

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- LÁZÁRY RENÉ SÁNDOR versei 689
SIMON BALÁZS: Az emlékezőművész 697
HÁY JÁNOS versei 702
JOSZIF BRODSZKIJ: Utazás Sztambulba 707
TÉREY JÁNOS versei 729
VÖRÖS ISTVÁN versei 731
NEMES NAGY ÁGNES: Megkezdett beszélgetés Töttössy
Beatricével (*A kérdező bevezetőjével*) 737
SZITÁS ERZSÉBET: „Erkölc és rémület között” (*Nemes Nagy
Ágnes Alázat című verséről*) 752
MAKAY IDA versei 758
FRANKL ALIONA-ZEKE GYULA: A másik város (*Budapest
Völegénye – Nem – Tömbön kívül – Ein Stand*) 760
KIRÁLY LEVENTE verse 768
SCHEIN GÁBOR: Az én metaforái Rába György költészetében 770
MELIORISZ BÉLA versei 782
MARTYN FERENC: Levelek Török Lajoshoz (IX., *befejező rész*) 784

*

- FRIEDRICH NIETZSCHE: Így szólott Zarathustra (*Zarathustra
előljáró beszéde*) 795
SUTYÁK TIBOR: Zarathustra – Fikció és fordítás 805
BICZÓ GÁBOR: Szakítás a filológiával (*A bölcsélet alapélménye az
ifjú Nietzsche gondolkodásában*) 811
JOHN SALLIS: Mimészis és a művészet vége 820

*

- NAGY BOGLÁRKA: Hetvenhét, kilencvennégy (*Zeke Gyula és
Zoltán Gábor könyvéről*) 833
SZILÁGYI MÁRTON: A deKONcepciók szabadsága (*Kovács
Sándor s.k.–Odorics Ferenc: Posztmagyar; Hárs Endre–Szilasi
László: Lassú olvasás*) 839

1998

JÚLIUS-AUGUSZTUS

- KISS GÁBOR ZOLTÁN/RÁCZ I. PÉTER: Félre-mix (Hódosy Annamária–Kiss Attila Attila: Remix) 845
- BAGI ZSOLT: Fiatal filozófia születése (A Kitolási szakasz című antológiáról) 851
- P. MÜLLER PÉTER: A színház vége avagy az applikáció művészete (Jan Kott: Istenevők; A lehetetlen színház vége) 858

*Folyóiratunk a Baranya Megyei Önkormányzat,
a József Attila Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzatának Kulturális Bizottsága
és a Soros Alapítvány támogatásával jelenik meg.*

A jelenkor az újságospavilonokon kívül a következő boltokban és elárusítóhelyeken kapható

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – **JPTE Bölcsészkar,** Ifjúság útja 6. – **Művészetek Háza,** Széchenyi tér 7-8. – **Írók Könyvesboltja,** Kossuth Lajos u. 21. – **Betűdzsungel,** Király u. 9. – **Zrínyi Könyvesbolt,** Jókai u. 25. – **Móricz Zsigmond Könyvesbolt,** Széchenyi tér 17. – **Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája,** Széchenyi tér 1.

VIDÉKEN: **Baján:** Lord Könyvesbolt, Tóth Kálmán tér 1. – **Balatonfüreden:** Könyvesbolt, Tagore sétány – **Balatonlellén:** Könyvesbolt, Kossuth Lajos u. 9. – **Ceglédn:** Lord Könyvesbolt, Szabadság tér 1. – **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi könyvesbolt, Kossuth Lajos Tudományegyetem – **Lícium Könyvesbolt,** Kálvin tér 2/c. – **Ady Endre Könyvesbolt,** Piac u. 26. – **Dunaújvárosban:** Lord Könyvesbolt, Vasmű út 5. – **Egerben:** Gárdonyi Géza Könyvesbolt, Széchenyi u. 12. – **Gödöllőn:** Fama Könyvesbolt, Szabadság tér 9. – **Gyöngyösön:** Ady Endre Könyvesbolt, Fő tér 8. – **Győrben:** Rónai Jácint Könyvesbolt, Széchenyi tér 7. – **Könyvesház,** Bajcsy-Zsilinszky út 35. – **Hódmezővásárhelyen:** Lord-Extra Könyvesbolt, Andrássy út 5-7. – **Kecskeméten:** Katona József Könyvesbolt, Szabadság tér 1. – **Móra Ferenc Könyvesbolt,** Szabadság tér 3/A – **Keszthelyen:** Helikon Könyvkereskedés, Kossuth L. u. 2. – **Komáromban:** Lord Könyvesbolt, Jókai tér 2. – **Kőszegen:** Városkapu Könyvesbolt, Városház u. 4. – **Mezőkövesden:** Könyvesbolt, Mátyás király u. 108. – **Miskolcon:** Egyetemi Könyvesbolt, Egyetemváros – **Kazinczy Könyvesbolt,** Széchenyi u. 33. – **Széchenyi Könyvesbolt,** Széchenyi u. 54. – **Mosonma-**

gyaróvárott: Könyvesbolt, Szent István u. 104. – **Nagykanizsán:** Zrínyi Miklós Könyvesház, Fő út 8. – **Nyíregyházán:** Bessenyei György Könyvesbolt, Kossuth tér 1. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. – **Sárospatakon:** Comenius Könyvesbolt, Rákóczi u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u. 19-21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u. 33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereskedés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – **JATE bölcsészkar** könyvtár – **Buch Könyvesbolt,** Dugonics tér 12. – **Grand Café Mozi és Kávézó,** Bibic u. 2. – **Móra Ferenc Könyvesbolt,** Káráz u. 5. – **Székesfehérvárott:** Vajda János Könyvesbolt, Fő u. 2. – **Szekszárdon:** Babits Mihály Könyvesbolt, Kölcsey ltp. 2. – **Szolnokon:** Szigligeti Ede Könyvesbolt, Ságvári u. 1. – **Szombathelyen:** Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1. – **A. Z. Könyvesbolt,** Király u. 1. – **Tatabányán:** Szemethy és Tsa Könyvesbolt, Fő tér 15. – **Veszprémben:** Kölcsey Ferenc Könyvesbolt, Cserhát u. 7. – **Zalaegerszegen:** Simon István Könyvesház, Tüttösy u. 7.

BUDAPESTEN: Kulturtrade Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – **Pont Könyvesbolt,** V., Mérleg u. 6. – **Magiszter Könyvesbolt,** V., Városház u. 1. – **Osiris-Századvég Könyvesbolt,** V., Veres Pálné u. 4-6. – **ELTE Jogi Kar,** jegyzetbolt, V., Szerb u. 21-23. – **Írók Boltja,** VI., Andrássy út 45. – **Cartafilus Kft** boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróaluljáróban – **Odeon Videotéka,** XIII., Hollán Ernő u. 7. – **Stellium Könyvesbolt,** V., Párizsi udvar – **Helikon Könyvesbolt,** VI., Bajcsy-Zsilinszky u. 37.

120,- Ft

JELENKOR



JELENKOR

XLI. ÉVFOLYAM

7–8. SZÁM

Főszerkesztő
CSUHAI ISTVÁN

✱

Szerkesztők
ÁGOSTON ZOLTÁN, NAGY BOGLÁRKA

Szerkesztőségi munkatárs
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
J. ANTAL ZITA

✱

A szerkesztőség munkatársai

BALLA ZSÓFIA, BERTÓK LÁSZLÓ, PARTI NAGY LAJOS,
THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

✱

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. I. emelet
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673.
Kéziratot nem őrzünk meg, és csak felbélyegzett válaszborítékkal küldünk vissza.
Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon: 72/310-673),
a Baranya Megyei Önkormányzat, a Nemzeti Kulturális Alap, a Soros Alapítvány,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzatának Kulturális Bizottsága
és a József Attila Alapítvány támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál
és a Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóságnál (HELP) – 1900 Budapest,
Orczy tér 1. – közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámmal,
illetve közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.
Előfizetési díj az I. félévre 720,- Ft, a II. félévre 600,- Ft,
egy évre belföldre: 1320,- Ft, külföldre: 2200,- Ft.
Megjelenik havonként.
A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.
Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

CSORBA GYŐZŐ síremlékének avatására került sor június 3-án a pécsi köztemető díszsírhely-parcellájában. Avatóbeszédet mondott *Páva Zsolt* polgármester. A Baranya Megyei Önkormányzat és a Művészetek Háza nevében *Bernáth József* és *Molnár G. Judit*, a Magyar Írószövetség és a Jelenkor szerkesztősége nevében *Bertók László* és *Csuhai István*, Pécs Város Önkormányzata nevében *Páva Zsolt* helyezett el koszorút a *Pál Zoltán* szobrászművész által készített emlékműre. Az avatáson *Németh János* színművész és *Szkladányi Péter* fuvolaművész közreműködött.

BERTÓK LÁSZLÓ DESZKATAVASZ című verseskötetének bemutatóját tartották június 8-án a Művészetek Házában. Az estet *Csuhai István* vezette, közreműködött *Lázár Balázs* színművész, *B. Varga Márta* zongoraművész és *Kusz Viktória* hegedűművész. A verseskötet a Jelenkor Kiadó gondozásában látott napvilágot az idei Ünnepi Könyvhéten.

A MAGYAR LETTRE INTERNATIONALE legújabb számának bemutatkozó estjére június 3-án a Művészetek Házában került sor. A folyóirat német-számát *Karádi Éva* főszerkesztő mutatta be. Vendégei *Zsuzsanna Galhe*, *Ingo Schulze* és *Parti Nagy Lajos* voltak.

WEÖRES SÁNDOR SZÜLETÉSÉNEK 85. évfordulója alkalmából emléktáblát avattak Csöngén, a Weöres-emlékháznál. Avatóbeszédet mondott *Pomogáts Béla*, a Magyar Írószövetség elnöke.

A PANNÓNIA KÖNYVEK sorozatában jelent meg *Albert Gábor* „*Nem fáj az a könynek...*” *Ezredvégi krónika* című kötete, melyet *Tüskés Tibor* mutatott be június 2-án Pécsen, a Dominikánus Házban. Ugyane sorozat könyvheti kiadványa *Sárosi István* *Jeruzsálem, Jeruzsálem* című drámakö-

tete, melynek premierje június 4-én volt a Várkonyi Nándor Könyvtárban. A szerzővel *Nagy Imre* beszélgetett. A könyvbemutatókon *Gráf Csilla* és *Németh János* működött közre.

AZ ÜNNEPI KÖNYVHÉT rendezvényso-rozatában számos könyvbemutató zajlott a fővárosban. A Kijarat Kiadó jelentette meg *Kőrösi Zoltán Történetek a csodálatos csecsemők életéből* című útiregényét (*Czabán György* fényképeivel), melyet *Balassa Péter* mutatott be május 26-án az Írók Boltjában. – A Kalligram Könyvkiadó *Tegnap és Ma* monográfiasorozatában jelent meg *Keresztury Tibor* munkája *Petri Györgyről*, melyet ugyancsak az Írók Boltjában *Thomka Beáta* és *Balassa Péter* mutatott be június 8-án.

KIÁLLÍTÁSOK. A Pécsi Galériában a Janus Pannonius Tudományegyetem Művészeti Kara Képzőművészeti Mesteriskola növendékeinek és a Művészeti Kar DLA-hallgatóinak évvégi kiállítását tekinthették meg a látogatók május 21. és június 21. között. A végzős DLA-hallgatók munkáiból a Képtalan utcai Múzeum Galériában nyílt tárlat május 21-én. – A Pécsi Kisgalériában május 14-től június 14-ig *Farkas László* szobrászművész kiállítását rendezték meg. – *Birkás István* festőművész a székesfehérvári Szent István Király Múzeumban mutatta be munkáit május 16. és június 14. között. – A budapesti Knoll Galériában *Veszely Beáta* és *Matthew Geller* kiállítását tekinthetik meg az érdeklődők június 6. és augusztus 1. között. – *Konok Tamás* festőművész retrospektív kiállításának megnyitására került sor június 12-én a győri Városi Művészeti Múzeum Képtárában. A kiállítás július 12-ig tekinthető meg. – Az ARTE Galéria és Aukciós iroda nyári programjából: július 1–17-ig XX. századi grafikák; július 20–31-ig *Tichy Gyula* (1879–1920) és *Tichy Kálmán* (1888–1968) grafikai kiállítása lesz látható.

LÁZÁRY RENÉ SÁNDOR

Wolfgang Amadeus Mozart Prágában

WOLFGANG AMADEUS MOZART PRÁGÁBAN,
A „BERTRAMKÁ”-BAN, A DUSCHEK-TSALÁD
MELEG VENDÉG-SZERETETÉT ÉLVEZVÉN,
PITZINKÉT MEG-FELEDKEZIK MAGÁRÚL,
ILLETVE LORENZO DA PONTE LIBRETTÓJÁRÚL:
RÁ-FIRKÁL MINDEN-FÉLÉT A LAP-SZÉLLEKRE,
OTT, A „DON GIOVANNI” MEG-COMPONÁLÁSSA
KÖZBENN, MDCCLXXXVII. HOSZSZÚ ŐSZÉN...

I.

*Jajj! a' ki fejszét vert nagy fába,
Viszsza-vonúlhat a Bertramkába,
Annak is éppen a leg-sarkába...
Kugli-golyót sem vesz markába:
Nem Génie ő már, mert tsak kába!*

II.

*Ősz, szántás, föld-szag: dús, setét.
Görts gebe vonszoll, húz ekét!
Néki ki dúdoll, fú zenét?
S miből veszek majd újj zekét?*

III.

*Hogy veszett vón' ott a' cotta,
Hol eggy tallján meg-alkotta...
Pedig Cino da Pistoia,
Ki a tsínt jól kapiskolja,
Az' töldotta meg földotta!*

IV.

*Az ég-bolt már se bús, se kék.
S a rét: gőzölgő, dús ebéd...
Vigyáznak itt rám Duschekék,
Nem látták lelkem szúrt sebét:
Villan az elme, s a' hús setét!
(Húsom szomorkáss, bús, setét.)*

V.

*Nem voltam Don Giovanni,
Sem Lorenzo da Ponte!
Mozart tsak componálgat,
Melóz! önzőn naponta.*

VI.

*Bájoló, lágy trillák,
Tsalfa képzetek!
Tsillagok, favillák
Zengve vérzenek!*

VII.

*Kegy és ketsesség: lelkeknek zenét sző!
A' többi el-enyésző.*

VIII.

*Kezdetben tettzett nekünk Donna Anna...
Ma már be-horpadtt réz-üst, ronda kanna.
Be' meszsze futnék Tölle, hogy-ha hanna!
De forr kedélyem, mint pokol-gyehenna!*

IX.

*Da Ponte be-toppan itt.
Hozott egy kis chiantit.
Fejéből épp ki-sandít...
Ma sem kap több chiantit!*

X.

*Hallgass Músádra inkább,
Oh, Lorenzo da Ponte!
Más critizálhat engem,
Hogy „Sor-rend! Szó!”
De pont Te?!...*

XI.

*Ha Lorenzo szót ért – érti ám a hóhért!
Oda-adnám országomat egy Leporellóért!*

XII.

*Hordó-hasu Leporelló!
Gyűjtsd nedüdet, te bor-ellő!
Meg-tsapollnak majd a nők:
Könnyű kéjbenn el-tsöpögsz!
(Minő malatz valék ma!...)*

XIII.

*A vágy, a játzi vágy: virulens pirula!
De Donna Elvira hamar el-virula...*

XIV.

*Constanze néha puntsot ad...
S' hozzám-tsapja paputsomat!
Meg-rántzigállom réklijén,
S nagyot rikóttok néki évi:
„Tsalárd ribantz, ki pui.tsot ad!
Hásártosb, mint a nénikém!
No' hordd el innét, még idén,
A pun-, a pun-, a puntsodat!”*

XV.

*Nem köll nekem némbér,
Mert follyton tsak sémbell:
Tsak nyaggat, faggat, kiabáll,
Nyaffog, meg-karmoll, ki-sebell!
Még lelkemből is ki-zabáll,
Mint tortátából Isabelle...*

XVI.

*Az imént meg-jött Bondini:
Éppen Champagnert bont inni.
„A' Don Juan siker lessz!”
A bűnöm is bizserg' ... Ex!*

XVII.

*Leporello! Te zekémen
Fal-vakolat, por, kosz vagy! Eképpen:
Le-porollak,
Lepporello... Érttsed:
Úgy rugódlak segg'be,
Hogy farod sem marad egybe!
(Se' kettőbe'...)*

XVIII.

*Hol Donna Anna, hol meg Zerlina,
Ki a szívemet perli ma...
Mi-ként szólítsam?
Per tu? Per rima?*

XIX.

*Kitsiny tseballón tsipke-fodru segg.
Eggy tsókot adgy bár, Jozefa Duschek!*

XX.

*Meg-pendűll Tölled Clavecin meg Klavier:
Föl-pesdűll lágyék, tömör leszsz a vér!
(De erről mit se sejthet Szent-Xavér...)*

XXI.

*El-ragadtam in-már Zerlinát, Masetto!
Meg-hidd, hogy nem leszek tán hitván gaz ettő’!
Hájszen bár-melly férfi: Don Juan is... Dettó!
Ha farkával dúlhat – hazudós falsetto!*

XXII.

*Don Juan nem laza mókus,
Péllda rá e Cathalógus...
Vedd a vaskos Registert,
Nézd: hány nős-tényt meg-ixelt!
(Higgye meg, Signora, eztet...
Mert a’ végén, bár-ki vesztett,
Erről zeng, sikólt a szextett!)*

XXIII.

*Ah, Joséphine, gyere, kuglizzunk! Gyere
már, skálázz!
Hadd viselem, mit a vágy a szívemre
Rá-málház!...*

XXIV.

*Oh, nem apátza-nővendék
 Az, kire minden nő rámás'!
 El-gyöhet érte a Kő-vendég,
 S lessz a Pokolban kő-tsábász!*

XXV.

*Mán suttojják, hogy művem immorális.
 Bár lennék hozzá hílen immortális!...*

XXVI.

*Úgy tarttyák többen: művem immorális!
 S hogy mámoross személlyem: amorális!
 De véleményök eggy s más't ignorál is:
 A' Szerelem s az Opera orális!*

XXVII.

*Számomra túlon-túl frivol a'
 Szólóban teli-fútt fuvola...
 Bár meg-hitt,
 Nem enyhít...
 Erről tsak enynyit.*

XXVIII.

*Oh, menynyi tallján, mű-német,
 Privát-tseh
 Fetseghet!... Sotto voce:
 Con cuor', ma non vivace!*

XXIX.

*Meg-jött mindenki: tombol!
 Da Ponte dúllva lumpol...
 Eggy vénhett morva kandúr
 A' tűz mellett dorombol:
 Ó Casanova, Tluunból.*

XXX.

*Nem sandítok balra, jobbra,
Szoknya-bolondra, se' sznobra:
Bűnnyeimnek tsipke-bokra
Lángoll!... S mint okozat okra:
Be-döng a Parantsnok Szobra!
Bátran pökök a' sok sznobra!*

XXXI.

*Zene-szerző, zenész
Zengzetekben tenyész,
S ha túl soká zenéz':
Meg-eszi a penész.
Néha-nap a zenész
Másutt tanyáz, tenyész!
Tsap-székekbenn zenéz':
Szoknyák alá be-néz,
Szívek alatt enyész!*

XXXII.

*Diner. Mindenki tsupa szív!
Don Giovanni: a nagy Bassi,
Sőt Lolly meg Saporiti!
De a sort még szaporította
Sabla Funfa, Muncifunci,
Míg sarokban egyre kuntzog
Micelli meg Ponsiani...
Semmi gond – egy untziányi
Sintsen... Érkezik Bondini,
Caterina s Baglioni!
De' ki folyvást tsak ígéri,
Távol marad Salieri:
Maestro senza coglioni!*

XXXIII.

*Constance! Szeress, kelyhedre szomjazom:
Tsökött közönynyel mért ma nyomsz agyon?
Ragadgy meg úgy, mint Don Juan a pertzet:
Sextette quintett jőjjön, quarlra tertzett!*

*Hadd szorgoskodni Szellemét e' helynek,
Pfüled megé hogy szent zenét lehelljek!
Használljalak tsak túl-tsordúlt kehelynek,
S hörpinttselek ki, mint eggy égi kriglit:
Jajj, szomjamat Seraphok rég' irigylík!...*

XXXIV.

*Únok feszten zenézni:
Olly fáradtt itt e' kéz, ni,
Cottázni – s meg se' nézni!
Da Ponte, oh, Da Ponte,
Mennyünk megint tekézni:
Guritstsunk eggy nagyot!
Bájoska ugri-bugrik
Tsak állittsák a kuglit,
Mert víg időnk meg-ugrik,
S holnapra itt-hagyott...*

XXXV.

*Hanyattán mind a bábok:
Nem bök plafonra lábok!
Le-fektettük, le, mindet!
Az Úr hiába intett...
El-kárhozunk.
De mind-eggy.*

*(Bennső,
Fürkész Tekintet:
Ne büntess még-se' minket,
Uram, mert kész a Nagy Mű!
Hallod, bel szép e Quintett?)*

Maros-Vásárhelyt, 1891. deczember – 1892. január 5.

Az emlékezőművész

S. I. -nak

„Vagy ha hallom is, csak úgy halljam, mint-
ha egy üveggé vált tenger mélységéből
szűrné át fülembe a mulandóság.”

(S. I.)

Éjjel hazafelé jöttem egy kedves, öreg barátomtól, aki egy könyvet adott nekem, és bele is írt valamit, azt tudniillik, hogy ezt a könyvet valaha ő is egy idős vagy inkább már igen öreg embertől, egy költőtől kapta, és most odaadja nekem, mintha, írta, tanítványi stafétát adna tovább, és nekem éppen ez a *mintha* tetszett a legjobban, hogy sem ő, sem én nem voltunk igazán tanítványok soha, és mégis, ki tudja..., ezt jelentette ez a „mintha”, és az én fogadkozásom, hogy valaha majd én is továbbadom, bizony, és különös melegséggel egyesültünk ebben a minthában, és ebben a tanítványi stafétában, amit immár közösen markoltunk, mint egy kopott meggyfapálcát, és így telt a hátralévő idő, már késő éjszaka, ezzel a pálcával, és mintha sárga klinkertéglákon, kip-kop, kip-kop, ő kip, én kop, szépen egymás mellett, de hagyva azért a hallgatásnak is helyet, egyre többet, ahogy a macskakövek közt is szép fugák vannak, jó sűrű, döngölt anyagból, mert nem silányabb és haszontalanabb, mondják, a szünet, a kihagyás, mint maga a kő, na de elég!, hisz a végére jártunk a találkozásnak, és az én történetem csak ezután kezdődött, immár egyedül, hazafelé. Ahogy átvágtam a ligeten, ahol egy avargyűjtő konténer égett vagy inkább csak füstölt, és úgy gondoltam, hogy érdemes odamenni és megnézni, noha máskor továbbmegyek ilyenkor, mintha nem is látnám, most meg ellenkezőleg, odamentem a füstölgő dobozhoz, és nézegettem, egy ideig semmi több, csak néztem, és éreztem az égett műanyagszaggal keveredő avarszagot és néztem a füstjét, vállaltam ezt a társaságot, az égő konténerét, vállaltam, hogy esetleg rajtakapnak vele, és rám fogják, gyújtogatónak minősítenek, hisz az egész kihalt ligetben valószínűleg csak én voltam akkor, egyedül a füstölgő konténerrel, és mégis, most vállalnom kellett, elidőzni vele értelmetlen kettesben. Ahogy sokáig ácsorogtam egykor a Vasék, szomszédaink hatalmas vashulladék-gyűjtő ládái előtt is, melyek tele voltak sínvasakkal, patkókkal, stráfkocsifékekkel, a felhérchez szolgáló vasalásokkal, abroncsok darabjaival, mert Vasék valóban vasban utaztak, és ezeket a hatalmas ládákat *ferslő*gnek mondták, ki tudja, miért, és amikor meglátott engem a hatalmas Vas bácsi, mindig azt mondta, hogy „ott a ferslőg, nézd meg, na mi lesz!”, és én már mentem is, az egyik üres színben állt a ferslőg, odamentem az összekuszálódott, rozsdás drótok tekercsein átbotaldozva, és követett egy teljesen

unott, tépett bundájú, rozsdaszínű kutya, és nem morgott soha, a nyomomban volt, és néha megnyalta a lábikrámat a feszesre húzott zokni gumírozása, a *kett-ni* fölött, ha jól tudom, és eljutottunk csöndben vagy csörömpölve, mint a rabok a bilincsekben, eljutottunk a ferslőghoz, ahol én elkezdtem pakolgatni és rakosgatni, ő meg lekushadt és lehunyta csipás szemét, mert őt már szinte semmi nem érdekelte, a vasak csilingelése, csengése vagy tompa zajai meg aztán végképp nem. Ott álltam a füstölgő konténer előtt, és azt mondtam először halkán, aztán hangosabban, hogy „ég a ferslőg!”, „ég a ferslőg!”, és jó volt így kiabálni az egyre sűrűbb ködben, miközben a távolban föltűnt egy narancssárga villogójú locsolókocsi, de aztán nem felém kanyarodott, és lassacskán én is eluntam a füstölgő ferslőgot. Talán az ismételtetés, a rigmus hatására jutott eszembe a történet, egy novella, egy novellamotívum, amin a memóriámat élesíthetem, ahogy mindig is szoktam, hogy egyre többet elevenítek fel belőle, egyre apróbb és árulkodóbb részletekkel dúsítom, megtalálom a stílusát, hanghordozását, mondani kezdem, mesélni, mintha most írnám, rendíthetetlenül és fölényesen, az azonosítás, a szerző megnevezése már csak pusztá formalitás, szinte kegyelemdőfés, földidézni pedig, hogy mikor olvastam, tiszteletkör és jutalomjáték. A z a hazatérés közben jelentkező szinte „virágos jókedv” fogott el, amit merész ferslőgozásom is öregbített, hogy odamerészkedtem a füst torkához és belenéztem, hogy ott álldogáltam mellette, és nem ijedeztem, hanem átadtam magam az égett műanyagszaggal kevert avarszag kicsit kesernyés, kicsit émelyítő egyvelegének, és végül nyilván azért is, hogy hőstettem mégsem vált azzá, megmaradt gyermeteg lehetőségnek, kacérkodásnak, ám ettől egyáltalán nem kisebbedett, nem csorbult, leginkább olyan volt, gondolhattam volna, mint egy képzeletbeli vadászkaland, amiből valami: külön a galamb vagy a puska, a nyúl vagy az agár, a dzsip vagy éppen a khakiszínű vadászruha létezik, csak éppen nem társul hozzá a többi (a másik), amitől életre kelne, de állandóan szem előtt lévén, szinte karnyújtásnyira, ez az (önmagában) értelmetlen részlet mégis lehetővé teszi, hogy az ember máris vadásznak érezze magát, sőt aktívnak, kitűnőnek a maga nemében, egy kiadós hajtás vagy épp körvadászat elégedett, boldog fáradságával a tagjaiban. Valahogy így kristályosodnak az álmok, nemde?, és valahogy így történhetett az is, hogy hazafelé a barátomtól, az én „atyai” barátomtól, hirtelen eszembe jutott egy elbeszélés, igen, valóban ezt akartam mondani, nem egy történet, egy emlék, hanem egy elbeszélés, egy novella vagy novellino, nem tudom, egy kissé bizonytalanul felködlő elbeszélte történet, amibe máris, körülbelül a Hősök terénél, belevágtam, elkezdve onnan, szinte füttyörészve, hogy „ég a ferslőg!”, „ég a ferslőg!”, és akkor az emlékezet, ez a nagy szennyeskosár, valahol mélyen remegni kezdett, feszülni, elviselhetetlenül zsúfoltnak és összeviesszának érződni, szinte fájni, és ki kellett borítani, vagyis, mivel ez lehetetlen, kihúzni belőle, ahogy a bűvész húzza ki a galambot díszszsebkendőként vagy megfordítva, ki kellett varázsolni belőle egy szálát, bármi legyen is az, nyúl, díszszsebkendő, agár, egy *flóbert*, arany zsebóra láncsal vagy csak az a szó, hogy Gute Nacht, Herren!, Adieu! És ráadásul ez a ruhadarab, ez a kopottas pikémellény, lehetetlen zsorzsett, ez a sanzsan, ez a színjátészó, megfoghatatlan kelme nem akart jönni, valahogy beszorult, megmakacsolta magát, nem engedett a szelíd hívásnak, csak annyit mutatott magából, mint egy kacér, félvilági

nő, egy vamp, amennyivel végleg magába bolondít, anélkül, hogy bármivel is kecsegtethetne. Egy tisztást tudniillik, vagy inkább szakadékot, földre kushadó, kimosott gyökérzetű fácskákkal, ahol az a dolog történt, az a, mondjuk, bűntény, félig-meddig bűneset, még az újságokban is benne volt akkoriban, mondtam ilyen természetesen, és, nem úgy volt?, vitáztam már szinte magammal vagy egy láthatatlan ellenféllel, hogy az egyik kis fácskán, az olívdzöld levelek közt..., megy ez, mint a karikacsapás!, vagyis jön, enged, de jó!, szóval fennakadt köztük egy nyakkendő, a nagyon száraz, poros völgyteknőben pedig kis, szürkésfehér sziklák között egy sétatápca, ennyi!, mármint ennyit találtak – ennyi jutott eszembe? –, ennyi maradt a pacák után, aki leesett vagy ledobták..., és az a hajó?, de miféle hajó, netán makett vagy igazi?, kikötőben vagy a nyílt Dunán?, tengeren?, óceánon? ringatózó... De most már végzetesen előre szaladtam! Mintha lenne bármi tétje az egésznek! Akkor is!, rendnek lennie kell, rendben kell mennie, még ha nem mozdul, ha beragadt is... Tehát a hajó. Most már egyáltalán nem tudom, már nem ismerős, már nem *annak* az elbeszélésnek a hangján szól, szemernyi sem, de miért?, akkor, hazajövet, a Hősök terénél még annak a hangján szólt? De melyiknek?, hisz úgy emlékszem, mintha már akkor sem engedelmeskedett volna az anyag. Igen, de akkor még úgy tűnt, hogy azok ketten a sziklacsúcson már meg vannak valahol írva jól, legalább értük valaki (más) kezeskedik, legalább felőlük nyugodt lehetek, hisz ők..., mondjuk ügyvédek, nem, *fiskálisok*, jó, kipróbált szakemberek, nagy praxissal, mondom sunyin, mondtam már akkor sunyin, kicsit várva, hátha igenlő választ kapok, afféle megerősítést, de csend volt, zavaros, *zsufa* csend a szennyosláda mélyén, szélcsend, amiben nem mehet hajó semerre, nagyobb, mint tengeren bármikor, elképzelhetetlenül nagy, és azóta se oldódott, sőt!, mennél többször idézem fel azt a hajót (amivel talán az érettségi bankett, talán a diplomaosztás után hajózáztak együtt, igen!, akkor még együtt mint jó barátok, akkor még feltétlenül együtt, nem?, elválhatatlanul), annál fakóbb az emlék, annál banálisabb. Annál kevésbé tudom meg például, hogy melyik vagyok én? Tényleg, jártam én ott valaha, azon a fedélzeten vagy azon a fenyéren, sziklacsúcson? Egy pillanat! Mintha beugrott volna egy apróság. Azt, hogy nő miatt történt, nem is mondom. Nem erről van szó. De hogy ikrek volnának – ugye? –, az már nem lenne csekélység. Ikrek, egy nő miatt. És az a komód. Már megint egy ferslóg! Ez gyanús. Az a szép, diófurnéros komód abban a kis, zokni szobában. Egy diák hónapos szobájában. Talán ez még tényleg onnan van, az eredeti elbeszélésből. És a hajópadló? De hát az akár Van Gogh is lehet, vagy bármi, arra nem lehet építeni. Sem arra, hogy a végül lezuhant palit mindenki utálta, valahogy még ott is, pedig az egy nyaralóhely volt. Nyilván Olaszországban. Valahol Szicíliában. Olyan vulkanikus helyen, volt görög gyarmatvárosban. Lehet, hogy ez a helymeghatározás is (még) onnan való, csak már nem tudom, úgy hurcolom magammal, mint egy kis repeszszilánkot a térdemben? Na persze! Úgy tűnik, hogy a másik – én? –, valahogy tekintélyes tag lehet(ett), mindenki hisz neki, gyanú sem férhet hozzá, természetesen balesetről van szó, mint annyiszor, mikor gazdag külföldi urak (németek?) ilyen névtelen dél-olasz porfészekekben tesznek pontot egy ki tudja, milyen rég – „az első kirándulás” – óta húzódo ügyre. De ez mind találgatás csak, kommentár, hakni. Semmi komoly. Néha megújul bennem az első ingerültség,

hogy miért nem emlékszem, miért nem jön a ládából, és felkiáltok, hogy „de hát ki az isten ez a pali!?”, ahogy már akkor is, a Hősök terénél, már korántsem „virágos jókedvemben”. Először valóban úgy tűnt, hogy a megírás közelebb vihet hozzá, most már tudom, hogy éppen ellenkezőleg!, olyan ez, mint egy tengeri áramlás, az elbeszélést keletre, a megírást nyugatra sodorja, egyre távolodnak. Csakhogy mégsem olyan, mert alighanem még elvi esélyük sincs, hogy valaha találkozzanak. Egyébként ez is egy (másik) elbeszélésből vett dolog, ez a tengeresdi – akkor már a hajó is az volt? vagy fordítva, arról jutott eszembe emez? –, amit azért olvastam el napokkal jókedvű hazautam után, mert, gondoltam, hát-ha éppen itt lelek rá az én történetemre, és, noha nem leltem rá se abban, se a többiben, ezzel a tengeri metaforával mégis megajándékozott. Két tengeri kínzóeszköz képzetével pontosabban. Egy vasgömbével a tenger iszonyú mélyén, és egy átlátszó tojásával, mely a tenger háborgó felszínén hullámfalak és -árkok szüntelenül változó terepén hánykolódik. A novella narrátora volt mindkettőnek átmeneti foglya egy rettenetes ellensége jóvoltából, aki... De miért ismertek egy (újabb) novellát, melyet csak azért olvastam újra, mert azt hittem, talán éppen abban lelek rá az én történetemre, persze hiába, mint ahogy a többivel is kudarcot vallottam. Jelenleg úgy érzem, hogy az én novella-cserepem abban a vastojásban fekszik a Mariana-árok mélyén, ott himbálódzik lágyan a szinte selymesen sima fövényen, ahol már „rákok sincsenek”, és benne a vaspadhoz bilincselve üldögél a két barát avagy a két ellenség akár így, akár úgy életre-halálra összebilincselve – diákszoba, szerelmi affér, hajó, szakadék – annak leghalványabb reménye nélkül, hogy valaha is felszínre kerüljön valószínűleg nem túl érdekes történetük. Én pedig abban a másik tojásban hánykolódom a tenger érdektelenül változatos háborgásában, ami onnan nézve, egész közelről inkább csak megszokott színjáték, az elemek egymást kioltó, egymásba oldódó csapongása, bőbeszédű operett, egy dauphin pajkos hancúrozása, ami állandóan azt a vágyat kelti az emberben, ha túléli egyáltalán, hogy lássa az eredeti gigantomachiát, a titánokat, a százkarúakat, az óriásokat és a bukott angyalokat és az ő – vélhetően – sokkalta hatalmasabb színjátékukat, az eredetibb elbeszélést, mint-ha a hatalmas csak erre lenne: felkelteni a vágyat a még hatalmasabbra, és így tovább a végtelenségig. Ebben a (másik) novellában a „néger” úgy dobja az átlátszó tojásba zárt áldozatát az óceánba, hogy a Golf-áramlat, az Egyenlítői-áramlat és az Antillák áramlata által alkotott „szabálytalan zárt körben” keringjen szakadatlanul visszatérve a kiindulási pontra, majd újra elsodródva onnan, hogy egyszer – ki tudja, mennyi idő múlva – ismét visszatérjen oda, és így tovább a végtelenségig. Most értettem meg, „most”, vagyis valahol a Hősök tere és a jelen pillanat között feszülő íven, egy jeltelen, felejtésre ítélt pillanatban, tehát „most”, hogy úgy tér (majd) vissza hozzám az (elfelejtett és a másik) novella, ahogy az áramlatok rendszerébe dobott parafadugó, ennek a nevetséges, valahonnan másolt szükségszerűségnek, ennek az alacsonyrendű, pimasz karmának a foglyaként, miközben a szereplői, köztük immár én is, lent ülünk, mint holmi elfelejtett gályarabok, a vasgolyó méhébe csavarozott kispadon. De világos, hogy bármilyen újabb novellából merített hasonlat, újabb érintő vagy akár a teljes rekonstrukciót, az újraírást megcélzó nevetséges kísérlet sem tudja kioltani azt az egyetlen, legfontosabb kérdést, ami minden befejezési, lezárási szán-

dék után újrasarjad, mint a lernai Hidra levágott fejei, vagy inkább olyan, mint ugyane szörny halhatatlan feje, ami máig is ott lapul a szikla alatt, ahová Héraklész rejtette, a kérdést, hogy „honnan ismerem azt az átkozott pacákat?!” vagy azt, hogy „melyikük vagyok vagy inkább talán leszek én?”, de még az elgurult sétatálca a napszitta koponyákhoz hasonló sziklácskák között, még az is olyan fájdalmasan fontosnak tűnik, mint az olyan tárgyak, amiket a megfelelő időben kellett volna alaposan kifaggatni a titkuk és a jelentésük felől, mert most már – „most” – lehetetlen, lévén nem él már a tulajdonosuk, aki annyi mindent tudna mesélni róluk... de elég!, hisz ez már olyan, mint a „néger” fehér talpa, hisz az a „néger” csak mintha volt néger, valójában fehér, meg aztán az a lebegő tojás a benne rejlő érdekes képecskével, az ajándék-novellával, amit csak ki kéne silabizálni, ez a tojás is, egyre inkább úgy érzem, voltaképpen csak egy Kinder-tojás, de ezúttal üres, és így tovább... Várjunk csak!, nem volt az a nő, a causa belli, az a Heléna egy kissé molett, sőt trampli? Most valahogy ez ugrott be, meg a nyakán egy tűzfolt vagy égési seb, meg egy kis, nagyon enyhe avas főzelékszag, és más ilyen részek alkalmatlankodnak még, de (egyelőre) tova is tűnnek, nem hagyva maguk után mást, csak annak bizonyosságát, hogy bármi lesz is *ennek* a novellának a vége, ilyen foszlányok bizonytalan időközönként még belém nyilallnak majd, talán örökké, nevetségessé téve minden lezárást, irodalmias ízű trükköt, hiába Gute Nacht, Herren, hiába Adieu.

Ölni igen, ölni nem

Ha ölk – mondja –
ő anya lesz nekem:
gyilkosanya, anyaisten,
és én lehetek
neki az istengyermek,
de ölnöm kell,
hogy megteljenek,
a temetői vermek.
Ha pusztulnak – mondja –
anyát teremtek
a földnek és az égnek
anyát a mindenségnek.
Csak ölj te, ölj te
istengyermek –
frecsegte, s a száján
formálódott egy héber ének
Adonáj, Adonáj,
Ső májsz Jizréel...
Hányan vannak? – kérdem.
Tízen, ezren?
Tartsd a szád – sziszegi –
és végezz,
hadd pusztuljanak,
s én jövök érted...

Érzed – súgta –
ezer a kezem,
minden részed
felveszem,
belém jutsz
és belém veszlek,
a fülemből
a szájamba teszlek,
anya fog örül anyavízbe,
istenvízben istenmeleg,
a nyelvem alatt védelek,
csak ölj, csak ölj
te istengyermek.

Ölj már, ölj te
istengyermek,
élni amúgy se mernek.
Urai leszünk a földnek
és az égnek,
urai a mindenségnek
az anya és a gyermek!
Ölni igen, ölni nem –
foghegyről visszavertem,
de kezemben már ropog
a nő tetem:
Ölni igen, ölni nem! –
kiáltom, s felfeszítem
a tróntermet:
kezemen vér
Koronát a fejre!
Imádunk téged, mindenek ura,
imádunk téged: istengyermek.

Ima

Az ajtón kiránt,
a földre lök,
– Szép kis világ –
mondja és
köp egyet,
gumit rág,
pénzt meg egy darab
életet kért,
letörlöm
arcomról a vért,
a homlokom szétverte
egy sarokkő,
ments meg, ments meg:
Istennő.

Hányok a szájamból
ömlik a lé,
nem tudom,
ki emel föl,
ki húz lefelé,

jobbra élet,
balra halál,
ha sikerül, egy
rendőrlány megtalál
a kövön fekszem,
fönt a lelkem,
lent a testem:
valaki mégis
visít bennem
Ments meg, ments meg,
anyaisten!

És fölém hajol,
a táskája rám,
a melle lóg mellém:
a vasorrú banya,
persze azt mondja magáról,
hogy ő istenanya:
cipel, a barlangjában
beleket főz:
kavar a kanál,
arcába csap a gőz,
Nem ő az anyaisten
nem ő, nem ő,
Ments meg tőle, istennő.

És csak üvöltök,
ments meg, ments meg,
én mindent hozzád mérek,
a semmit és a mindenséget,
a fejembe ömlik valami hő:
Ments meg, ments meg:
Istennő,
de hiába nő és
hiába isten,
a szíve, akár a kéreg,
nem érdekli:
ki fojt magába,
kivel halok vagy élek.

A nagyanyám meg én

*Na mi van lent a völgyben,
rikácsolt az öreg banya,
ő lett a nevelőm,
mióta meghalt anyja.
Mi volt az a serény
kaparás és keresés?
Dombot bontottam –
mondtam –
kimertem a kéreg alól,
egy fejet, egy hátat,
két kart és két lábat,
aztán fordítottam a testen,
s előbuktak a mellek,
tejtől dagadó emlők,
Tudod, kik hordanak ilyet?
A kőből faragott istennők.
Fölhozom a hegyre,
a hitvesem lesz itt
isten mellett isten,
de rángatni kezdett:
Nem lesz, nem lesz –
üvöltözte,
az apád is itt baszta el,
hogyan lement a völgybe,
és megfogdosta anyád,
ott romlott el minden,
de ő azt hitte, a világ
így van rendben,
Szaladt hozzám, hogy talált
egy ősanját a völgyben,
a pásztorok között,
én meg mondom neki:
az egy kecske,
fején szarvak,
lába között tőgyek,
azt mondja, nem,
van neki rendes melle,
olyan ő is, mint egy isten,
nem hagyom a völgyben.
Aztán szólt a szélnek,
simogassa a testét,
meg szólt a napnak,*

hogy melengesse bőrét,
és szólt a madaraknak,
cirógassák hallását,
szólt a növényeknek,
aranyozzák látását.
Aztán egy este végre rávette,
hogy testeikből gyurmázzanak
egy másik testet.
Így lettél te...
De az anyád az apádat
többé nem szerette.
Ősanya lett – azt mondta –
Ősapa meg nem kell...
Apád zokogott,
könnyörgött, hogy szeresse,
de anyád ellökdelte:
így nem viselkedhet
egy görög isten.
Amit akart, már megkapta,
most hagyja már békén.
Apád elbujdosott akkor,
és éhen veszett
valahol a világ végén.
Itt maradtatok nekem
az anyád és te.
De ez lett az ősanya végzete.
Széttéptem a napmeleg bőrt,
tűzre dobtam a szél sima testet,
a szemét a tengerbe vetettem,
s a fiulét nekiköptem a hegynek –
a végzést visszhangozta nagyanyám,
de én nem hallgattam tovább,
rohantam szavait vesztve
lefelé a völgybe.

Utazás Sztambulba

Veronika Silcnek

1. Ha számításba vesszük, hogy minden megfigyelést torzítnak a megfigyelő személyes tulajdonságai, vagyis gyakran jobban tükrözik az illető lelkiállapotát, mintsem az általa szemlélt valóságot, akkor mindahhoz, ami most következik, úgy vélem, nem árt jó adagnyi szarkazmussal – ha nem teljes bizalmatlansággal – viszonyulni. Az egyedüli, amit a megfigyelő legalábbis felhozhat a maga mentségére, hogy ő szintén, annak rendje-módja szerint, rendelkezik bizonyos mértékű valósággal, amely talán kiterjedésében igen, de minőségében semmiképp sem marad alatta az általa szemlélt tárgynak. Az objektivitás látszata bizonyára csak akkor érhető el, ha a megfigyelő a megfigyelés pillanatában teljességgel számot vet önmagával. Nem gondolom, hogy én képes vagyok erre; mindenestre nem törekedtem rá; remélem viszont, hogy valami mégis megvalósult belőle.

2. Az a vágyam, hogy eljussak Sztambulba, sosem volt igazi vágy. Abban sem vagyok biztos, helyénvaló-e itt általában e fogalom használata. Persze szeszélynek vagy a tudatalatti törekvésnek sem nevezhetem. Tehát meghagyjuk a „vágy” szót azzal a megjegyzéssel, hogy e „vágy” részben azzal a fogadalommal magyarázható, miszerint beutazom széltében és hosszában (tudniillik a pulkovói¹ meridián szerint) a lakott világot, melyet akkor tettem, amikor szülővárosomat mindörökké elhagyni kényszerültem. A „széltében”-nel mostanra már többé-kevésbé minden rendben van. Ami a „hosszában”-t illeti, ott már nem olyan kedvezően alakultak a dolgok. Az említett meridiántól Sztambul egyébként mindössze néhány fokkal Nyugatra található.

3. A fentiekben felhozott ok, mesterkéeltségét tekintve aligha különbözik attól a kissé komolyabb, mondhatnám, fő októl, melyről – egy kicsit később; és egy sor teljesen légbőlkapott, másod- harmadrendű októl, melyekről rögtön szólok (hiszen ezek olyanok, hogy róluk – vagy tüstént, vagy sohasem): a) a századelőn ebben a városban töltötte életének két döntő évét kedves költőm, a görög Konsztantinosz Kavafisz; b) valamiért úgy éreztem, a házak és a kávézók meg kellett, hogy őrizzék itt a máshonnan mára már kivesző szellemiséget és enteriőrt; c) abban reménykedtem, hogy itt, a történelem félreeső zugában meghallom a „török matrac tengerentúli nyikorgását”, melyet mintha egyszer egy éjszaka a Krímben már hallottam volna; d) hallani akartam, hogy „effendinek” szólítanak; e) félek persze, hogy elfogy az ábécé, mire felsorolom ezeket a badar elképzeléseket (holott jóval kedvezőbb, ha épp a badarság hozza mozgásba az önök fantáziáját – kisebb lesz akkor a csalódásuk is). Ezért most rátérünk a megígért „fő” okra, noha jogosan többeknek úgy tűnhet, hogy ez az ok jószerével csak egy „f” vagy „g” pontot érdemelne.

4. Ez a „fő” ok a mesterkéeltség netovábbja. Arról van szó, hogy néhány évvel ezelőtt egy amerikai bizantinológus barátommal folytatott beszélgetés közben eszembe jutott, hogy az a kereszt – melyre az volt vésve, „e jellel győzni fogsz” –, amely Constantinus császárnak a

¹ Pulkovo = leningrádi/szent-pétervári repülőtér neve

Maxentius felett aratott győzelem előtt jelent meg álmában, nem keresztény kereszt volt, hanem városépítészeti jel, vagyis bármely római település alaprajzának meghatározó eleme. Eusebius és mások tanúsága szerint, az e látomástól felajzott Constantinus azonnal fölkerekedett és Keletre indult, ahol először Trójában, majd Tróját hirtelen elhagyva Bizáncban hozta létre a Római Birodalom új fővárosát – tulajdonképpen a Második Rómát. A főváros áthelyezésének olyan jelentős következményei voltak, hogy függetlenül attól, helyesen ítélem-e meg vagy sem, szerettem volna megnézni ezt a helyet. Végére is harminckét évet éltem a Harmadik Rómában, s majdnem egy teljes esztendő – az Elsőben. Úgy illet, hogy eljussak a Másodikba is – ki kellett teljesítenem a gyűjteményt.

Nos, Isten segedelmével, vegyük sorra mindezt.

5. A levegőben közelítettem meg és hagytam el ezt a várost, s ily módon sikerült tudatomban úgy elkülönítenem, mint valamiféle vírust a mikroszkóp alatt. Ha figyelembe vesszük, hogy a járványszindróma minden kultúra jellegzetessége, egyáltalán nem érzem nyegleségnek ezt a hasonlatot. Miközben hatvan kilométerre Athéntől, az Attikai félsziget dél-keleti partján, egy Szunión nevű városkában írom ezeket a feljegyzéseket, ahová négy órával ezelőtt landolt a gépem, az Égei szállodában, úgy érzem magam, mint egy bacilusgazda, akit hiába nemesítettek szüntelenül a „klasszikus rózsza” oltóágával, aminek életem jelentős részében tudatosan vettem alá magamat. A látottaktól tényleg kissé kiráz a hideg; ebből származik az alábbiak enyhe kuszasága. Sőt, azt gondolom, hogy híres névrokonom valami hasonlót érezhetett, mikor a fáraó álmait próbálta megfejteni. A szakrális jelek értelmezésével foglalkozkodni, mikor még forró a nyom – pontosabban, még nem hűlt ki teljesen –, egy dolog; ám egészen másként áll a helyzet másfélezer év múltán.

6. Az álmokról. Ma, reggel tájt a sztambuli Pera Palace szállodában én is álmodtam valamit – méghozzá igazán rémeset. Valahol a leningrádi egyetem bölcsészkarának épületében voltam, és mentem valakivel lefelé a lépcsőn, akiről úgy gondoltam, hogy D. J. Makszimov, ám külseje inkább Lee Marvinéra emlékeztetett. Nem emlékszem, miről beszélgettünk – de nem is ez a lényeg. Valahol a lépcsőház sötétbarna zugában – a mennyezet különben feltűnően alacsony volt – eszeveszett mozgolódásra lettem figyelmes: három macska verekedett egy hatalmas – a macskák nagyságát meghaladó – patkánnyal. Hát-ranéztem, és megláttam az egyik macskát, akit szétmárcangolt ez a patkány, és aki ott vergődött és görcsösen rángatózott a halált megelőző agóniában. Nem követtem végig, mivel végződött a küzdelem – csak arra emlékszem, hogy a macska elcsöndesedett –, és miután Makszimov-Marvinnal valami megjegyzést tettünk egymásnak, mentem tovább lefelé a lépcsőn. Nem jutottam el még az előcsarnokig sem, mire felébredtem.

Kezdjük azzal, hogy imádom a macskákat. S ráadásul gyűlölöm az alacsony mennyezetet. És hogy az épület csak úgy rémlett, hogy a bölcsészkar – amely mindössze egyemeletes. És hogy a szürkésbarna, piszkos szín a sztambuli épületek homlokzatának és belső terének színe volt, s részben annak a néhány hivatalnak is, ahol az utóbbi három napban megfordultam. És hogy ebben a városban az utcák kacsaringósak és piszkosak, a macskakövet elárasztja a hulladék, melyben szüntelenül kutakodnak az itteni macskák. És hogy ennek a városnak – szinte mindennek benne – nagyon is hasonlít a szaga Asztrahanyéra és Szamarkandéra. És hogy előző este már úgy döntöttem, hogy elutazom innen – de erről majd később. Tulajdonképpen mindez elegendő ahhoz, hogy beszennyezze a tudatalattit.

7. Constantinus mindenekelőtt római császár volt, a Nyugat-Római Birodalom feje, és az „e jellel győzni fogsz” mindenekelőtt hatalmának, az ő – egyszemélyes – ellenőrzésének kiterjesztését jelentette az egész Birodalom felett. Magától értetődően nincs semmi új a

döntő ütközet előtti kakas-belsősegekből való jóslásban vagy a szerencsés végkimenetelt illető égi közreműködéshez való folyamodásban. És persze, ahogy lenni szokott, nem sok választja el a határtalan ambíciót az ádáz istenfélelemtől. Sőt, még ha Constantinus őszinte és buzgó hívó lett volna is (e tekintetben különféle kételyek merültek fel – különösen, ha beszámítjuk, hogyan viselkedett gyerekeivel és rokonaival), a „győzni fogsz” számára egyenértékű kellett, hogy legyen a meghódított területekkel, vagyis a gyarmatosított településekkel, a kolóniákkal. Bármely római kolónia térképén uralkodó a kereszt: az északról délre vezető főútvonalat (mint Rómában a Corsót) ugyanolyan Nyugatról Keletre vezető főútvonal szeli át. Ily módon a Birodalom polgára Leptis Magnától Castricumig mindig tudta, hol a helye a fővároshoz viszonyítva.

Még ha az a kereszt, melyről Eusebiusnak beszélt, a Megváltó keresztje lett volna is, az álomban – öntudatlanul vagy tudat alatt – a kolóniák városépítészeti tervének alkotó-része volt. Egyébként a IV. században a keresztet nem tartották a Megváltó szimbólumának: akkor még a hal volt a szimbóluma, Krisztus nevének görög anagrammája. Sőt, maga a kereszt, melyre Krisztust megfeszítették, inkább az orosz T betűre (és a latin kezdőbetűként használatos T-re) emlékeztetett, mintsem arra, amit Michelangelo ábrázolt, vagy arra, amit ma elképzelünk magunknak. Bármire gondolt is Constantinus, az álomban kapott instrukciók megvalósítása jórészt a Birodalom területének keleti kiterjesztésében öltött testet, és a Második Róma keletkezése ennek az expanciónak logikus következménye volt. Constantinus, tevékeny alkat révén, az expanziós politikára úgy tekintett, mint valami abszolút természetes dologra. S ha valóban igazhívó keresztény volt, akkor még inkább.

Keresztény volt-e vagy sem? Függetlenül attól, hogy mi a helyes válasz, az utolsó szó joga mindig a genotípusé: Constantinus unokatestvére nem volt más, mint Julianus Apostata.

8. A síkfelületen történő bármiféle elmozdulás, melyet a fizikai szükségszerűség nem indokol, az identifikáció térbeli formája, legyen az birodalomépítés vagy turizmus. Ebből a szempontból az én megjelenésem Sztambulban alig különbözik Constantinusétól. Főként – ha ő tényleg keresztény lett: tudniillik megszűnt római lenni. Ám ugyanakkor én jóval inkább tehetek magamnak szemrehányást felületességemért, meg persze az én síkbeli elmozdulásaimnak összehasonlíthatatlanul kisebb a jelentőségük. Én még fényképet sem hagyok magam után valamiféle „háttérrel”, nemhogy falakat. Ebben az értelemben egyedül a japánoké az elsőség. (Nincs semmi rémesebb, mint elképzelni egy átlagjapán fényképalbumát: mosolygó, rövidlábú japán férfi és nő mindannak háttérében, ami e világban vertikális: legyen az szobor-szökőkút-mecset-székesegyház-torony-homlokzat-antik szentély stb.; amiből kevés van ott, az bizonyára Buddha és pagoda.) A cogito ergo sum feladja pozícióit a „fotografia ergo sum”-mal szemben, miként annak idején a „cogito” győzedelmeskedett az „alkotok” felett. Más szóval, megjelenésem – és indokaim – átmeneti jellege nem kevésbé abszolút, mint Constantinus tevékenységének és a neki tulajdonított (vagy valódi) elképzeléseknek fizikai érzékelhetősége.

9. Az időszámításunk előtti I. század római elégiaköltői, különösen Propertius és Ovidius nyíltan kigúnyolják nagy kortársukat, Vergiliust és az ő *Aeneis*-ét. Mindez, persze magyarázható a személyes versengés szellemével, a siker miatti irigységgel, vagy azzal, hogy a költészet személyes, magánjellegű művészetként való felfogása szemben áll a költészetnek állami művészetként, az állami propaganda formájaként való értelmezésével. Ez az utóbbi közelebb áll az igazsághoz, de közel sem maga az igazság, hiszen Vergilius nem csak az *Aeneis* szerzője volt, hanem úgyszintén a *Bucolicáé* és a *Georgicáé*.

Az igazságot, valószínű, a fentiekben felsorolt elképzelések összessége adja, amihez

okvetlenül hozzá kell még tenni a tisztán stilisztikai elgondolásokat. Könnyen lehetséges, hogy az elégiaköltők szempontjából az eposz – bármely eposz, többek között a vergiliusi is – retrográd jelenségnek tetszett. Mindnyájan, vagyis az elégiaköltők, az alexandriai iskola képviselői voltak a költészetben, amely megteremtette a rövid lírai költemény hagyományát abban a terjedelemben, ami a költészetet jelenti ma is. Rövidre fogva, az alexandriaiak megalkották azokat a műfajokat, melyek a költészetben mind a mai napig használatosak.

Az alexandriai hagyományból fakadó rövidség, tömörség, részben a konkrétság, a tudós precizitás, a didaktikusság és az ehhez hasonló dolgok megkülönböztetett tisztelete végeredményben a görög szépirodalom reakciója volt a görög irodalom archaikus korzakának feleslegessé vált formáira – az eposzra, a drámára, a mitologizációra – ha nem egyszerűen magára a mítoszeremtésre. Ha belegondolunk – bár inkább ne tegyük –, ez a reakció Arisztotelész ellen irányult. Az alexandriai hagyomány magába szívtá ezeket a dolgokat, és erőteljesen leszűkítette őket az elégia és az ecloga méretére, az utóbbiban a dialógus hieroglifikus jellegére, az előbbiben a mítosz illusztratív (exemplum) funkciójára. Tulajdonképpen a miniatürizálás – a kondenzáció – ismert tendenciájáról van szó (legalábbis ez a költészet fennmaradásának eszköze a költészetre egyre kevésbé figyelő világban, s egyúttal talán törekvés is arra, hogy közvetlenebbül hasson az olvasó és a hallgató lelkére és intellektusára); – és erre, mint égből a villámcsapás, megjelenik Vergilius, a maga gigantikus társadalmi megrendelésével és hexameteireivel.

Még azzal szeretném mindezt kiegészíteni, hogy az elégiaköltők – szinte kivétel nélkül mindegyikük – főként az elégikus disztichont kultiválták, és hogy a költészetbe – ismét szinte kivétel nélkül – azokból a retorikai iskolákból jöttek, melyek a jogászi hivatásra (ügyvédi foglalkozásra, tudniillik e szakma modern értelmezését tekintve, az érvelés tudományára) készítették fel őket. A gondolkodás retorikai rendszerének semmi sem felel meg tökéletesebben, mint az elégikus disztichon, a maga hexameteres tézisével és jambikus antitézisével. Az elégikus kétsoros, röviden szólva, lehetőséget nyújtott minimum két nézőpont kifejezésére, nem beszélve az intonációs árnyalatok teljes színskálájáról, melyet a hexameter komótos lassúsága és az ötödféles jambus daktiluszos második felének – részben zokogó, részben önelidegenítő – funkciója biztosított.

Tegyük zárójelen kívül – az elégiaköltők Vergiliusnak tett szemrehányásai vannak, melyek korántsem metrikai, hanem etikai jellegűek. Ebből a szempontból különösen érdekes az *Aeneis* szerzőjénél nem kevésbé jelentős, sőt művészi eszközeiben és lélektanilag jóval kifinomultabb – mi több, zseniális! – Ovidius. Egyik *Heroidájában* – a szerelmi költészet hősnőinek meghalt vagy őket elhagyó szerelmeikhez címzett fiktív leveleiben – Didó Aeneasnak írott levelében – a karthágói királynő körülbelül a következő módon tesz szemrehányást az őt elhagyó Aeneasnak. „Azt még csak érteném – mondja a nő –, ha azért hagytál el volna engem, mert úgy döntöttél, hogy hazatérsz szeretteidhez. Ám te az ismeretlenbe indulsz, új célra törsz, egy új, még nem létező várost akarsz bevenni. Láthatólag azért, hogy összekötj még egy szívet”, stb. Didó arra is céloz, hogy mikor Aeneas elhagyja, terhes – és öngyilkosságának, amire készülődik, ez az egyik oka, vagyis a szegýentől való rettegés. De ennek már a lényeghez nincs semmi köze.

A lényeg viszont a következő: Vergilius szemében Aeneas hős, akit az istenek vezérelnek. Ovidius szemében Aeneas voltaképpen elvtelen csirkefogó, aki viselkedését – a helyváltotatást – az isteni gondviseléssel magyarázza. (Erről Didónak megvannak a maga konkrét teleológiai elképzelései, ám ismét nem ez a lényeg – ahogy hasonlóképp nem lényeges Ovidius, általunk nagyon is szívesen hangsúlyozott, állampolgári renitenciája.)

10. Az alexandriai hagyomány görög hagyomány volt: a rend (a kozmosz), az arány, a harmónia, az okok és következmények tautológiájának (Ödipuszi ciklus) hagyománya: a

szimmetria és a zárt kör tradíciója. Az elégiaköltőket Vergiliusnál éppen a lineáris mozgás koncepciója, a létről való lineáris elképzelés hozza ki a sodrúkból. Nem érdemes különösebben idealizálni a görögöket, de a kozmosz-elv meglétét – az égitestektől a konyhaberendezésig – nem lehet tőlük elvitatni.

Mellesleg Vergilius volt az első, legalábbis az irodalomban, aki a linearitás elvét bevezette. Meglehet, hogy ez benne volt a levegőben; minden valószínűség szerint a birodalom kiterjesztése alapozta meg, amely olyan méreteket ért el, hogy az emberi helyváltoztatást egyszerűen visszafordíthatatlanná tette. Ezért nincs befejezve az *Aeneis* sem: egyszerűen nem volt szabad, pontosabban nem lehetett befejezni. És egyáltalán nem játszik ebben szerepet sem a hellén kultúrát meghatározó „női princípium”, sem a római kultúrára jellemző „férfi princípium” – sőt még Vergilius pederasztá volta sem. Arról van szó, hogy a lineáris létfelfogással összefonódó linearitás elvét, amely az ismert felelőtlen léhasággal viszonyul a múlthoz, az a törekvés vezérli, hogy a maga léhaságát a jövő részletes kidolgozásával egyensúlyozza ki. Ennek az eredménye az „antedatált prófécia” Anchis beszélgetéseinek modorában Vergiliusnál, vagy a társadalmi utópia – vagy: az örök élet eszméje, tudniillik a Kereszténység.

Az első nem sokban különbözik a másodiktól és a harmadiktól. Mindenesetre, épp e hasonlósággal kapcsolatban Vergiliust – s egyáltalán nem a *Negyedik eclogáért* – jogosan tarthatjuk az első keresztény költőnek. Ha én írtam volna az *Isteni színjátékot*, a fent nevezett szerzőt a Paradicsomban helyeztem volna el. A linearitás elve – annak logikai betetőzése – érdekében tett kiemelkedő szolgálataiért.

11. A Kelet lázálmá és szörnyűségei. Ázsiai por-katasztrófa. A zöld szín csak a Próféta zászlaján virít. Itt nem nő semmi, a bajuszt kivéve. Fekete szemű, estére háromnapos borostával benőtt világrész. A tábortüzet vizelettel oltják. És ez a szag! Undorító dohány-szag, izzadtság és szappanszag keveréke. És a helybeliek ágyékán a körös-körül tekert fehérmű, pont mint a turbán. Rasszizmus? De hiszen az csupán a mizantrópia megjelenési formája. És mindenütt, még a városban is a képedbe száll a homok, amely kiegészíti a világot a szemedből – köszönöm, nem kérek belőle. A szárított trágyatégla állagú és a kikapart sír színét idéző kiirthatatlan beton. Ó, ez a szemellenzős csöcselék – Corbusier, Mondrian, Gropius, akik sikeresebben torzították el a világot, mint a Luftwaffe! Sznobizmus? De hiszen az csupán az elkeseredés megjelenési formája. A helyi lakosság a nyomorúságos étkezéskben teljes tompultságban üldögél, behúzza a fejét, mintha visszájára fordítva imádkozna, bámulja a televízió képernyőjét, ahol mindig agyonver valaki valakit. Avagy – kártyáznak, és az alsó vagy a kilences a számukra egyedül hozzáférhető absztrakció, a koncentráció egyedüli módja. Mizantrópia? Elkeseredés? Ugyan lehet-e mást várni attól, aki megélte a lineáris elv apoteózisát: egy olyan embertől, kinek nincs hová visszatérnie? A nagy dermatológustól, szentfalótól és a „Sodomachia” szerzőjétől?

12. Constantinus, mint kora gyermeke – tudniillik az időszámításunk előtti IV. századé (pontosabban: V. u. – Vergilius után) – a tettek embere volt, már csak azért is, mert ő volt a császár, aki önmagára nem csak mint a létezés lineáris elvének megtestesülésére, hanem mint annak eszközeire is tekinthetett. Bizánc számára kereszt volt, s nem csak szimbolikus értelemben, hanem szó szerint – a kereskedő útvonalak és a karavánutak stb. keresztesződése: nem kevésbé keletről nyugatra, mint északról délre. Ez már magában is felkelthette a figyelmét e hely iránt, amely olyasvalamit adott a világnak (i. e. a VII. században), ami minden nyelven ugyanazt jelenti: a pénzt.

A pénz különösen érdekelte Constantinust. Ha valamiben zseniális volt, úgy leginkább a pénzügyekben. Diocletianus e tanítványa, aki végül sohasem tanulta meg a hatalom megosztását, viszont el tudta érni azt, ami elődeinek nem sikerült: mai kifejezéssel

élve, a valuta stabilizálását. Az uralkodása idején bevezetett római „solidus” mindennek következtében majdnem hét évszázadon át olyan szerepet töltött be, mint ma a dollár. Ebben az értelemben a főváros átvitele Bizáncba a bank áttelepítése volt a pénzverdébe, az eszme kötvénnyel való lefedése – az elv durva birtokbavétele.

Bizonyára nem tanácsos figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a keresztény Egyház jótékonykodása és kölcsönös segítségnyújtása az adott korban ha nem is az államgazdaság alternatíváját, de legalábbis a lakosság jelentős – vagyontalan – része helyzetének megváltozását eredményezte. A Kereszténység népszerűsége e korban nem annyira azon az eszmén alapult, hogy a lelkek egyenlőek a Mindenható előtt, mint amennyire inkább a nélkülözőknek kitapintható gyümölcsöt hozó kölcsönös segítségnyújtás szervezett rendszerén. Sajátos keveréke volt ez a jegyrendszernek és a vörös keresztnek. Sem az Ízisz-kultusz, sem a neoplatonizmus nem szervezett ehhez hasonlót. Ez volt egyben a hibájuk is.

Csak találgatni lehet, mi ment végbe Constantinus fejében és szívében a keresztény hitet illetően, de a Császárnak mindenképp értékelnie kellett az adott egyház szervezői és gazdasági hatékonyságát.

Ezen kívül, a főváros áthelyezése a birodalom legtávolabbi csücskébe, a perifériát központtá változtatja át, és egyben a centrumtól számítva, a másik „oldalról” is egy hasonló nagyságú területet feltételez. Ami a térképen Indiával egyenlő: mindegyik, számunkra ismeretes, Krisztus Születése előtti és utáni birodalmi álom tárgyával.

13. Por! E furcsa szubsztancia száll az önök arcába. Megérdemli a figyelmet, nem rejtőzhet el csupán a „por” szó leple alatt. Egyszerűen csak a piszok lenne ez, amely e világ-rész legbenső lényegét alkotja, s nem talál helyet magának? Avagy – ez maga a Föld, amely mintha fel akarna emelkedni a levegőbe, el kíván szakadni önmagától, mint testtől a gondolat, mint az a test, amely elernyed és átengedi magát a hőségnek. Az eső láthatóvá teszi a por lényegét, hiszen ha esik, e szubsztancia barnás-fekete erecskéi kígyóznak az önök talpa alatt, melytől az úttest macskakövéhez tapad, ennek az őskori kislaknak² púpos artériáin lefelé haladva még pocsolja sem lesz belőlük, avagy szétfröccsennek a számtalan keréktől, s a temérdek sárcsepp összege meghaladja e hely lakóinak számát, akik az autódudák hangzavarában a hídon túlra, valahová Ázsiába, Anatóliába, Ióniába, Trapezundba és Szmirnába viszik azt magukkal.

Mint Keleten mindenütt, itt is tolong a különböző életkorú cipőpucolók tömege, az ő rézzel kivert, csodáltnivaló ládáikkal, s a cipőkrém-készlettel minden elképzelhető színben, amely szintén „miniatúr” rézkonténerekben van, kupolaformájú tetővel befedve. Megannyi mobil mecset, csak a minaret hiányzik mellőlük. E szakma túltengése éppen a sárral és a porral magyarázható, amely öt percnyi séta után az önök fényes cipőjét, amely addig visszatükrözte az egész világot, szürke, áthatolhatatlan púderrel fedi be. Mint minden cipőpucoló, ezek az emberek is nagy filozófusok. Bár jobb azt mondani, lényegében minden filozófus cipőpucoló – csak a cipő méretében van a különbség. Ezért nem is annyira fontos, hogy tudnak-e önök törökök vagy sem.

14. Vajon ki vetemedik arra korunkban, hogy a térképet nézegesse, tanulmányozza a terepet, megsaccolja a távolságokat? Senki sem, talán a vasárnapi autósokat kivéve. Még a katonák sem csinálják ezt többé, a nyomógomb feltalálása óta. Ki ír ma már olyan levelet, melyben részletesen felsorolja a megtekintett nevezetességeket és a velük kapcsolatos élményeit? És ilyen leveleket ugyan ki olvas? Nem marad utánunk semmi, amit levelezésnek lehetne nevezni. Még a fiatalok is, akiknek úgy tűnhet, bőségesen van idejük, beérik

² közép-ázsiai falu

a képeslapokkal. A magamkorú emberek főként akkor írnak képeslapokat, mikor idegenben a teljes elkeseredés vesz rajtuk erőt, vagy akkor, mikor valahogy el akarják ütni az időt. Ellenben léteznek olyan helyek is, melyeknek a térképen való nézegetése során egy pillanatra a Gondviseléssel kerülnek kapcsolatba. Vannak olyan helyek, ahol a történelem éppúgy kikerülhetetlen, mint valami közúti baleset, helyek, ahol a földrajz a történelmet életre kelti. Ilyen Sztambul is, mely egyben Konstantinápoly is és Bizánc is. Egy eszement közlekedési lámpa, ahol mind a három szín egyszerre gyullad ki. De nem piros-sárga-zöld, hanem fehér-sárga-barna. A plusz a kék, hiszen itt a víz is – az Európát Ázsiától elválasztó Boszporusz–Márvány-tenger–Dardanellák... Biztos, hogy ez választóvonal? Ó, ezek a természetes határok, tengerszorosok és uralok! Milyen keveset jelentettek a hadseregeknek vagy a kultúráknak – főképp a kultúra hiányának. A nomádoknak egyébként valamivel többet, mint a linearitás elvétől fellelkesült és tudatosan magát a jövő lebilincselő képével ámító Uralkodónak.

Nem azért győzelmeskedett-e a Kereszténység, mert olyan célt adott, ami igazolja az eszközt, vagyis a valóságot; ami időlegesen – tudniillik a földi élet során – felmentett a felelősség alól. És a következő lépés – bármely, bármilyen irányú – logikussá válik. Szellemi értelemben legalábbis, nem volt-e a Kereszténység a nomádság antropológiai visszhangja: annak áttétele a letelepedett ember pszichológiájában. Vagy pontosabban: nem esett-e egybe a tisztán birodalmi szükségletekkel? Hiszen egy legionárius csupán a fizetésével (akinek karrierje abból áll, hogy kiszolgálja éveit, leszerel és letelepedik) nem kényszeríthető helyváltoztatásra. A legionáriust még fel is kell lelkesíteni. Ellenkező esetben a légió azzá a farkassá változik át, melyet csak Tiberius tudott fékentartani.

A következmény az önnön okára ritkán tud rábólintani. Még kevésbé képes az okot kétségbe vonni. Mellesleg az ok és a következmény közötti viszony nélkülözi a racionális, analitikus elemet. Általában az ok és a következmény között tautologikus a kapcsolat, amit jó esetben az előbbinek az utóbbi iránti lelkesedése színezt.

Ezért nem tanácsos elfeledkezni arról, hogy a Kereszténységnek nevezett hitrendszer Keletről jött, és ezért nem kizárható, hogy az egyik elképzelés, amely Constantint a Maxentius felett aratott győzelem és a fent említett látomás után magával ragadta, az a vágy volt, hogy tisztán fizikailag közelítsen a győzelem és a látomás forrásához: Kelethez. Nem tudom tisztán elképzelni, mi zajlott akkoriban Júdeaiban; de legalábbis az világos, hogy ha Constantinus a szárazföldön indult volna el oda, jelentős mennyiségű akadállyal kellett volna megküzdnie. Fővárost alapítani a tengeren túl, ellentmondott volna az elementáris józan észnek. És szintén nem kizárható a Constantinus részéről nagyon is lehetséges ellenszenv a júdeaiak iránt.

Ugye szórakoztató, bár kissé ijesztő az a gondolat, hogy a Kelet egyenesen az emberiség metafizikai központja. A kereszténység csak az egyik, noha a legaktívabb szekta volt azok közül, melyből a birodalomban tényleg rengeteg volt. Constantinus uralkodásának idejére a Római Birodalom, nem kis mértékben éppen nagyságának köszönhetően, valóságos vásártér volt, a vallások bazárja. A koptok és az Izisz-kultusz kivételével, mindegyik magát kínáló hitrendszer és kultusz forrása Kelet volt.

A Nyugat nem kínált semmit. A Nyugat volt lényegében a vevő. Ugyanakkor tanácsos kellő gyengédséggel viszonyulni a Nyugathoz éppen azért, mert hiányzott belőle a lelemény, ami elég sokba került neki, beleértve a mind a mai napig oly gyakori szemrehányásokat túlzott racionalizmusa miatt. Nem veri-e le ezzel az eladó portékája árát? És vajon hová indul, miután megtömté ládáit?

15. Ha a római elégiaköltők valamelyest tükrözték közönségük világfelfogását, akkor feltehetőleg, hogy Constantinus korára, vagyis négy évszázad múlva, az effajta érveknek, mint „a haza veszélyben van” és a „Pax Romana”, megszűnik a hatásuk. És ha igazak

Eusebius állításai, akkor Constantinus nem több és nem kevesebb, mint az első keresztes lovag. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Constantinus Rómája – ez már nem az augustusi Róma. És igazából nem is az antik Róma – ez a keresztény Róma. Amit Constantinus Bizáncba hozott, az már nem a klasszikus kultúrát jelentette: ez már az új kor kultúrája volt, amely makacsul ragaszkodik az egyistenhít, s a politeizmust – tudniillik önnön múltját, törvényei szellemével együtt stb. – a bálványimádás kategóriájába sorolja. Voltaképpen ez volt a haladás.

16. Itt szeretném megjegyezni, hogy önmagamnak is egy kissé abszurdnak tűnnek az antikvitással kapcsolatos elképzeléseim. Én nagyon egyszerűen fogom fel a politeizmust – és emiatt, bizonyára nincs is igazam. Számomra ez a szellemi létezés olyan rendszere, melyben az emberi tevékenység bármely formáját, a halásztól a csillagos ég szemléléséig, speciális istenségek szakralizálják. Éppen ezért az individuum, amennyiben meghatározott, erre irányuló akarrattal vagy fantáziával rendelkezik, képes arra, hogy tevékenységének minden formájában metafizikai – végtelen – titkos okot sejtson. Az egyik vagy a másik istenség, ha effajta szeszélyes gondolat telepedik meg gomolyfelhős fejében, bármely pillanatban meglátogathatja és bizonyos időre meg is szállhatja az embert. Az egyedüli, ami az embertől megköveteltetik – ha neki magának is ez a vágya – a „megtisztulás”, amely az isteni vizit feltétele. A megtisztulás (a katarzis) folyamata igazán változatos, éppúgy van individuális (áldozathozatal, zarándoklat a szent helyekre, ilyen vagy olyan fogadalom), mint kollektív (színház, sportversenyek) jellege. A családi tűzhely nem különbözik az amfiteátrumtól, a stadion a szentélytől, a fazék a szobortól.

Efféle világfelfogás, szerintem, csak a helyhezkötttség feltételei között lehetséges: mikor az isten tudja az ember címét. Nem véletlen, hogy az a civilizáció, melyet görögnek hívunk, éppen a szigeteken keletkezett. Nem véletlen az sem, hogy ennek gyümölcsei az egész Földközi-tengeri partvidéket, beleértve Rómát is, évszázadokon át hipnotizálták. Szintén nem véletlen, hogy a Birodalom növekedésével Róma, amely nem volt sziget, ettől a civilizációtól végeredményben elmenekült. És ez a menekülés éppen a césárokkal, az abszolút hatalom eszméjével vette kezdetét. Holott az élet szférájában a tisztán politikai politeizmus a demokrácia szinonimája. Az abszolút hatalom, az autokrácia, sajnos, az egyistenhit szinonimája. Ha elképzelünk magunknak egy előítélet-mentes embert, neki, már csak az önfenntartási ösztön miatt is, a politeizmus jóval szimpatikusabb kell, hogy legyen, mint a monoteizmus.

Ilyen ember nem létezik, még Diogenész sem talált volna ilyet lámpással. Ha az általunk antiknak hívott kultúrára emlékezünk inkább, mintsem a fent említett ösztönből indulunk ki, csak azt tudom mondani, hogy minél tovább élek, annál jobban kedvelem ezt a bálványimádást, s annál inkább veszélyesnek tűnik számomra az egyistenhit tiszta formája. Nincs értelme valószínűleg nevének nevezni a dolgokat, de a demokratikus állam voltaképpen a bálványimádás történelmi győzedelmeskedése a Kereszténység felett.

17. Constantinus természetesen nem tudhatta ezt. Gondolom, arra rájött, hogy Róma nincs többé. Ebben a császárbán a keresztény természetes módon – sőt azt mondanám, prófétai módon – kapcsolódott össze az uralkodóval. Ebből „Az e jellel győzni fogsz”-ból kihallatszik a hatalom ambíciója. És tényleg: a „győzni fogsz” jobban megvalósult, mint ahogy ő azt elképzelte magában, hiszen a kereszténység Bizáncban még tíz évszázadig létezett. Ez a győzelem tulajdonképpen, félve jegyzem meg, pirruszi győzelem volt. E győzelem minősége kényszerítette mellesleg a Nyugati Egyházat, hogy elszakadjon a Keletitől. Vagyis a földrajzi értelemben vett Róma elszakadását a képzelt Rómától: Bizáncból. Az Egyházét – Krisztus menyasszonyát, attól az Egyháztól, amely – az állam felesége volt. Constantinust keleti terjeszkedésében meglehet, hogy éppen magának a Ke-

letnek a saját helyzetével való politikai kongenialitása vezérelte – a despotizmus a demokrácia tapasztalata nélkül. A földrajzi értelemben vett Róma még jól vagy rosszul, de őrzött néminemű emléket a szenátus szerepéről. Bizáncnak nem voltak ilyen emlékei.

18. Ma vagyok negyvenöt éves. Derékig levetkőzve ülök Athénban, a Lykabettosz szállodában, ömlik rólam a veríték, és nyakalom a Coca-Colát. Senkit sem ismerek ebben a városban. Mikor estefelé kimentem az utcára, hogy keressek magamnak egy helyet, ahol vacsorázni lehet, egy különösen lelkes, zagyvaságokat kiáltozó tömeg kellős közepén találtam magamat; ahogy kivettem a zúrzavarból, a napokban választások lesznek náluk. Valamiféle végtelennek tetsző fő utcán, eszeveszett autódudálás közepette bolyongtam, amely vagy az emberektől, vagy a közlekedéstől elviselhetetlenül zsúfolt volt, és nem értettem egy szót sem, majd hirtelen az eszembe ötlött, hogy ez a másvilág, hogy az életnek vége, de a mozgás folytatódik tovább; hogy ez az örökkévalóság.

Negyvenöt évvel ezelőtt anyám életet adott nekem. Két évvel ezelőtt halt meg. Talaly – meghalt az apám. És én, az ő egyetlen gyermekük az esti Athén utcáin járkálok, amit ők sohasem láttak és már nem is fognak látni. Szerelmük, nyomorúságuk, rabságuk – melyben meg is haltak – gyümölcse, a fiuk viszont szabad. És, mivel nem találkozik velük a tömegben, rájön arra, hogy nem volt igaza – ez mégse az örökkévalóság.

19. Mit látott és mit nem látott Constantinus, mikor Bizánc térképét nézegette? Ő, finoman szólva, „tabula rasá”-t látott. A birodalom provinciáját, melyet görögök, zsidók, perzsák stb. laktak – olyan népséget, amelyhez már régóta hozzászokott –, birodalma Keleti részének tipikus alattvalóit. A nyelv a görög volt, ám a művelt rómainak ez ugyanaz, mint a francia nyelv az orosz nemesnek a XIX. században. Látott egy hegyfokkal a Márvány-tengerbe benyúló várost – egy várost, amelyet könnyű volt megvédeni, csak fallal kellett körülvenni. Látta e város Rómára emlékeztető dombjait, és ha ő ott, mondjuk, palotát vagy templomot akart volna emelni, az ablakokból a kilátás mindenkit levett volna a lábáról: kilátás nyílt volna egész Ázsiára, és egész Ázsia az e templomot megkoronázó kereszteteket szemlélhette volna. Azt is elképzelhetjük magunknak, mennyire szórakoztatta őt az a gondolat, hogy ellenőrizheti a hátrahagyott rómaiak bejutását ebbe a városba. Hogy idejussanak, át kellett volna vergődniük az egész Attikán, vagy körbe kellett volna hajóznuk a Peloponnészoszt. „Ezt beengedem, azt pedig nem.” Bizonyára ily módon gondolkodott az általa teremtett Paradicsom földi variánsáról. Ő, ezek a vámmal kapcsolatos álmok! És látta, hogy Bizánc benne védelmezőjét üdvözölte a Szaszanidáktól, és, kedves uraim és hölgyeim, a Duna túlsópartjáról jövő őseinktől, és hogy Bizánc hogyan csókolja a keresztet.

Azt azonban nem látta, hogy a Kelettel van dolga. Harcolni a Kelettel – sőt, akár a Keletet felszabadítani – és Keleten élni nem egy és ugyanaz. Bizánc, minden görögsége mellett, ahhoz a világhoz tartozott, amely gyökeresen más elképzelésekkel rendelkezett az emberi létezés értékéről, mint amelyek Nyugaton és Rómában – még ha pogány volt is – közkézen forogtak. Noha kizárólagosan a katonai viszonyokat tekintve, Perzsia Bizánc számára inkább volt realitás, mint a Hellász. És a keresztény uralkodó ezen eljövendő alattvalóinak világfelfogásában tükröződnie kellett e realitás fokozataiban való különbségnek. Míg Athénben Szókratészt nyilvános bírósági tárgyaláson ítélték el, ahol védőbeszédet – méghozzá hármat! – mondhatott, addig Isfahanban vagy mondjuk Bagdadban egy ilyen Szókratészt egyszerűen karóba húztak volna – vagy elevenen nyúztak volna meg –, és végeredményben nem maradtak volna fenn önöknek sem Platón dialógusai, sem a neoplatonizmus, sem a többi – ahogy effajta dolgok valóban nem is léteztek Keleten; egyszerűen a Korán monológja helyettesítette volna őket... Bizánc híd volt Ázsiába, de e hídon a forgalom az ellenkező irányból zajlott. Bizánc felvette a Kereszténységet, de

a Kereszténység arra volt ott ítélve, hogy elkeletiesedjen. Nem kis mértékben ebben rejlik a Római Egyház ellenszenvének titka a Keleti Egyház iránt. Abban nincs vita, hogy a Kereszténység Bizáncban ténylegesen még ezer évig fennmaradt, de hogy milyen volt ez a Kereszténység, és milyenek voltak ezek a keresztények – más kérdés.

Nem látta – pontosabban, nem látta előre – Constantinus azt sem, hogy Bizánc földrajzi fekvésének rá gyakorolt hatása – voltaképpen természetesnek tekinthető. Hogy a keleti uralkodókra Bizánc hasonló hatást gyakorolhat, csak egy pillantást kell vetniük a térképre. Amint az meg is történt. Nem egyszer, nem is kétszer, a Kereszténységre nézve szomorú következményekkel. A VI.-VII. századig a Kelet és Nyugat közötti vitáknak általában normális, ellátom a bajodat-típusú, katonai jellegű volt, és a fegyverek ereje döntötte el őket – leggyakrabban a Nyugat javára. Ami, ha nem is növelte a kereszt népszerűségét Keleten, de legalábbis tiszteletet parancsolt iránta. Ám a VII. századra az egész Kelet felett felkel és eluralkodik a félhold, tudniillik az Iszlám. Ettől a pillanattól kezdve a Nyugat és Kelet közötti hadi cselekményeket, végkimenetelüktől függetlenül, a kereszt fokozatos és visszafordíthatatlan eróziója, a bizánci világfelfogás relativizációja kíséri, e két szakrális jel túl közeli és túl gyakori kapcsolatai eredményeképpen. (Vajon ki tudja, az ikonoklaszmosz végérvényes veresége nem magyarázható-e a keresztnek mint szimbólumnak nem kielégítő voltával és az Iszlám antifigurális művészetével való vizuális versengés szükségszerűségével? Vajon Damaszkuszi Szent Jánost nem az arab ligatúra lázálna ösztökelte?)

Constantinus nem látta előre, hogy az Iszlám antiindividualizmusa mennyire kedvező talajra lel Bizáncban, minek következtében a IX. századra a Kereszténység készen áll rá, hogy onnan Északra meneküljön. Természetesen, ő azt mondta volna erre, ez nem menekülés, hanem a Kereszténység expanziója, melyről – elméletben – álmodott. És sokan rábólintanak erre, egyetértésük jeléül, igen, ez expanzió. Ám ugyanakkor annak a Kereszténységnek, melyet a régi Oroszország felvett, Rómához már nem volt semmi köze. Az Oroszországba eljövendő Kereszténység nem csak a tógákat és a szobrokat hagyta maga mögött, hanem a Justinianus idejében kidolgozott Polgári Törvénykönyvet is. Látólag azért, hogy könnyebb legyen az útipoggyásza.

20. Miután arra az elhatározásra jutottam, hogy elhagyom Sztambult, olyan hajózási társaságot kerestem, amelynek van járata a Sztambul–Athén vagy Sztambul–Vence vonalon. Végigjártam néhány irodát, és, mint mindig Keleten, minél közelebb jutsz a célhoz, annál ködösebbek elérésének módzatai. Végeredményben kiderítettem, hogy június elejénél korábban nem sikerül sem Sztambulból, sem Szmírnából Nyugatra jutnom, sem személyhajón, sem teherhajón vagy tartályhajón. Az egyik ügynökségen egy kövér török nő, aki, mint egy óceánjáró, úgy okádta a szörnyű cigarettafüstöt, azt tanácsolta, hogy forduljak egy „Bumeráng” nevű – ausztrál, ahogy kezdetben képzeltem – társaság irodájához. A „Bumerángnak” kis piszkos, füstös irodája volt, két asztallal, egy telefonnal, a falon – természetesen – a világ térképével és hat méla barna nővel, akik bénák voltak a semmittevéstől. Az egyedüli, amit az egyikből, aki az ajtóhoz közel ült, sikerült kihúznom, hogy a „Bumeráng” szovjet hajóutakat szervez a Fekete- és a Földközi-tengeren, és, hogy erre a hétre nincs semmi. Felettből érdekes, ugyan honnan származhatott az a főhadnagy, aki a Lubjankán kitalálta a „Bumeráng” nevet? Talán Tulából? Vagy Cseljabinszkból?

21. Az Iszlám számára kedvező talajt, amit említettem, leginkább Bizánc etnikai összetétele magyarázta, vagyis a fajok és a nemzetiségek keveredése, akik nem rendelkeztek sem külön, sem együtt az individualizmus bármiféle konkrét hagyományának emlékeztetével. Nem szeretnék általánosítani, de a Kelet főként az alávetettség, hierarchia, ha-

szon, kereskedelem, alkalmazkodás hagyományára épít – tudniillik arra a hagyományra, amely nagyon is idegen az erkölcsi abszolútum elveitől, minek szerepét itt – az érzés intenzívitására gondolok – a család és a nemzetség eszméje tölti be. Már látom előre az ellenvetéseket, sőt, kész vagyok őket elfogadni, mind részleteiben, mind egészében. Bármilyen végletesen idealizáljuk is a Keletet, mégsem tulajdoníthatunk neki a demokratikus hagyományhoz akár valamelyest is hasonlító dolgot.

És még mindig a török hódítás előtti Bizáncról van szó: Constantinus, Justinianus, Theodora Bizáncáról – a keresztény Bizáncról. Nos, például Mikhaél Pszellosz, a bizánci történetíró, miközben *Khronográfiájában* II. Baszilosz uralkodásáról beszél, megemlíti, hogy a cár miniszterelnöke a szintén Baszilosz névre hallgató mostohatestvére volt, akit a trónralépésért való lehetséges versengés elkerülése végett gyerekkorában egyszerűen kasztráltak. „Természetes óvintézkedés – így vélekedik erről a történetíró –, hiszen eunuch lévén nem próbálkozhatott meg a trón elvételével a törvényes örököstől. Sorsával teljesen megbékélt – teszi hozzá Pszellosz –, és őszinte odaadással viszonyult az uralkodóházhoz. Végül is ez volt a családja”. II. Baszilosz uralkodásáról van szó, jegyezzük meg magunknak még egyszer, tudniillik az i. u. 986-1025-ig tartó időszakról. Pszellosz mindezt csak úgy futtában jegyzi meg mint rutinszerű dolgot – tulajdonképpen az is volt – a bizánci udvarban. I. u.? Mi volt akkor i. e.?

22. Ezt az i.-t mivel mérik? S mérik-e általában? Szintén megjegyzésre méltó, hogy a Pszellosz által leírt eset a törökök megjelenése előtt megy végbe. Vagyis nincs még se híre, se hamva semmiféle Beyazitnak-Mehmednek-Szulejmánnak. Akkor mi még a szent szövegeket magyarázzuk, harcolunk az eretnokség ellen, zsinatokat hívunk össze, traktátusokat írunk. Ezt tesszük, de csak az egyik kezünkkel. A másik kezünkkel kasztráljuk a kurafit, hogy mire felnő, ne versenghessen a trónért. Ilyen a dolgokhoz, jelesül éppen az emberi testhez való keleti viszony; ugyan, minek ide ez az i., hiszen az udvarnak ezer év ide vagy oda. Nincs mit csodálkozni azon, hogy a Római Egyháznak Bizánc facsarja az orrát. És itt, ezen a helyen a Római Egyházzal is kell ejteni néhány szót.

Természetes volt, hogy elfordult Bizáncról. A fentiekben felsorolt okok miatt, de még amiatt is, ha objektívan ítéljük meg a helyzetet, hogy Bizánc, az Új Róma az igazi Rómát odadobta a sors önkényének. Justinianus kivételével, Rómát mindenki magára hagyta, átgondolta a vizigótoknak, vandáloknak és a hozzájuk hasonlóknak, mindazoknak, akik csak nem voltak eléggé restek ahhoz, hogy a volt fővárossal régi vagy új sérelmeikért leszámoljanak. Constantinust még meg lehet érteni: a Keleti Birodalomban nőtt fel, és életének nagy részét ott töltötte. Ami az őt követő bizánci császárokat illeti, az ő viszonyukat az igazi Rómához már kevésbé lehet megmagyarázni. Természetesen volt elég hajcihő otthon, Keleten is, figyelembe véve a közvetlen szomszédokat. Ám így vagy úgy, a Római császár titulusa néhány földrajzi kötelezettséggel is kell, hogy járjon. A történet lényege tulajdonképpen az volt, hogy Justinianus után elsősorban a keleti provinciák szülöttei lettek a római császárok, akik a regruták fő szállítói voltak a légióknak – a mostani Balkánról, Szíriából, Örményországból stb. Számukra Róma a legjobb esetben is csak egy eszme volt. Mint alattvalóik nagy része, néhányan közülük még latinul sem tudtak egy szót se. Annál inkább mindannyian Rómainak tartották magukat, mind írásban, mind szóban. (Valami ehhez hasonlót lehet ma megfigyelni a Brit Birodalom különböző domíniumaiban, vagy – ne menjünk a példáért messzire – tegyük fel, az eveneknél, akik szovjet állampolgárok.)

Más szóval, Róma egyedül maradt, és a Római Egyház szintén magára volt utalva. Túlságosan hosszúra nyúlna, ha a Bizánci Egyház és a Római Egyház egymáshoz való viszonyát elemeznénk. Csupán azt kívánjuk megjegyezni, abból, hogy Róma magára maradt, bizonyos mértékben a Római Egyház húzott hasznot. De nem csak hasznot.

23. Nem gondoltam, hogy ez a sztambuli útjegyzet ennyire terjedelmessé válik, és egyre inkább dühös vagyok: magamra is, és az anyagra is. Más szempontból beismerem, hogy nincs más lehetőségem megvitatni ezeket a dolgokat, sőt, ha lenne is, azt tudatosan kerülném. A továbbiakban megígérem mind magamnak, mind azoknak, akik már eljutottak idáig az olvasásban, hogy tömörebben fogalmazok – noha ebben a pillanatban a legszívesebben abba hagynám az egészet.

Ha már mindenképp a prózára adtam a fejem – e sorok szerzője számára már csak azért is gyűlöletes eszközre, mert híján van a fegyelem bármilyen megjelenési formájának, azon a kvázi-formán kívül, amely menetközben szinte magától keletkezik –, ám ha mégis a prózát választottam, szerencsésebb lett volna a részletekre koncentrálni, a hely leírására és a jellemekre – vagyis azokra a dolgokra, melyekkel e feljegyzések olvasója valószínűleg nem fog találkozni. Hiszen mindaz, amit a fentiekben leírtam, előbb vagy utóbb bárkinek eszébe juthat: elvégre mi mindannyian, így vagy úgy, függő viszonyban vagyunk a történelemtől.

24. A Római Egyház számára a Keleti Egyháztól való elszigetelődés azon természetes előnyök folytán volt hasznos, melyek az autonómia bármely formájával együtt járnak. Vagyis az Egyházat, önmagán kívül, senki és semmi nem akadályozta meg abban, hogy meghatározott, szilárd rendszerre épüljön ki. Ami meg is történt. A Római Jog – amit Rómában jóval komolyabban vettek, mint Bizáncban –, illetve a Római Egyház belső fejlődésének önnön logikája együttesen hozta létre azt az erkölcsi-politikai rendszert, amely az úgynevezett nyugati állam- és személyiségkoncepció alapját képezte. Mint általában minden válás, Bizánc elválása Rómától egyáltalán nem volt teljes: a vagyon jelentős része közös maradt. Noha nagy általánosságban megállapíthatjuk, hogy a fent nevezett koncepció egy virtuális kört vont maga köré, melyet éppen konceptuális értelemben a Kelet soha nem lépett át, és melynek – nagyon is tág – határain belül dolgozták ki azt, amit Nyugati Kereszténységnek nevezünk vagy tartunk, és az ezzel kapcsolatos világfelfogást.

Mindenfajta, még a tökéletesnek tekintett rendszer hibája is éppen abban rejlik, hogy rendszer. Vagyis abban, hogy lényegéből fakadóan létérdeke kizárni valamit, valamit idegennek tekinteni, és olyan mértékben, amennyiben ez lehetséges, ezt az idegent a nem létezővel kell egyenlővé tennie.

A Rómában kidolgozott rendszer hibája, s egyben a Nyugati Kereszténység hibája a Rosszról alkotott elképzelések önkéntelen korlátozása volt. Mindenfajta elképzelés a tapasztalaton kell, hogy alapuljon. A Nyugati Kereszténységnek a rossz megtapasztalását a Római Jogban tükröződő tapasztalat jelentette, melyhez még jócskán hozzájárult a Constantinus uralkodásáig tartó, római császárok általi keresztényüldözés tapasztalata. Mindez nem kevés, noha korántsem meríti ki a rossz lehetőségeit. A Nyugati Kereszténység, miután elvált Bizáncból, a Keletet a nem létezővel tette egyenlővé, és ezzel erőteljesen, s bizonyos mértékben önpusztító módon, a kelletténél jobban leegyszerűsítette elképzeléseit az emberben rejlő gonoszról.

Ha manapság egy fiatalember géppuskával felmászik az egyetem tornyába és onnan a járókelőket sorozattűz alá veszi, a bíró – amennyiben ezt a fiatalembert sikerült ártalmatlanná tenni és bíróság elé állítani – beszámíthatatlannak minősíti, és elmeegógyintezetbe zárják. Ténylegesen e fiatalember viselkedése semmiben sem különbözik a cári kurafti kasztrálásától, amiről Pszellosz beszél nekünk. Ahogy szintén nem különbözik az iráni imámtól sem, aki több tízezer alattvalója életét áldozta fel hatalmának megszilárdítása, s a Próféta akaratáról alkotott elképzelései nevében. Vagy Dzsugavili téziséből, melyet a Nagy Terror idején nyilatkoztatott ki, hogy „nálunk senki sem pótolhatatlan”. Ezeknek az akcióknak a közös nevezője az az antiindividualisztikus érzület, mely szerint

az emberi élet nem ér semmit, vagyis annak az elképzelésnek – abszolút természetes – hiánya, hogy az emberi élet szent, már csak azért is, mert egyszeri.

Távol áll tőlem azt állítani, hogy tipikusan keleti jelenség, ha valaki ezt nem érti. Éppen az a rettenetes, hogy nem így van. Ám a Nyugati Kereszténység megbocsáthatatlan vétke abban rejlik, a világról, törvényről, rendről, normáról, stb. alkotott elképzelései ellenére, hogy önnön fejlődése és bekövetkezendő győzelmeskedése kedvéért, a Bizánc által kínált tapasztalatot semmibe vette. Innen erednek ezek a manapság már szinte mindennaposá váló meglepetések, ebből ered az adekvát reakcióra való képtelenség – mind az individuum, mind az állami szervezetek részéről –, amely abban fejeződik ki, hogy a fent említett típusú jelenségeket lelki betegség, vallási fanatizmus stb. következményeinek értékelik.

25. Topkapuban – a török szultán múzeumma átalakított palotájában – külön pavilonban vannak összegyűjtve a Próféta életével kapcsolatos relikviák, a legszentebb tárgyak bármely muzulmán szívének. Csodálatos intarziával díszített dobozokban őrzik a Próféta fogának egy darabját, szakállának egy szálát. Arra kérik a látogatókat, ne zajongjanak, halkan beszéljenek. Különféle kardok, török vannak még ott, meg egy porladó állatbőr darabja, rajta a Próféta egy konkrét történelmi személyhez írott levelének betűi és más szent szövegek, melyeket szemlélve az ember önkéntelenül is hálás lesz a sorsnak azért, mert nem tudja a nyelvet. Éppen elég, hogy oroszul tudok, gondoltam magamban. A központban egy négyszögletes üvegsüveg alatt, aranyozott foglalásban egy sötétbarna színű tárgy található, hogy mi az tulajdonképpen, nem fogtam fel mindaddig, amíg el nem olvastam a kis táblát. A táblán, természetesen, török és angol nyelvű volt a felirat. A „Próféta lábnyoma” bronzba öntve. Minimum negyvennyolcas a lába, gondoltam, ahogy ezt a kiállítási tárgyat nézegettem. És ekkor elfogott a borzongás: Yeti!

26. Bizáncot, ha nem tévedek, Constantinus életében keresztelték át Konstantinápoly-nak. A magánhangzók és mássalhangzók egyszerűségének tekintetében ez az elnevezés bizonyára népszerűbb volt a szeldzsuk törökök között, mint a Bizánc. Mellesleg, a Sztambul szintén eléggé törökösen hangzik; legalábbis az orosz fülnek. Valójában Sztambul – görög elnevezés, amely, ahogy bármely útikönyvben megtalálható, a görög „stin poli”-ből származik, s egyszerűen azt jelenti (jelentette) – „város”. „Stin”? „Poli”? És az orosz fül? Ki kit hall itt? Itt, ahol a „bardak”³ azt jelenti „pohár”. Ahol a „durák”⁴ „buszmegálló”. „Bir bardak čaj” – egy pohár tea. „Otobüs duragi” – buszmegálló. Na jó, az „otobüs” legalább félig görögül van.

27. A légszomjtól szenvedő embernek itt nincs mit keresnie, hacsak nem rendel egész napra taxit magának. A Nyugatról ide érkezőknek Sztambul rendkívül olcsó város. Ha dollárra-márkára-frankra stb. számítjuk át, néhány dolog majdhogynem semmibe se kerül. A cipő például, vagy a tea. Furcsa ez az érzés – szemlélni egy olyan tevékenységet, amely nem fejeződik ki pénzben: amit sehogyan sem értékelnek. A másvilágra, a világot megelőző állapotra hasonlít, és bizonyára az északi fősvényeknek ez a másvilágiság jelenti a Kelet híres „bűverejét”.

28. Hogy mi következett – mindenki számára jól ismert: Isten tudja honnan, de jöttek a törökök. Hogy tényleg honnan jöttek, nem egészen világos; ami biztos, valahonnan messziről. Hogy mi hozta őket a Boszporusz partjára – szintén nem teljesen világos, ám, hogy lovak, az biztos. A törökök – pontosabban: a türkök – nomádok voltak: így tanítot-

³ orosz szó: felfordulás, rendtelenség, kupleráj

⁴ orosz szó: hülye

tak bennünket az iskolában. A Boszporusz, természetesen akadályt jelentett számukra, és a törökök ahelyett, hogy visszafordultak volna, letelepedtek. Nem hangzik valami meggyőzően mindez, de hagyjuk csak így. Hogy mit akartak Konstantinápolytól-Bizánc-tól-Sztambultól – ez legalábbis érthető: Konstantinápolyban akartak élni. Körülbelül ugyanazt akarták, mint maga Constantinus. A XI. századig nem volt szakrális jelük. A XI. században lett. Amint tudjuk, ez volt a félhold.

Ám Konstantinápolyban ott voltak a keresztények, a konstantinápolyi templomokat kereszt koronázta. A fokozatosan törökké váló türkök szerelmi viszonya Bizánccal mintegy három évszázadon keresztül tartott. Az állandóság meghozta a maga gyümölcsét, és a XVI. században a kereszt átengedte a kupolákat a félholdnak. Mindazt, ami utána történt, hiteles dokumentumok őrzik, és ezért további magyarázatot nem igényel. Csupán szeretném megjegyezni, hogy aközött „ami volt” és „ami lett”, jelentős a strukturális hasonlóság. Hiszen a történelem értelme a struktúrák létében, s nem a díszítő elemek jellegében rejlik.

29. A történelem értelme! Ugyan miként írhatná le a toll a fajok, nyelvek, vallások e keverékét – e vegetatív, zoológiai jelleget öltő Bábel-torony összeomlását, melynek eredményeképp egy szép napon az individuum felfedezi önmagában, hogy rettenetes és elidegenedés vesz rajta erőt, mikor kezére vagy gyermeknemző szervére tekint – ha nem is à la Wittgenstein, de az az érzés keríti hatalmába, hogy ezekkel nem ő, maga rendelkezik, hogy ezek csupán csak egy kirakós játék alkatrészei, elemei, egy kaleidoszkóp szilánkjai, melyeken keresztül nem az ok szemléli a következményt, hanem a vak véletlen a világot. Ki lehet futni az utcára – de ott szálldos a por.

30. A keresztény Bizáncban a szellemi és a világi hatalom közötti különbség felettébb jelentéktelen volt. Névlegesen az uralkodónak figyelembe kellett vennie a Patriarcha véleményét – amire nem egyszer sor került. Másfelől, gyakran megesett, hogy az uralkodó nemcsak, hogy kinevezte a Patriarchát, de bizonyos esetekben jobb keresztény volt, mint a Patriarcha, vagy megvolt az oka, hogy annak tartsa magát. Isten felkent uralkodójának koncepciójáról nem is szólva, amely önmagában is felmentette az uralkodót az alól, hogy bárki véleményét figyelembe vegye. Ami előfordult, és ami – a mechanikus csodákkal együtt, minek I. Theophilus nagy kedvelője volt – döntő hatást gyakorolt Oroszország választására is a IX. században. (Egyébként, ezek a csodák a következők voltak: bömbölő, mesterséges oroszlánok, a trónt levegőbe emelő mechanikus csalogányok stb. – ezeket a bizánci uralkodó egy kissé módosítva, Keletről, perzsa szomszédaitól kölcsönözte.)

Valami feltűnően hasonló dolog történt a Magas Portával is, azaz az Ottomán Birodalommal, a Muzulmán Bizánccal. Újból az autokrácia, igaz, egy kevésbé despotikus, ám erősen militarizált formájával találjuk magunkat szemben. Az állam abszolút feje – a padisah, ő a szultán. Ugyanakkor mellette ott van a Nagy Mufti is – a szellemi és a közigazgatási hatalmat egymással egyesítő – összemósó – tisztség. Az államot egy rendkívül bonyolult hierarchikus rendszeren keresztül irányítják, melyben a vallási (a kényelem kedvéért, mondjuk – az ideologikus) elem dominál.

Tisztán strukturális értelemben a Második Róma és az Ottomán Birodalom közti különbséget csupán időben lehet mérni. Mi is ez akkor voltaképpen? Netán a hely szelleme? A gonosz génusza? A romlás⁵ szelleme? Egyébként, honnan került ez a „porcsa” a nyelvünkbe? Talán a „Portá”-ból származik? Nem lényeges. Éppen elég, hogy a Kereszténység meg a „bardak” a „durak”-kal együtt e helyről kerültek hozzánk. Ahol az emberek épp oly könnyedén vették fel a Kereszténységet az V. században, mint ahogy az Isz-

⁵ oroszul: „porcsa”

lámot a XIV.-ben (mellesleg, Konstantinápoly elfoglalása után a törökök egyáltalán nem üldözték a keresztényeket). Mind az egyik, mind a másik vallás felvételének oka ugyanaz volt: kimondottan gyakorlati megfontolások. Különben ez már sehogy sem kapcsolódik a helyhez; ez már az emberi fajjal van kapcsolatban.

31. Ó, ez a számtalan Osman, Mehmed, Murad, Beyazit, Ibrahim, Szelim és Szulejmán, akik sorra öldösték elődeiket, vetélytársaikat, testvéreiket, szüleiket és utódaikat – II. vagy III. Murad esetében – teljesen mindegy! – tizenkilenc fivért egyfolytában – a tükör előtt borotválkozó ember rendszerességével. Ó, ez a végtelen, folyamatos háborúzás: a hitetlenek ellen, saját síita-muzulmánjaik ellen, a birodalom kiterjesztéséért, a sérelmek miatti bosszúból, vagy egyszerűen maga a háború kedvéért és önvédelemből. És ő, a janicsárok intézménye, a hadsereg elitje, amely először odaadó híve a szultánnak, majd fokozatosan átalakul egy különálló, csak saját érdekeivel törődő kasztá – mennyire ismerős mindez! Ó, ezek a turbánok és szakállak – ez az uniformis-fej, melyet csupán egy gondolat tart megszállva: öldökölni – és emiatt – s nem csak az iszlám törvénye miatt, mely szerint tilos bármiféle élőlény ábrázolása – egymástól megkülönböztetni őket jóformán lehetetlen! Valószínű, azért is lehet „öldökölni”, mert mindannyian úgy hasonlítanak egymásra, és a veszteség így nem érzékelhető. Azért van ez az „öldökölni”, mert senki sem borotválkozik. „Öldökölök, tehát vagyok”.

Nos, nagy általánosságban, mi más is állhat a tegnapi nomád szívéhez a legközelebb, mint a linearitás elve, mint a helyváltoztatás, akár az egyik, akár a másik irányba. És talán nem is annyira öngazolásként, mint inkább próféciaként hangzanak egyikőjük, ismét valamelyik Szelim szavai, melyeket Egyiptom meghódításakor mondott; hogy ő, mint Konstantinápoly teljhatalmú uralkodója, a Kelet-Római Birodalom örököse, és ennek következtében jogot formál az egykor hozzá tartozó területekre is! Vajon nem ugyanez a nóta csendül fel négyszáz év múlva Usztrjalov⁶ és a harmadikrómás szlavofilek ajkán, kiknek vörös janicsárköpenyszínű zászlaja sikerrel szívta magába az Iszlám csillagát és félholdját? És a kalapács vajon nem a kereszt modifikációja?

Ezek a szakadatlan, majdnem ezer éven keresztül zajló háborúk, ezek a végtelenbe nyúló értekezések a nyíllal való bánásmód művészetéről, skolasztikus interpretációval kísérve – vajon nem ezek a felelősek a hadsereg és az állam azonosságáért, amely a világ e részén létrejött, azért a politikáért, amely a „háború folytatása más eszközökkel”, Ciolkovszkij lelkesen naív, ám ballisztikailag reális képzelgéseiről?

És ez a titokzatos szubsztancia, ez a por, amely az önök képébe száll Sztambul utcáin, vajon nem egyszerűen az erőszakosan félbeszakított, számtalan élet hontalan anyaga, melynek fogalma sincs róla – tisztán emberi értelemben –, hol telepedjék meg? Így lesz belőle sár. Ami egyébként szintűgy nem szabadít meg a túlnépesedéstől.

A képzelőtehetséggel megáldott embernek, aki még ráadásul türelmetlen is, nagy kedve volna ezekre a kérdésekre igennel válaszolni. Ám talán nem érdemes elkapkodni a választ; lehet, hogy türelmesnek kell lenni velük szemben és lehetőséget adni nekik, hogy „átkozott kérdésekké” váljanak – még akkor is, ha ez néhány évszázadba kerül. Ó, ezek a századok! – a történelem kedvenc mértékegysége, amely az individuumot felszabadítja a történetek személyes értékelésének szükségszerűsége alól, és a történelem áldozata tiszteletbeli rangjával tünteti ki.

32. A civilizációk – bármifélek legyenek is –, az eljegesedéssel ellentétben, Délről Északra terjednek. Mintha arra törekednének, hogy kitöltsék az eljegesedés által képzett vákuu-

⁶ Usztrjalov, Nyikolaj Vasziljevics (1890–1938) alkotmányos demokrata (kadet) politikus, publicista. 1920-ban emigrál, majd 1935-ben visszatér a Szovjetunióba, ahol lágerben pusztul el. A szovjetbarát neoszlavofilizmus tipikus képviselője.

mot. A trópusi erdőt fokozatosan felváltja a tűlevelű- és a vegyes erdő – ha nem a lomboszat, úgy az építészet segítségével. Néha olyan érzése van az embernek, hogy a barokk, a rokokó, sőt, a Schinkel-stílus – egyszerűen tudattalan vágyakozás az örökzöld múlt iránt. A pagodák páfránya – úgyszintén.

Szélességi irányban csak a nomádok terjeszkednek. S rendszerint Keletről Nyugatra. A nomádságnak csak egy meghatározott éghajlati övben van értelme. Az eszkimók – a sarkvidéken belül mozognak; a tatárok és a mongolok – a fekete föld övezetében. A jur-ták kupolái és csúcsai, a nomádok sátrainak kúpja...

Láttam a közép-ázsiai mecseteket – Szamarkandban, Buharában, Hivában: a muzulmán építészet igazi gyöngyszemei. Noha Lenin nem mondta, akkor sem ismerek semmi mást jobban, mint a Shah-i-Zindát, melynek padlóján eltöltöttem néhány éjszakát, mivel nem volt más éjszakai szállásom. Tizenkilenc éves voltam, de nemcsak azért emlékszem szeretettel ezekre a mecsetekre. Remekművek ezek méretüket és színpompájukat tekintve – az Iszlám lírai jellegének tanúbizonyságai. A csillogó zománc, a smaragd és a kobalt nem kis mértékben az őket körülvevő táj sárgásbarna színskálájával való kontrasztján köszönhetően hagynak az önök recehártáján örökre nyomot. Lehetséges, hogy ez a kontraszt, ez a reális világgal szembeni szín-alternatíva emlékezete volt az indítéka megjelenésüknek. Bennük tényleg érzékelhető az idioszinkretizmus, az önszeretet, s az a vágy, hogy megvalósítsák az abszolút tökéletesség eszményét. Mint a lámpák a sötétben. Még szemléletesebben: mint a korállok – a sivatagban.

33. A sztambuli mecsetek viszont már a győzedelmeskedő Iszlám mecsetjei. Nincs nagyobb ellentmondás, mint a győzedelmeskedő Egyház, és nincs ennél nagyobb ízléstelenség sem. Ettől szenved a Szent Péter székesegyház is Rómában. No de Sztambul mecsetei! Ezek a gigantikus, földhöztapadt, megbénult kőbékák, amelyek képtelenek a földtől elszakadni! Csak a minaretek, melyek leginkább – félek, a próféta szólhat belőlem – a levegő-föld rakéta-ütegekre emlékeztetnek, mutatják azt az irányt, ahová a lélek elmozdulni készült. Lapos, a fazekak fedőjére vagy az öntöttvas mellvértekre hasonlító kupoláknak mintha fogalmuk sem lenne arról, mit csináljanak az éggel: inkább oltalmazták azt, ami belül található, mintsem arra bátorítanak, hogy az ember felemelje tekintetét. Micsoda sátor-komplexum! a namáz⁷ földhöz tapadó! póza.

Az alkonyati háttérben, a dombok gerincén sziluettjük nagy hatást gyakorol az emberre: ösztönösen a fényképezőgéphez nyúl, mint a kém, mikor megpillantja a katonai objektumot. Tényleg rendelkeznek valamiféle fenyegetően másvilági, más bolygót idéző, abszolút hermetikus, páncélszerű lényegiséggel. És színük ugyanaz a piszkosbarna, ami Sztambul épületeinek többségét jellemzi. És mindez a Boszporusz türkizkék háttérben.

És ha nem áll rá a toll, hogy e mecsetek névtelen, igazhitű alkotóit esztétikai tompasággal vádolja, ez azért van, mert az alaphangját ezeknek az elterpeszkedő, béka- és rákszerű építményeknek egy vitán felül álló keresztény épület, az Aja Szófia adta meg. Amint állítják, Constantinus rakta le alapjait; majd Justinianus alatt építették fel. Kívülről a mecsetektől megkülönböztetni jóformán lehetetlen, hiszen a sors az Aja Szófiával gonosz (valóban gonosz?) tréfát űzött. Már nem emlékszem, hogy melyik szultán uralkodása alatt, nem is fontos – az Aja Szófiát mecsetté alakították át.

Az átalakítás nem követelt nagy erőfeszítést: egyszerűen két oldalról négy minaretet emeltek. És ettől kezdve az Aja Szófiát nem lehetett megkülönböztetni egy mecsettől. Vagyis a bizánci építészeti szabvány logikus betetőzése volt. Éppen a székesegyház zömökiségében is lenyűgöző voltával keltek versenyre Beyazit és Szulejmán mecseteinek építői, kisebb testvéreikről nem is szólva. Ám emiatt aligha szabad nekik szemrehányást

⁷ a nap különböző szakaiban mondott muzulmán ima

tenni – és nemcsak azért, mert mikor Konstantinápolyba jöttek, az Aja Szófia uralkodott a város felett, de főként azért nem, mert a székesegyház nem római építmény volt, hanem tulajdonképpen keleti, pontosabban – Szaszanida. Ahogy szintén nem szabad szemrehányást tenni a mindegy-milyen-nevű szultánnak sem, aki a keresztény székesegyházat mecsetté alakította át; ebben a transzformációban megmutatkozott mindaz, amiben gondolkodás nélkül felfedezhető a Kelet közömbössége a metafizikai jellegű problémák iránt. Voltaképpen ebben, magában az Aja Szófiában, minaretjeivel és belül a keresztény-muzulmán díszítéssel együtt, az a történelem és az arab ligatúra által sugallt érzés fejeződött és fejeződik ki, mely szerint az életben minden összefonódik egymással, és lényegében minden olyan, mint a szőnyeg ornamentikája. Melyet lábbal taposnak.

34. Ebben a furcsa eszmében van azért némi igazság. Most megpróbáljuk ezt kibogozni. A forrása az ornemens keleti elve, melynek alapvető eleméül a Korán verse szolgál, a Próféta könyvéből vett idézet: ezt varrják ki, metszik rézbe, faragják kőbe vagy fába, és grafikailag szintén – ha az arab írásbeliségre gondolunk –, az írással tökéletesen egybeesik magának a hímzésnek, rézmetszésnek, faragásnak stb. folyamata. Vagyis az írás dekoratív aspektusáról van szó, a mondat, a szó, a betű dekoratív használatáról; a hozzá való tisztán vizuális viszonyról. Most ne foglalkozzunk azzal, hogy a szónak (egyébként, a betűnek is) egy ilyen értelmezése elfogadható-e vagy sem, csupán az egyik vagy másik szent szöveg kifejezetten betűszerű, térbeli – hiszen egyedül a tér eszközeivel fejeződik ki – felfogására hívjuk fel a figyelmet. Megjegyzésre méltó, hogy ez az ornemens függő viszonyban van a sor hosszúságától és a szöveg didaktikai aspektusától, amely gyakran már önmagában is díszített. Jól jegyezzük meg: a keleti ornemens alapvető egysége – a mondat, a szó és a betű.

A Nyugaton létrejött ornemens alapvető egységéül – alapeleméül – a rovásos pálcá szolgál: az absztrakt rovátkákkal – nálunk is, most, ebben a pillanatban – a napok múlását jelölték. Más szóval, ez az ornemens – időbeli. Innen ered ritmikussága, szimmetriára való törekvése, következetesen absztrakt jellege, amely a grafikus kifejezést a ritmus érzékelésének rendeli alá. És túlzó a(anti)didaktikussága. Az alapvető egység, az egyszerű már kifejezett tartalom állandó absztrahálása éppen a ritmikusság és az ismétlés kényesze miatt. Röviden szólva, dinamizmusa.

Még egyszer szeretnék arra utalni, hogy ennek az ornemensnek egysége a nap – vagy a nap eszméje –, amely minden tapasztalatot magában foglal, többek között a szent szöveg tapasztalatát is. Ebből következik a görög váza bordúrének felsőbbrendűségéről alkotott elképzelés a szőnyeg ornemenséhez képest. Amiből az következik, hogy még azt sem tudjuk, ki az, akit inkább nomádnak nevezhetünk: azt, aki a térben vándorol, vagy azt, aki az időben. Az az eszme, mely szerint minden összefonódik egymással, minden csak a szőnyeg ornamente, melyet lábbal taposnak, bármennyire csábító volna is (irodalmitilag úgyszintén), mégis háttérbe szorul a másik eszme mögött, mely szerint minden mulandó, a szőnyeg is, és az azt taposó láb is – a mi lábunkat is beleértve.

35. Ó, már hallom előre az ellenvetéseket! Már látom előre, hogy a művészettörténész vagy az etnológus számokkal vagy cserépdarabokkal a kezében készen áll a fentiekben mondottak cáfolatára. Már látok magam előtt egy szemüveges embert, aki behoz egy éppen most általam leírt bordúros indiai vagy kínai vázát és felkiált: És ez micsoda? Talán India (vagy Kína) nem tartozik a Kelethez? Sőt, ez a váza vagy edény származhat akár Egyiptomból, akár Afrikából, Patagóniából, Észak-Amerikából. És hullámozni kezd az ő vitathatatlan igazságuk bizonyítékainak folyama arra vonatkozólag, hogy az iszlám előtti kultúra figurális volt, hogy ebben az értelemben a Nyugat egyszerűen elmaradt a Kelettől, hogy általában az ornemens, lényegéből fakadóan nem funkcionális, vagy, hogy a tér lényegesebb, mint az idő. Meg hogy én, alighanem politikai célból, a történel-

met az antropológiával helyettesítem be. Valami ehhez hasonló, vagy még ennél is rosszabb.

Mit mondhatok erre? És kell-e valamit is mondanom? Nem vagyok biztos benne; megjegyzem, már csak azért sem, mert nem vettem volna a kezembe a tollat, ha nem számítottam volna előre ezekre az ellenvetésekre. A tér nekem valóban kevésbé lényeges és nem annyira kedves, mint az idő. Ám ugyanakkor nem azért nem kedvelem, mert kevésbé lényeges, hanem azért nem, mert dolog, míg az idő a dologról való gondolat. Véleményem szerint, a dolog és a gondolat közül az utóbbi a fontosabb.

És még azt is látom előre, hogy nem lesz sem váza, sem cserépdarab, sem edény, sem szemüveges ember. Nem lesznek ellenvetések, nem lesz semmi más, csak néma csönd. Nem annyira az egyetértés jeleként, hanem inkább a közöny tanúbizonyságaként. Éppen ezért durvítuk el egy kissé az érvelést, és tegyük hozzá, hogy az idő érzékelése mint tapasztalat abszolút individuális. Hogy élete során minden ember, előbb vagy utóbb, Robinson Crusoe helyzetébe kerül, aki rovátkákat csinál, és miután eljutott, tegyük fel, hét vagy tíz rovásig, áthúzza azokat. Ez voltaképpen az ornemens természete, függetlenül az őt megelőző civilizációtól és attól is, melyhez ez az ember tartozik. És a rovátkák – abszolút magányos dolgok, melyek az individuumot elkülönítik és arra kényszerítik, hogy megértse világban való létének ha nem is egyediségét, de autonóm voltát.

Ez civilizációnk alapja. Ez az, ami elől Constantinus Keletre menekült. A szőnyeghez.

36. Normális, fülledt, verítékszagú, poros májusi nap Sztambulban. Sőt, ezen felül – vásárnap. Az Aja Szófia árkádjai alatt barangoló embernyáj. Ott, fenn a magasban, szemmel nem láthatók az uralkodókat vagy a szenteket ábrázoló mozaikok. Lejjebb, a falakon láthatók, de ésszel fel nem felfoghatók a kerek fém pajzsokon fekete mezőben a Próféta aranyba foglalt, teljesen stilizált idézetei. Sajátos, monumentális, vésett drágakövek betűkkel, melyek Jackson Pollockot vagy Kandinszkijt idézik. És itt jegyzem meg, hogy csúszós a kő – a székesegyház verítékezik. És nem csak a padló, de a márványfal is. A kő verítékezik. Kérdezek – erre azt mondják, hogy a nagy hőmérsékleti ingadozás az oka. És arra a következtetésre jutok, hogy az én jelenlétem az oka – erre kimegyek.

37. Csak az szemlélheti kívülről a Szülőházát, aki a Haza falain kívülre került. Vagy – aki maga elé teríti a térképet. Ám, ahogy a fentiekben már erről szó volt, ugyan ki nézi mostanság a térképet?

Ha a civilizációk – bármelyik közülük – valóban a növényzethez hasonlóan az eljegesedéssel szembeni irányban, Délről Északra terjeszkednek, akkor ugyan merre tudott volna Oroszország, földrajzi helyzetét tekintve, Bizánc elől kitérni? Nem csak a Kijevi, de a Moszkvai Oroszország, és nem beszélve a többi területről a Donyec és az Ural között? És ráadásul hálásnak kell lenni Tamerlannak és Csingiz kánnak, mert egy kissé visszatartották ezt a folyamatot, mert hagyták, hogy a fagy egy kissé megcsípje Bizánc virágait, pontosabban – ők egyszerűen letaposták azokat. Egyáltalán nem igaz, hogy Oroszország a védőpajzs szerepét játszotta, s a tatár-mongol igától megóvta a Nyugatot. E védőpajzs szerepét Konstantinápoly játszotta, amely akkoriban még a szervezett Kereszténység támasza volt. (Egyébként 1403-ban, Konstantinápoly falain belül egy olyan helyzet jött létre, amely majdhogynem a teljes katasztrófával fenyegette a Kereszténységet, és általában az akkoriban ismert világot: Tamerlan találkozott Beyazittal. Szerencsére, egymás ellen fordították fegyvereiket – láthatólag győzött a fajon belüli vetélkedés szelleme. Ha egyesültek volna a Nyugat ellen, vagyis abban az irányban, melyben mindketten mozogtak, együtt indultak volna el, most a térképet mandulavágású, szép barna szemmel néznénk.)

Oroszország tényleg tudott Bizánc elől kitérni, hasonlóan ahhoz, ahogy a Nyugat sem Róma elől. És ahogy a római oszlopsor és törvényesség az évszázadok során be-

nőtte a Nyugatot, Oroszország Bizánc természetes földrajzi zsákmánya lett. És amíg Róma útját elállták az Alpok, addig Bizáncot csak a Fekete-tenger zavarta – egy mélyvizű, ám sík akadály. Oroszország mindent megkapott – elfogadott – Bizánc kezéből: nem csak a keresztény liturgiát, de, és ez a lényeges, az államiság keresztény-török rendszerét is (ami egyre inkább török jelleget öltött, hiszen egyre inkább kikezdetlenül harcos-ideologikus lett). A szókészlet jelentős részéről nem is beszélve. Északra vezető útján Bizánc egyedül híres eretnekmozgalmait veszítette el, monofizitait, az arianizmust, a neoplatonikusokat stb., melyek szellemi és irodalmi létének lényegét alkották. Ám ugyanakkor a bizánci szellemiség északi expanziója akkor ment végbe, mikor a félhold hatalma egyre terjedt, és a Magas Porta tisztán fizikai ereje sikerebben hipnotizálta az Északot, mintsem a kihalófélben levő skolasztikusok teológiai vitája.

Végeredményben a neoplatonizmus a művészetben mégis győzedelmeskedett. Jól tudjuk, hogy honnan erednek ikonjaink, és azt is tudjuk, honnan származnak templomaink hagymakupolái. Azt is tudjuk, hogy nincs semmi, ami az államnak könnyebben menne, mint hogy szükségleteihez igazítsa Plótinosz maximáját, mely szerint a művész feladata nem a természet utánzása, hanem az eszmék interpretációja. Ami az eszméket illeti, miért rosszabb a megboldogult Szuszlov – vagy aki most a helyén ül – a Nagy Muftinál? Van-e különbség a Főtökár vagy a Padisah, sőt, a Császár között? És a között végül is, aki kinevezi a Patriarchát és a között, aki a Nagy Vezírt, a Muftit vagy a Kalifát? Miért rosszabb a Politikai Bizottság, mint a Nagy Díván? És vajon nem csak egy lépés a dívántól – a díványig?

Vajon nem Ottomán Birodalom vagyunk-e ma is – országunk területét, katonai erejét, a nyugati világ fenyegetését tekintve. És talán nem amiatt fenyegetjük-e annyira a Nyugatot, mert a veszély a felismerhetetlenségig – nem! nagyon is felismerhető benne a keleti vonás! – elkeletiesedett Kereszténységből ered? És talán nem amiatt nagyobb-e ez a fenyegetés, mert ez a keleti szellem folytonosan kísért? És már a megboldogult Miljukov⁸ jankijáltásában is mit hallunk: „De akkor is Oroszországi lesznek a Dardanellák!” Cato visszhangját netán? A keresztény vágyakozását a szent hely iránt? Vagy ez még mindig Beyazit, Tamerlan, Szelim, Mehmed hangja? És ha már erről esett szó, akkor idézzük és értelmezzük azt is, mit hallunk ki Konsztantyin Leontyev következő felkiáltásából, amikor éppen Sztambulban hangzott el, ahol az orosz követtség szolgálatában állt: „Oroszországnak szégyent nem ismerve kell kormányoznia!” Ugyan mit hallunk ki ebből a mocskos, prófétai szózatból? A század szellemiségét? A nemzet szellemiségét? Vagy a hely szellemét?

38. Isten ments tőle, hogy tovább nézegessük a török-orosz szótárt. Álljunk meg a „čaj” szónál, amely teát⁹ jelent, legyen az bármilyen eredetű. A tea nagyon finom Törökországban, jobb, mint a kávé, és ahogy a cipőpucolás, nem kerül jóformán semmibe, ha átszámítjuk az általunk ismert bármely pénznemre. A teának erős, áttetsző téglavörös színe van, de nem ajz fel, hiszen ebben a „bardak”-ban nem szolgálnak fel belőle többet egy féldecis pohárnyinál. A tea a legjobb, amivel Sztambulban, ebben az Asztrahany és Sztalinabad keverékére emlékeztető városban, találkoztam.

A tea – és a Constantinus által emelt fal, amit sohasem láttam volna meg, ha nem fogtam volna ki egy csirkefogó taxisofírt, akinek azt mondtam, hogy vigyen Topkapuba, erre végigkocsikáztatott az egész városon.

⁸ Miljukov, Pavel Nyikolajevics (1859–1943), politikus, történész, a kadet párt egyik vezetője, a Kerenszkij-kormány külügyminisztere 1917-ben. A forradalom után Párizsba emigrál. Az I. világháború idején az orosz terjeszkedő politika egyik szószólója volt, csúfneve: *M.-Dardaneljszkij*

⁹ Tea oroszul: csaj – megegyezik a török alakkal

A fal magassága, szélessége és a felrakás jellege alapján megítélhetik építője szándékainak komolyságát. Constantinus felettébb komolyan vette a dolgát: a fal omladéka, ahol jelenleg cigányok, kecskék és testükkel ipart űző fiatal emberek tanyáznak, ma is fel tudná tartóztatni bármelyik hadsereget, ha a mostani háborúk állóháborúk lennének. Másfelől, ha elismerjük a civilizációk vegetatív – vagyis ideologikus – jellegét, akkor e fal felépítése egyszerűen időpocsékolás volt. Mellesleg az antiindividualizmustól, az alárendeltség és a relativizmus szellemétől nem tudja sem fallal, sem tengerrel magát elhatárolni az ember.

Miután végül eljutottam Topkapuba, és megnéztem a látnivalók nagy részét – főként a szultánok „kaftánjait”, melyek mind nyelvészetileg, mind vizuálisan abszolút egybeesnek a moszkvai uralkodók ruhatárával, e palotában zarándoklatom tulajdonképpeni célja irányába vettem utam – a szerájhoz igyekeztem: azért, hogy felfedezzem a világ e fő pavilonjának az ajtaján a kis táblát, amire törökül és angolul ez volt írva, „Felújítás miatt zárva”. Ó, ha csak! – kiáltottam fel magamban, megpróbálva úrrá lenni csalódásom felett.

39. Éppen ideje elvarrni a szálakat és útra kelni. Ahogy már említettem, sem Sztambulban, sem Szmírnában nem lehetett hajóra szállni. Így hát felültem a repülőre, és kétórás repülés után az Égei-tenger felett – a levegőben, ami valaha nem volt kevésbé népes, mint lent a szigetvilág – Athén repülőterén landolt a gépem.

Hatvannyolc kilométerre Athéntől, Szuniónban egy a tengerrel függőleges szikla csúcsán áll Poszeidón temploma, melyet az athéni Parthenonnal majdnem egyidőben – a különbség mindössze ötven év – emeltek. Már vagy két és félezer éve ott áll.

Körülbelül tízszer kisebb, mint a Parthenon. Hogy mennyiszer szebb nála, nehéz megmondani, mivel nem világos, mi is voltaképpen a tökéletesség mértékegysége. Teteje nincs.

Körös-körül nincs egy lélek sem. Szunión – egy halászfalu, két-három modern szállodája van most – messze tőle, lent terül el. Ott fenn, a sötét szikla csúcsán, az alkonyati homályban a templom távolról egyáltalán nem hasonlít földi építményre, inkább úgy néz ki, mintha az égből szállt volna le. A márvány a felhőnek közelebbi rokona, mint a földnek.

A tizennyolc fehér oszlop, melyeket a szintén fehér márványból készült alap egyesít, egymástól egyenlő távolságra áll. A föld, a tenger, Hellász kék ege és az oszlopok között – nincs senki és semmi.

Ahogy majdnem mindenütt Európában, itt is járt Byron, aki az egyik oszlop tartópillérébe belevéste a nevét. Az ő nyomában autóbusz hozza-viszi a turistákat. Az eróziónak, ami észrevehetően megtámadta az oszlopok felszínét, nincs semmi köze a geológiai értelemben vett elporladáshoz. Mindez – a tekintetek, lencsék, vakuk himlőhelye.

Majd lassan leszáll az est, besötétedik. Tizennyolc oszlop, tizennyolc függőleges fehér test, egyenlő távolságra egymástól, a szikla csúcsán, a nyitott égbolt alatt várja az éjszakát.

Ha az oszlopok számolnák a napokat, már hatvan milliónál tartanának. Különböző távolról, az esti szürkületben, a közöttük levő azonos intervallumnak köszönhetően, maguk a függőleges, fehér testek is úgy néznek ki, mint az ornemens.

A rend eszméje lenne mindez? Vagy netán a szimmetria elve? A ritmusérzék? Vagy bálványimádás?

40. Bizonyára el kellett volna látni magam ajánló levelekkel, de legalábbis két-három telefonszámot felírni, mielőtt Sztambulba indultam. Sajnos, ezt nem tettem. Bizonyára, meg kellett volna ismerkednem valakivel, kapcsolatokat kellett volna teremteni, belülről kellett volna nézni e hely életét, és nem egyszerűen leírni a helyi lakosságot, mint idegen tömeget, nem kellett volna lesöpörni az embereket mint pszichológiai port, amely sérti a szemet.

Nos, ugye az sem teljesen kizárható, hogy az én viszonyomnak az emberekhez szintén keleti stichje van. Végeredményben onnan származom jómagam is, nemde? Ám ha az ember elér egy meghatározott kort, egyre inkább fárasztják a hozzá hasonlókat, és egyre

kevésbé vehető rá, hogy beszennyezze a tudatát és tudatalattiját. Még egy – vagy tíz – történet a kegyetlenségről? Még egy – vagy száz – példája az emberi aljasságnak, butaságnak, hűsködésnek? Végül meg kell, hogy legyen a maga határa a mizantropiának is.

Éppen ezért elegendő megállapítani, hogy a szótár szerint a „katorga”¹⁰ – szintén török szó. Hasonlóképp elégségesnek látszik a török térképen felfedezni – vagy Anatóliában, vagy Ioniában – egy „Nyiggye”¹¹ nevű várost.

41. Nem vagyok sem történész, sem újságíró, sem etnográfus. A legjobb esetben is csak egy utazó vagyok, a földrajz áldozata. Nem a történelemé, jegyezzék meg jól maguknak, hanem a földrajzé. Ez az, ami mind a mai napig rokonít engem azzal a hatalommal, ahol úgy hozta a sors, hogy megszülessek, a mi, kedves barátaim, szomorú hírnevet szerzett Harmadik Rómánkkal. Ezért van az, hogy nem nagyon érdekel a mai Törökország politikai irányvonala, Atatürk reformjai, akinek arcképe ott díszleg még a legutolsó kávézó piszkos tapétáján is, hasonlóan ahhoz, ahogy a török líra nem konvertálható és a reális munka bérének irreális formája lett belőle.

Azért jöttem ide, hogy a múltra, s ne a jövőre tekintsek, hiszen ez utóbbi itt nem létezik: a jövő, függetlenül attól, mit hoz majd, innen szintén Északra költözött. Itt csak a munkaszerető, ám e hely történelmének intenzitása által kifosztott emberek szájalomraméltó, harmadosztályú jelene létezik. Itt már sohasem fog történni semmi, talán az utcai zavargásokat vagy a földrengéseket kivéve. Egyébként meglehet, hogy itt még olajat találunk: az Aranyzarv nagyon is erős kénhidrogén bűzt áraszt, melynek olajfoltos felszínéről olyan pompás kilátás nyílik egész Sztambulra. Mellesleg kizárt, hogy ez a bűz olajlelőhelyre utalna – ez annak az olajnak a bűze, melyet az öblön áthaladó rozsdás, majd-hogynem lyukas tartályhajók engednek ki magukból. Egy ilyen tartályhajóból kicsordogáló olaj megtisztításából egy vagyont lehetne összekaparni.

Különben egy ilyen vagy egy ehhez hasonló terv bizonyára a helyi lakosoknak túlzottan merésznek tűnne. Természetét tekintve a helyi lakosság inkább konzervatív, még akkor is, ha vállalkozó vagy kereskedő, a munkásosztályról nem is beszélve, amely akaratán kívül, ám véglegesen be van szorítva a koldusbér által a tradicionalitás és a konzervativizmus keretei közé. A helyi lakos leginkább a szőnyeg mintázatához vagy az arab ligatúrához hasonlóan végtelenül egymásba fonódó helyi bazár galériáinak és mecseteinek árkaúsora alatt érzi magát otthon, ami valójában Sztambul szíve, esze és lelke. A bazár város a városban; ezt több évszázados használatra építették. Ezt nem lehet áthelyezni sem Nyugatra, sem Északra, sem Délre. A GUM, a Bon Marché, a Harrod és a Macy együttesen és négyzetre emelve sem több, mint gyermeki gügyögés e katakombákhoz képest. Furcsa módon, a sárga száz wattos égők mindent behálózó világító girlandjainak és az üvegtárolókban az arany, ezüst és bronz, a gyöngysorok és karkötők végláthatatlan bőségének köszönhetően, magukról a szőnyegekről, ikonokról, szamovárokról, fészületekről és más egyébről nem is beszélve, ez a sztambuli bazár éppen egy szétágazó és kigyózó pravoszláv templom benyomását kelti, egyébként pedig olyan, mint a Próféta könyvéből vett idézet. Az Aja Szófia lapos változata.

42. A civilizációk a délkörök irányában mozdulnak el. A nomádok (beleértve a legújabb kor háborúit is, hiszen a háború a nomád ösztönök visszhangja) – a szélességi fokok szerint. Láthatólag ez a Constantinus álmában megjelent kereszt még egy változata. Mindkét mozgásnak megvan a maga természetes (vegetatív és animális) logikája, melyet ha számításba vesz az ember, könnyen kerülhet abba az állapotba, mikor senkit nem lehet

¹⁰ magyarul: kényszymunka

¹¹ magyarul: Sehósem

hibáztatni semmiért. Vagyis abba az állapotba, amit melankóliának neveznek, vagy – jóval tárgyyszerűbben – fatalizmusnak. Az életkor, a Kelet hatásának lehet tulajdonítani ezt; egy kissé több fantáziával – akár keresztény alázatnak is lehet nevezni.

Szemmel láthatóak ezen állapot előnyei, hiszen az önös érdekekkel kapcsolatosak. Ez az állapot ugyanis – mint egyébként mindenfajta alázat – általában a történelem áldozata néma tehetetlensége árán érhető el, éppúgy a múltban, mint a jelenben és a jövőben; mivel ez az áldozat milliók erőtlenségének visszhangja. És ha önök már nincsenek abban az életkorban, mikor kihúzzhatják a hüvelyéből a kardot, vagy felmászhathatnak a tribünre, hogy az emberfejek tengerének egy kicsit ordítozzanak arról, ami megtörtént, s ami történik, illetve, ami történni fog, és ha nincs ilyen tribün, vagy az emberfejek tengere kiszáradt, mégis megmarad az arc és az ajak, melyen akár a képzelt, akár a meztelen tekintet előtt feltáruló kép előhívhatja a megvetés gúnyos félmosolyát.

43. Vele együtt, vagyis ezzel a félmosollyal az ajkukon, fel lehet kapaszkodni a kompra, és el lehet indulni teázni Ázsiába. Húsz perc múlva kiszállhatnak Çengelköyben, találhatnak egy kávézót egyenesen a Boszporusz partján, beülhetnek és megrendelhetik a teát, és a rothadó hínár szagát belélegezve figyelhetik, anélkül, hogy megváltozna az arckifejezésük, hogy a Harmadik Róma repülőgép-anyahajói lassan kiúsznak a Második kapuján, és az Első felé veszik útjukat.

Sztambul-Athén, 1985. június

SZŐKE KATALIN fordítása

Az acélt megedzik

Milyen teliünk volt. A szivarkák hamuját
szőnyeg alá söpörted. Hó csak mutatóba hullott.
Vannak órák, amelyeknek a számlapján
fenyegetőbbnek tűnik ugyanaz az időpont.
Annál tisztább a kép, minél kevesebb a ciráda.
Eszményi időjelzőm csupasz, technicista szerkezet,
szapora mutatói edzett acélból vannak.
A keservit neki, olyan telem volt,
hogy csak hálni jártam az öreg Vág-mederbe,
s tavaszra leköszöntem a folyamőri posztról.
Elveszett horizontomról a szervező közép.
Az írmagnyi szerelmet szőnyeg alá söpörted
(végtisztesség, hlűvös verem járt volna neki).
Íme, ott landolok, ahonnan vétettem,
a feneketlen űstben. Határjárás a megörökölt
birtokon. Málnáskertem apai szerzemény,
áltatom magam, hogy a buckákról látszik
a román határ. Itt voltam napszámos,
itt vihetném dűlőre kacifántos ügyemet.
Öreg napjaim, bújócskázom a jász kukoricásban,
öt méter széles a Zagyva vize, alig fodrozódik.
Kárbecslőm, exkuzálok. Olyan nyaram volt, százezer
bocsánat, lábon kellett eladnom idei gabonámat.
Helyes a dörgés, barátném, az a feneketlen űst
nagyotmondásom jellemző terméke. Lesz még két tűrhető évem,
aztán fogadja be nyüziüge testem a Gomböntő kanala.
Neked is milyen teled volt, ujjaid
között az elvarratlan szálak összekócolódtak.
Én eközben rendületlenül küsztem fölfelé
a számárlétrán, iparkodtam a Cosmo-görlök
helyett, a hölgymagazinban két egybeírandó szó
közül kiütöttem a helyközt. Teljes létszám
az értekezleten: jobbomon a Fesőn, balomon a Bjúti.
Kiteletem vegyszeres nyugalomban,
elszórakoztattak a korszerű pszichiátria vívmányai.
És nincs bevett gyakorlat a problémamegoldásban,
csupa elkaptart heg, olyan telem volt,
hogy elszemtelenedtem, és Rontó Pállá lettem,

*telve békevággyal tárcsáztam a számod,
és hetekkel vetettem vissza a gyógyulási folyamatot.
Aztán nézhettem nagyokat.
Olyan kikelet készült, metsző metrószélben álltam,
lekapattam a rőzsét, megint vezeklőfrizurám volt.
Maradhattam volna magnak.
A radai rosseb maradjon.
Ballagjunk tovább.*

Kánaán

*A torkát selymesíti a kánaáni asszony.
Téli konyhájában üresen itta a kávé,
nem fértek meg ugyanabban a csészében: tej és méz.*

*Kaptárak mellett lépked a kánaáni méhész.
Bár apadt volna el a tejem a böjt idején!
Origópontja a kinnak, lakatlan ágyunk.*

*A torka színselyemből, ő az augusztusi asszony.
Hátulról kulcsolja a karját a nyakam köré,
a nagymedence mélyvize fölött tempózik velem.*

*Húsom a fogai között, magam is polgár Kánaánban.
Kézfejemet paskolgatja az örömszuhatag
nyúl farknyi pihenőidejében, a haját macerálom.*

*Kardnyelők gyöngye ő, a kánaáni asszony.
Benne van összes bizodalمام, pengeéles fogait
sosem érzem. Egymással betelten, dohányzunk.*

*Célforgalom Kánaánba. Lehazudta a csillagot
az égről, aki szerint a Szépilona sárral befent
megálló, aki szerint célállomásom Csömör.*

*Elblicceltem a téli félévet a kánaáni
mesterkurzuson. Most íme, sorszámot osztok
a kibukottaknak a lecövekelők oldalán.*

*Hajrá, célforgalom a kánaáni sztrádán.
Jövök fölfelé, mint a higany, a dupla
aszfaltcsíkon nyitott sportkocsi gurul.*

Egy pillantás története

Négele Ilona még az esküvője reggelén se tudta elhinni, hogy valóban feleségül veszik. És nem is akárki, Borszéki Vilmos, a gimnázium igazgatója. Évek óta szerelmes volt Borszékibe, igazi reménytelen szerelemmel, ahogy csak a csúnyának tartott nők képesek. Magányos óráikban meg vannak róla győződve, olyan szeretetet tudnának adni, amit mások, azok, akik érdeklik a férfiakat, sosem adhatnak. Ebben nyilván lehet is valami. Azok a nők, akik nem érdeklik a férfiakat, és azok a férfiak, akik nem érdeklik a nőket, ismeretlen tájakon járnak álmukban. Álmaik különös érintésektől és más számára érthetetlen megdicsőüléstől zsúfoltak. Ha szerencsájuk van, és szüzek maradtak, olyan dolgokat láthatnak meg, amit más sohasem. A nők lába között kis szétnyitható tokban diót találnak. A férfiaknak pedig... de Négele Ilona sokáig nem is mert ilyesmire gondolni. Még az álmait is képes volt szabályozni valamiképp. Talán úgy, ahogy különleges képességű emberek meg tudják állítani a szívverésüket, és a kellő pillanatban az újraindításáról is gondoskodnak. Egy kicsit tehát belekóstolnak a halhatatlanságba, és a halhatatlanság ízlik nekik, egyre többet akarnak enni belőle, nem folytatom, a vége tudható. Minket most különben is Négele Ilona érdekel. Az ő néhány napja, és az ő különös pillantása. De ehhez nagyon mélyre kell szállnunk, oda, amit úgy szoktak nevezni, hogy szív. Bár ez egy másik szív, mondanom se kell, nem az, amit azok a különleges képességű emberek meg tudnak állítani. Négele Ilona szíve, ez a másik, tele volt izgalommal, kérdésekkel, hamis válaszokkal. Föl kell nyitni a személyét tetőtől talpig, ahogy e rövid írás minden szereplőjének a fejét föl kell nyitnunk, akár abban az álomban a tokba zárt nemi szervet. Négele Ilona személye, akibe természetesen egy kicsit mi magunk is szerelmesek vagyunk, mert mi találjuk ki, felnyitva kell nekünk, mintha a boncolására mennénk. De mit is beszélünk. Hiszen nem fog meghalni, mondtuk, hogy rokon a halhatatlanokkal, ő nem fog sose meghalni, mert mi nem írjuk meg a halálát, és önök, hölgyeim és uraim, nem olvashatják el emiatt. Szeretjük őt, de közömböse is vagyunk iránta, az előbb olyan nőnek neveztük, akibe senki se szerelmes, most aztán bajban vagyunk. De nem. Hiszen neki sejteltelme sincs az egészlől. Számára, mint az akváriumba zárt hal számára, nagyon kicsi a világ. Négele Ilona, ki vagy te?

Jó darabig csak hírből és látásból ismerte Borszékit, ő az általános iskolában tanított a városka túlsó oldalán, de ettől az egyoldalú ismeretségtől is olyan boldog volt, hogy néha maga se értette. Ült szolgálati lakásának ajtajában és borsótot fejtett. Mintha elszenderült volna, a keze egyre lassabban végezte a munkát, ölében a tányér megdőlt, a borsószemek, mint széteső mélytengeri gyöngysor darabjai, a tornác téglapadlójára peregtek. Azt se bánta, ha nem maradt semmi aztán az ebédhez, köménymagos levest főzött, száraz kenyeret aprózott bele. Bol-

dog volt. Tudta, hogy nagy erő lakozik benne, ami képes lenne sok mindent megváltoztatni, de ő ezt az erőt féken tartja. Ügyel, hogy a dolgok a maguk rendje szerint alakuljanak. Eszébe se jutott ezt a rendet megkérdőjelezni. Azon se igen törte a fejét, hogy mi is az voltaképpen. Igazából, és ezt csak mi tudhatjuk, mert ő sose vallotta be magának, nem is vágyott szerelme beteljesülésére. Amit a testi szerelemről tudott, azt álmai alapján felülbírált. Nem akart gyereket, nem akart megházasodni. Vénlány akart maradni. Megtetszett neki ez a szó, napokig mondogatta magának, vénlány vagyok, vénlány vagyok, pedig épp csak elmúlt huszonöt éves.

De egy kisvárosban az ember nem rejtheti véka alá az érzelmeit. A szagából, a szeme színéből kitalálják, hogy szerelmes, sőt még azt is, hogy kit szeret. Így történt Négele Ilonával is. A kolléganői nevettek a háta mögött, néha már attól se riadtak vissza, hogy gúnyos célzásokat tegyenek. Ő olyankor fülíg pirult, hirtelen maga is megdöbbszent a gondolattól, mint akinek soha semmi ilyesmi nem jutott az eszébe, hihetetlennek, szemtelennek és visszataszítónak találta az ötletet, fölállt, teli szájjal, mert épp egy kiflit majszolt a szünetben, kikérte magának. Borszékit most maga is kopaszodó, hájasodó, érdektelen embernek látta, aki, mint hírlík, rosszul vezeti a gimnáziumot, és a jobb tanulók inkább a megyeszékhelyre iratkoznak tanulni. Szerencsére becsöngettek. Mindenki szedelőzködött, egy idősebb tanárnő odajött, ne törődj velük, mondta, csak játszanak, észrevette, hogy a kémiantanár kíváncsi, és eddig számára ismeretlen kifejezéssel rajta felejt a szemét. Nem értette, mit akar ez jelenteni. A kémiantanár nem tett mást, egyszerűen csak levetkőztette képzeletben Négele Ilonát. A melleit nagyobbak látta, a szőrzetét bujábbnak, mint a valóságban. A kép aztán szétesett előtte képletekre, a közelgő óra unalmára.

De a szóbeszédnek és a találgatásnak nem lehetett megálljt parancsolni. Egyszer megmutatták Borszékinak az utcán Négele Ilonát, ő az, súgta a fülébe egy barátja, holott egyáltalán nem volt meggyőződve a pletyka hitelességéről, sőt biztos volt benne, hogy a nőnek szeretője van, aki majd jól eldöngeti Borszékit, igen, ezt gondolta kis kárörömmel és kicsit szégyenkezve a gondolata és a káröröme miatt.

Borszéki Vilmos negyven fölött járó, magának való ember volt. Mondhatnánk róla, már csak a párhuzam kedvéért is, hogy ő meg agglegény akart maradni, de nem lennének pontosak. Egyszerűen csak nem készített terveket, ami akkoriban nem volt megszokott dolog. Egy olyan terv sincs, amit teljesíteni lehetne, ez a tervek természete, mondta néha. Olyankor ideges csend támadt, pedig csak barátnak vélt társaságban kockáztatta meg alapvető életfilozófiájának ilyen radikális kifejtését. Nem akart agglegény maradni, egyszerűen csak elfeledkezett a nőkről, bámulta őket, de ritkán találta meg az utat hozzájuk.

Az idősebb férfiak különleges képessége, hogy mint disznó a szarvasgombát, megérzik a szép lányt még a föld alatt is. Legyen ez a föld önbizalomhiány, bátortalanság, bármi. Így aztán Borszéki csakugyan felfigyelt Négele Ilonára. Mikor a barátja mutatta, meglehetősen szépnek találta az arcát. Csak kicsit jobban adni kéne rá, hogyan öltözködik. Ez megint olyasmi volt, ami csak neki jutott eszébe a városkában. A nők azt hordták, amit az áruházban kaptak, az áruház pedig kicsi volt, a lebontott kocsmá helyén állt, pár panellapból eszká-

bálták össze, ragadós nejlonfény tekergett bent egész nap, minden ruha egyformának látszott ebben a fényben, ahogy az volt nappali világításban is. A nők nejlonköpenyekben, rossz szabású szövetnadrágokban jártak, nem hordtak harisnyát, nem borotválták a lábukat. Télen a moslék, amit hajnali ötkor a disznóknak kivittek, vörösre marta a kezüket, nyáron, mikor a szőlőben hajlongtak, és a nap besütött a szoknyájuk alá, leégett a lábszáruk, alig tudtak leülni. Libát tömtek, elhíztak, visszerek dagadtak a bőrükön. Nem választás kérdése volt ebből semmi. Választani péntekenként lehetett csak, mikor piac volt, és kimentek kiskacsáért. A nagy dobozban tíz-tizenkét fej ágaskodott, ragyogó arany piheglóriával, két-három hónap további élet lehetőségével, amit a nyár, szőlőből hazahozott gaz és a kukoricadara tesz majd széppé számukra. Ezeknek a kacsáknak semmijük se volt, de az asszonyoknak a legnagyobb örömet okozták, válogathattak közülük. Ahogy még a férfiak közül se, mikor házasodtak. Nahát ezért nem akart Négele Ilona férjhez menni. Mikor tanítóképzőre a közeli nagyvárosba került, megnyílt előtte egy pillanatra az élet, séták a folyóparti korzón, mozi esténként, egy kóla a csoporttársnőkkal valami kerekasztalos presszóban, de fiúk sehol, egyszer futó csókolózás egy kollégiumi barátnővel, ma sem érti, hogy mi történt, vizsgára készültek talán, vagy letették már, mert bor is volt, ketten voltak a szobában, nem emlékszik, különös, hogy így elfelejtette, talán nem is lenne szabad emlékeztetnünk erre az esetre, figyeljük csak, ahogy most tagadólag a fejét rázza, teljesen őszinte ezúttal, pedig nem mindig engedi meg magának az ilyesmit, még akkor se, amikor magában beszél; a rádióban zene ment, táncolni kezdtek, nem bírom elviselni, ahogy nézel, súgta oda a barátnője, de olyan hangon, amiben a legkisebb jele se volt a megrovásnak, elvesztették az egyensúlyukat, egymás után kaptak, nem értem, mondja magának, nem is biztos benne, hogy így történt, és mi sem vagyunk biztosak benne.

Borszéki Vilmos tehát első pillantásra szépnek találta Négele Ilonát, sőt nagyon szépnek, de hagyta, hogy erről a benyomásáról elfeledkezzen. Így tett mindennel. A kémiantanár is szépnek látta pár nappal korábban Négele Ilonát. Mint tudjuk, maga is meglepődött ezen, a kupica pálinkának tudta be, amit reggel fölhajtott. Veszélyesen gyülekeztek a viharfelhők Négele Ilona nyugalmas élete fölött, ketten is gondoltak rá, mikor ő ott se volt.

És ezek ketten, bár nem tudtak egymásról, egyre jobban vadították egymást. A kémiantanár megverte a cigányasszonyt, aki néha kedvességből vele aludt. Borszékit pedig elfogta valami különös hangulat, a nagyszüleire kellett folyton gondolnia, meg a saját gyerekkorára. Rádöbbsent, hogy gyereket akar. Mert viszont akarja látni ezt az elveszett időszakot, de már érteni is kívánja. Ő legalábbis így magyarázta magának váratlanul rátörő ellágyulásait, és komolyan fontolgatni kezdte a házasodás lehetőségét. Ám sokáig csak pár kolléganőjével játszott le egy közös képzeletbeli napot. És meg is riadt rögtön. Nem tudta elképzelni, hogy csakugyan ilyen közel engedje magához ezeket a bestiákat. Nőgyűlölő lennék, kérdezte magától. De nem tudott igennel felelni.

A kémiantanár járkálni kezdett Négele Ilona után. Néha egy fa mögül leste. Vagy a kocsmában ült és várta, hogy elmenjen az ablak előtt. A tanáriban igyekezett ürügyet találni, hogy szóba elegyedjenek, de nem mindig sikerült. Nem hitt a pletykáknak, de Borszékit szívéből utálta.

Borszékinék egyszer volt egy nevetségesen szimbolikus álma, ő legalábbis így mondta magában, nevetségesen szimbolikus álom, ami ráébresztette, hogy szerelmes, és azt is megtudta, hogy kibe. Nem mondjuk el az álmot az álmodó saját kérésére, nem erotikus álom volt, ne essék félreértés, inkább patetikus. Olyasmi, amit általában nem is szoktak álmodni, olyan volt, mint amilyennek az álmokat általában leírják. Ezért mi most nem írjuk le.

Szerelmes vagyok, állapította meg Borszéki. Nem örült. De aszerint járt el, és elhatározta, hogy egyszerűen megkéri Négele Ilona kezét. Ezzel behozhatatlan előnyre téve szert a kémiatanárral szemben.

Kopogtak. Az ablakon, egy ujjal, este nyolc felé. Négele Ilona kicsit elhúzta a sötétítőfüggönyt, aztán, mintha magát az ördögöt látta volna, visszajektette. Úristen, mit csináljak, gondolta. Gyorsan lecsavarta a villanyt. Egy perc telt el. Megint kopogtak. Négele Ilona megint kinézett. Ugyanazt látta. Borszéki Vilmos állt ott egy nagy csokor virággal.

Két nap gondolkodási időt kért, bár tudta, hogy igent fog mondani minden meggyőződése ellenére. A virág alatt elfelejtette cserélni a vizet, mire két nap múlva Borszéki visszajött a válaszáért, a szobát émelyítő szag ülte meg. Lehet, hogy nagyot hibáztam, gondolta. Igen, mondta közben Négele Ilona és szemtelenül a szemébe nézett. Szinte észrevehetően és egyik pillanatról a másikra változott át. Borszéki úgy emlékezett rá, hogy a haja rövid, ám most a vállát verte. Egyes tincsek jól érzékelhetően egyre lejjebb értek a karján és a hátán. Pici, fitos orra volt, Borszéki úgy emlékezett, de az most hirtelen határozottsággal nézett szembe vele. A szemei világosbarnából feketébe lobbantak, igen, ismételte meg boldogító válaszát Négele Ilona, miközben azt gondolta magában, hogy ezzel tönkrement az élete. Semmit nem érzett a Borszéki iránt évek óta táplált szerelemből.

Május volt, az esküvőt egy hónappal későbbre tűzték ki. A kémiatanár napokig nem tudott aludni, öngyilkosságra gondolt, magányos sétákat tett a környéken. Egyszer a szeméttel félig telehordott tó partján két tízévesforma lányt riasztott meg, ahogy épp meztelenül jönnek ki a vízből. A zsebében volt egy bicska, arra gondolt, ha megölné őket, sose derülne ki, de aztán csak megsimogatta a fejüket, és megkérdezte, hogy jó volt-e a víz.

Borszéki később mégis jókedvre derült. Örült a közelgő változásnak, izgatta a váratlan kaland, amibe belekeveredett, tanárai, akik a keze alatt voltak, föllelegeztek, nem volt már olyan szeszélyes. Ők úgy mondták, lehet vele beszélni újabban. Örültek a házasságának.

Borszéki szerelmes volt. Elvitte menyasszonyát a varrónőhöz. Terveztették az esküvői ruhát, és ő hallani se akart kölcsönzőről. Ott ült a közelben, amikor a próbák folytak, hiába igyekeztek kiterelni a helyiségből. Mint kutya a gazdája sírjától, úgy nem tudott elszakadni menyasszonya testi közelségétől. Először látta melltartóban és bugyiban. Nem okozott neki csalódást. De azt se érezte, hogy ezt a testet most mindjárt meg kell kapnia. Sőt. Mi az, hogy megkapni, gondolta, mi lenne, ha megbeszelnénk, hogy szűzházasságban fogunk élni, futott át rajta, de ezt azért nem gondolta komolyan. Nem látott összefüggést a fehérműk alatt domborodó különböző méretű halmok és az ő fejében kavargó pontosan meg nem határozható érzések között. Figyelte a menyasszonyát szü-

net nélkül. És ahogy a különféle fodrok és csipkék között egyre szebbé és szebbé vált a szeme láttára, valósággal pánikba esett. Ugyanaz az érzés, amivel egyszer már találkozott. Mi minden lesz még ebből, gondolta kétségbeesetten. Hiába nézett gyorsan a tükörbe, úgy érezte, már nem ura annak, ami történni fog vele.

Egy nappal az esküvőjük előtt, úgy este nyolc óra tájban, kopogtak Négele Ilona ablakán. Megint ő, gondolta, félrehúzta a függönyt. Meglátta a hatalmas virágcsokrot, most először nem bánta, hogy mégis igent mondott, kiment ajtót nyitni. Az ajtóban a kémiaatanár állt.

Szívből gratulálok, mondta, és elindult befelé. Négele Ilona semmit nem értett. Talán elfelejtették meghívni az esküvőre, futott át rajta, megpróbálta felidézni azt a hosszú listát, amire a meghívandók nevét gyűjtötték össze, de természetesen nem sikerült.

A kémiaatanár már bent volt a konyhában. Négele Ilona utána ment, elvette és vázába tette a virágot, amikor jött kifelé a szobából, egy száz zuhant rá. Olyan hirtelenséggel, ahogy egy pockot kap el a héja. A száz rátapadt az övére, és ez hirtelen olyan jó volt, hogy rögtön viszonzta a csókot. Négele Ilona szíve hevesen kezdett dobogni, és olyasmit érzett, amit még sohasem, hogy ezt a férfit el akarja tüntetni a föld színéről, mégpedig úgy, hogy magába gyömoszli. Ne itt, mondta, menjünk hozzád.

Tíz perccel később indult, a lámpák alig égtek, sötét volt. Mégis meglepődött volna, ha valaki nem kezdi már másnap ezt az affért mesélni. Igen, nyilván ez lesz a téma az esküvőn. Ettől a gondolattól csak még jobban bizseregtek a tagjai. A férfi az egyik panelház első emeletén lakott. A lakás ablakai a temető előtti rétre nyílottak, volt egy kis erkély is, betonfülekkel védve, megnyugodott, ide nem lehetett belátni. Bár végül is, gondolta, nem számít.

A kémiaatanár vetkőztetni kezdte. Nem tudom milyen lesz holnap este, gondolta, de ez nagyon jó. Megörült minden saját meztelen bőrfelületének, mikor meglátta. Ahogy eltűnt a köldöke, az heves vérlökéseket eredményezett a fejében. Szép vagyok, gondolta, és figyelte a másikat, aki odatérdelt elé, és a hasát csókolgatta. Négele Ilona nagyot sikkantott.

Mikor a melltartóját vette le róla a férfi, akkor tulajdon mellbimbóit játékpajzsoknak látta, a két mellét két holdnak, hagyta, hogy a kezek gyúrogassák őket, mert azok is az ő saját kezei voltak. A férfi eltűnt. Mikor a kémiaatanár, aki már maga is érezte, hogy nála erősebb hatalmak játékszere, lesegítette róla az utolsó ruhadarabot, Négele Ilona először látta meg saját nőiességét, érezte a föllobbanó szerelem szagát, amit gyerekkorából ismert, mikor hivatlanul befurakodott a szülei ágyába és ők olyan türelmetlenül szóltak rá. Egész közelről látta a sűrű bozótot, és az ő szája volt, ami akkor ott a bokrok közé vágódott. Az ő szája lett tele illatos fűvel, eperlevéllel, mákgubóval, darázsfüllánkkal. Aztán tehetetlen és fullasztó álomba zuhant.

Álmában beleképzelte magát menyasszonyi ruhájába, ami ott volt már a szekrényében rózsaszín dobozba téve. Csak az anyakönyvvezető elé, valahogy oda nem tudta ezt a képzeletbeli figurát helyezni. Úgy öltöztette magát, mint egy papírbabát lehet papírruhába. Némelyiknek még a hasfalát is le lehet emelni, és ott a máj, a tüdő, ott vannak a belek.

De mi van őbenne? Mindig is azt tartotta magáról, hogy szelíd teremtés.

Szép a szeme, mondta valamikor a nagynénje. Csak az a fontos, hogy a szem szép legyen, gondolta akkor ő maga, mert az a lélek tükre. Most csak mosolygott ezen az ostobácska gondolaton. Aztán felriadt mély álmából.

A befüggönyözött szobában alig látott valamit. A kémia tanár levetett ruhái heverték egy közeli széken. Az ébresztőóra világító számlapja úszott át a képen, ha a fejét az ellenkező irányba fordította. Aztán horkolásszerű lélegzés. Meztelenül feküdt a takaró alatt, de szeretett volna ruhában lenni. Vagy épp ellenkezőleg. Hogy csak a csontjai legyenek ott. De éljen. Egyik se volt lehetséges.

Hideg és ködös volt a hajnal. Kikecmergett az ágyból. Szétnézett az ismeretlen szobában, ahol most járt először. Fél négy volt. Köpenyt rángatott magára, kivett a férfi táskájából egy szál cigit, neki nem volt, nem dohányzott, és kint az erkélyen rágyújtott.

A palánkon túl egy kóbor kutya rőtta a félhomályt. Ahogy a pillantásuk találkozott, mindketten mozdulatlanra dermedtek. Nézték egymást, mintha valami közös ügyük lenne. A cigaretta parazsa fölvilágolt, a kutya nyikkanva ugrott egyet és futásnak eredt.

Akkor visszament a szobába, gyorsan fölöltözött. Négele Ilona még az esküvője reggelén se tudta elhinni, hogy valóban feleségül veszik.

MEGKEZDETT BESZÉLGETÉS TÖTTÖSSY BEATRICÉVEL

1988-ban éppen befejeztem egy olasz József Attila-kötet szerkesztését, amikor kezembe került Nemes Nagy Ágnes frissen megjelent kétnyelvű versgyűjteménye (*Solstizio*, Empiria, 1988): az 1957 és 1969 között írt verseket tartalmazó *Napforduló* olasz változatáról volt szó, a fordítást Marinka Dallos magyar származású festőnő és Jole Tognelli olasz költőnő készítette.

Az elegáns alakú és kivitelezésű könyv meglepett, valóságos irodalmi eseményt jelentett nekem akkor: a *magyar nyelvű, modern magyar irodalmi kultúra* olasz kapcsolattörténetének 1848 és 1988 közötti száznegyven éve alatt olasz nyelven, önálló kötetben kiadott nyolc magyar költő (Petőfi, akivel a fordítások sora kezdődik 1868-ban, Arany, Ady, József Attila, Illyés, Kosztolányi, Radnóti, Pilinszky) mellé odakerült Nemes Nagy Ágnes is.

Ugyanakkor másról is szó volt itt. Abban, hogy Nemes Nagy Ágnes mint (első) nő költő bekerült az olaszországi modern magyar irodalmi kánonba, nem a nőként való bekerülés pusztá ténye volt igazán érdekes, hanem aminek ez a tény jelképszerű kifejeződése, illetve megerősítése volt: hogy tudniillik ennek a még nem „egyetemes”, de már nemzetfeletti, két régiót összekapcsoló, s ezért a fordítói munka közvetítését feltételező, „interkulturális kánon”-nak a formálódási módjában a nyolcvanas évek végére végérvényesen lezárulóban volt egy hosszú korszak.

Körülbelül százhusz évig tartott az a kor, melyben a magyar fordítógenerációknak menthetetlenül számolniuk kellett a nagypolitika mitologikus, didaktikus vagy pragmatikus jelenlétével és hatalmi játékával a magyar és az olasz régió közötti irodalmi párbeszédben. Ezért is különlegesen érdekes, hogy a fordítónak végző soron sikerült az irodalmi autonó-

mia jegyében alkotniuk, olyannyira, hogy a közreműködésükkel létrejött olaszországi magyar költői kánon nagyjából megegyezik a mai magyarországi költői kánon fővonalával... Ez a tény mégsem mentett fel az alól, hogy az olasz József Attila-kötet valamilyen módon ne legyen a lejáró korszellemre adott (elutasító) válasz: az Olaszországban addig kizárólag *modern* „kommunista költő”-nek ismert József Attila istenhalált, apahiányt, anyavesztést, megfoghatatlan bűnöket, életöröm és derű nosztalgiáját a moder határán formába rendező költői képzeletéről akartam polémikusan, a lírai én konkrétságának sokkal magasabb szintjéről hírt adni, mint azt a politikai szuggesztióktól elfedett kép látni engedte.

Nemes Nagy Ágnes fordítóinak személyisége és kulturális helyzete (nők és művészek) azt jelezte 1988-ban, hogy – az alakuló, új korszellem értelmében – a költőnő verseinek olaszországi recepciója kerülőutak nélkül, nem valamire válaszként, hanem ajánlatként, afféle kulturális ajándékként azonnal elindulhat az individuális költői egzisztenciával közvetlen kapcsolatban álló formamozzanatoktól. Ennek a nagypolitikai szuggesztióktól egyre szabadabb (olasz-magyar) irodalmi képzeletnek a terében akartam a költő(nő)i személyiséget verseiben való megnyilvánulásán túl is láthatóvá tenni, s ehhez terveztem hosszú, több részből álló interjúsorozatot, amelynek része az itt következő 1989 májusában folytatott beszélgetés. A teljes sorozat elkészülését megakadályozta Nemes Nagy Ágnes betegsége: az ebből eredő úrt próbáltam meg betölteni-elfedni pár éve egy tanulmánnyal (*La condizione letteraria in Ungheria e l'itinerario poetico di Ágnes Nemes Nagy*, Si scrive, 1995), de az úr nyilvánvalóan megmaradt...

Töttössy Beatrice

T.B.: – Miért érdekes és ösztönző egy költő számára a gyermekvers-forma?

N.N.Á.: – Az új magyar gyermekvers-irodalom Weöres Sándor köpenyéből bújt elő. Sanyi mindnyájunkat megtanított valamire, ami Kolumbusz tojása, mégis végtelenül érdekes dolog, tudniillik, hogy a legegyszerűbb magyar ritmusokat beoltotta a legbonyo-

lultabb görög ritmussal, minek következtében minden kicsiny óvodás imádja a Weöres-verseket. Nemcsak éneklik ezeket, de táncolnak is rájuk anélkül, hogy tudnák, miért. Azért, mert a ritmikájuk hihetetlenül magával ragadó. Na, hát kezdetben a Sanyi ezt kitalálta, mi mindnyájan utánoztuk, én is – nem mindnyájan tudtuk is persze [nevet], erős technikai tudás kellett hozzá, de hát nem volt probléma, nekünk, öregeknek ez ment!... Emiatt szerettem én is a gyerekverset, borzasztó mulatságos volt nekem mint költőnek ez a sokfajta játék, például ősi nyolcast írni, ami – titokban! – *ionicus a minore*, ami, ugye, egy nagyon komplikált görög miskulancia. Egyébként az a vicc, hogy már Csokonai is megcsinálta régen: „A ha/talmas/ szere/lemnek // mege/mésztő/ tüze/ bánt”, ez *ionicus a minore*, és ő tudta, mert irtózatosan tudta a technikát: ő is ilyen fenomen volt ebben... Nahát, a Weöres Sanyi meg mi többiek is, csomó mindent még hozzátettünk, nem csak ezt. Tehát, nagy szegénységünkben és elnyomottságunkban nagy örömünkre szolgált ez a fura játék. Később ezt abbahagytam. A gyerekverset nem, abban csak másfelé mentem el: rájöttem, nemcsak ezt lehet csinálni, hanem valami egész mást. De hát erről most nem érdemes beszélni...

T.B.: – Rendben van, de visszatérünk majd, kedvedtől s az időtől függően. Most arról szeretném a véleményedet kérni, hogy szerinted illúzió-e arra gondolni, hogy a magyar irodalom egyszer megszabadul majd „váteszi jellegétől”?

N.N.Á.: – Azt hiszem, tökéletesen nem fog tudni megszabadulni soha, mert ez jellegzetesen közép-kelet-európai avagy kisépi magatartás. A magyar s egyéb [kisépi] irodalmakban látjuk, ez az a magatartás, amikor az író, költő eleve közéleti szereplő akar lenni, sőt, ha nem akar, akkor is azzá lesz, mert a történelem belekényszeríti. Az, hogy ezt mi dicsőítjük és büszkéek vagyunk arra, hogy nálunk a költő mindig a közélet porondján is harcolt, – hogy is mondjam csak – megfélelvezés arról, hogy ez a szituáció fejlődésünk sebeire is rámutat. Hiszen normális államban közigazdászok csinálják a közigazdaságtant, politikusok a politikát és így tovább... és a költők a költői mesterséget űzik. Nálunk azonban nem így van, tehát úgy vagyunk rá büszkéek, – mit mondjak neked – mint valami furcsaságra. Ez a büszkeség természetesen érthető, mert ily módon a költőnek és az íróknak sokkal nagyobb becsülete van, mint általában lenni szokott normális államokban. Ugyanakkor nagyon kiszolgáltatódik a politikának..., mindig *ancilla politicae* lesz belőle (vagy *ancilla politicarum*, ahogy vesszük a latin izét), még akkor is ancillájává, szolgálólányává lesz a politikának, ha az helyes politika, ugye? Tegyük fel, hogy én egyetértek iksz-ipszilon szép politikai magatartásával, azzal, amit ma csinál, de attól még iksz-ipszilon nem biztos, hogy jó költő, tehát összetévesztődik a költői minőség a politikai milyenséggel, s ez az irodalomra végtelenül veszélyes.

T.B.: – Az egyik ilyen veszély az lehet, hogy a politikai rossz-sorsért költői elismerést vár ma cserébe a szocializmust átélő író, költő?

N.N.Á.: – Igen, s ez az, ami már ferdévé és fonákká teszi a dolgot, s ezért vagyok én azon az állásponton, hogy ezzel a régi magyar hagyománnyal élt vissza a végtelenségig a magyar sztalinizmus vagyis a rákosizmus. Azt hirdette, hogy igenis a költőnek – tudjuk jól, hogy mit hirdetett a zsdanovizmus – a népet kell szolgálnia, s úgy tüntette fel magát, mintha ez az a hagyomány volna. Ez iszonyatos sokat rombolt a magyar irodalmon, mint eszme is iszonyatos sokat rombolt, mert nagyon nehéz volt különbséget tenni, hiszen tulajdonképpen ugyanazt mondták, mint eddig, csak éppen *eo ipso* hazugságot követeltek meg a költőtől. Tudod, hogy „igenis be kell állni és politikailag is harcolni” – ja, de miért? ugye? Tehát itt mindjárt volt egy rettenetesen kínos história, amit ki kell hevernie a magyar irodalomnak.

T.B.: – Formailag ugyanazt mondták, de tartalmilag...

N.N.Á.: – Tartalmilag... tökéletesen szégyenletes tartalmak voltak, ugye? Nemcsak hogy kultúraellenes, hanem népellenes tartalmak... hát ezt most már el lehet mondani.

Én attól félek, az bennem egy bizonyos aggályt kelt, hogy most, ebben az általam boldogan fogadott liberalizálódásban kicsit tovább megy az eredeti vonal, hogy tudniillik mert a költőnek politizálnia kell, most mindenki megragadja az alkalmat, hogy kibeszélje a politikai bajait és sebeit. Ami tulajdonképpen nagyon helyes, csak hogy megint nehogy oda lyukadjunk ki, ahova eddig is kilyukadtunk, hogy az a költő, aki igenis politikát űz, mondom, akár helyes politikát is.

T.B.: – Az irodalomnak van-e önvédelmi lehetősége a politikával szemben?

N.N.Á.: – Semmi, áh, semmi...

T.B.: – Benső, intim önvédelmi lehetősége sincs? Az irodalmi életnek, az irodalom létformájának semmiféle önvédelmi szereplehetősége sincs?

N.N.Á.: – Á, semmi... itt, Közép-Kelet-Európában csak imádkozni lehet..., ha római katolikus volnék, ahogy nem vagyok, mert véletlenül protestáns vagyok, ugye, hát letérdelnék és imádkoznék a Szűz Máriához. De hát itt semmire sincs garancia! semmire!, egyetlen garancia van, az író vagy költő vagy a *szerző jelleme*, hogy az fölismeri, mikor kívánnak tőle *helytelenséget* vagy erkölcstelenséget; fölismeri, hogy a szólamok mögött mi az igazság. Erre nézve hadd jegyezzem meg, hogy igenis nemcsak a fasizmusban, hanem a sztalinizmusban is volt egy csomó író és költő – és én is, többek közt, ezek közé tartozom, de majd mondok neked neveket is, tömérdek – akik soha sem adták el magukat, a sztalinizmusnak sem, s így írói öngyilkosságot követtek el, mert húsz-harminc-negyven évre teljesen kikerült a nevük a magyar irodalomból...

T.B.: – Mit csinál egy hallgató költő? Hogyan éli meg a saját irodalmi létét?

N.N.Á.: – Irracionális reménnyel. Nekünk semmi reményünk nem volt a sztalinista korszakban, mert a kilátás borzasztó volt. A háborúról tudtuk, hogy véget ér, hogy a németeket meg fogják verni, ugye... én akkor nagyon fiatal voltam még, de hát effelől biztos voltam, lehetett tudni, hogy valahol van egy korlát. De a sztalinizmus olyan monolitikus volt – hogy ezt a divatos, kicsit elhasznált szót használjam –, hogy nekünk semmi kilátásunk nem volt, én azt el nem tudtam képzelni... mi ötvenhatot nem tudtuk elképzelni, az egy teljesen... olyan volt, mint egy csoda. Hát ez lehetséges...? Ami pedig az ötvenhat rehabilitációját illeti, ugye, én mindig meg voltam róla győződve, hogy természetesen a magyar történelemben meg fog történni a rehabilitáció, de biztos voltam benne, hogy nem érem meg, az isten szerelmére, hát hogy... és csodálatos módon megértem!

T.B.: – Beszéljünk kicsit a régi *Újhold*-ról: hogyan integrálódott a váteszi hagyományú irodalomba?

N.N.Á.: – 1946-ban alakult a legfiatalabbak közül, akik csodálatosképpen akkor mi voltunk [nevet], s azonnal kiváltotta a pártos irodalom legnagyobb ellenszenvét. Maga Lukács György írta meg, milyen rothadó, burzsoá valami ez: akkor nem tudtuk, hogy ez a mi halálos ítéletünket jelenti (1946-ban, illetve 47-ben, mikor volt a Lukács-kritika?), mert hülyék voltunk, nem értettünk politikához, nem tudtuk, hogy az jön, ami jön. Azt hittük, hogy ez egy koalíciós izé lesz, többpártrendszer... s megállapítottuk, hogy hát nem értenek az irodalomhoz, ugye. Tehát 48-ban ezt a lapot megszüntették, mint sok más lapot is, és negyven évig nem volt róla szó. Negyven évig... azt hiszem, a világirodalomban... a magyar irodalomban soha nem volt rá példa, de a világirodalomban is nagyon ritka példa lehet az, hogy valami negyven év után támad föl. Mi, kérlek, Lázárok vagyunk... [nevet], a sírból jövünk, de ezt ne írd be, ez olyan patetikusan hangzik. Szóval, valóban képtelenség: sokan meghaltak közülünk, abból a teamből, abból a csoportból: Pilinszky, Jékely, Kálnoky, sorolhatnám tovább... hát mi még néhányan élünk és – mondhatni – kvázi felajánlották ezt nekünk, mi nem kapaszkodtunk érte. 1986-ban, tehát pont negyven évvel az első *Újhold* megindulása után, évkönyv formájában megengedték, hogy *Újhold* címen megjelenjen. Az évkönyv azt jelenti, hogy évente kétszer jelenik meg. Hogy mit akar az új *Újhold*? Ugyanazt, mint ezelőtt negyven évvel: a lehető legjobb

magyar irodalmat. Természetesen mint a *Nyugat*. Ezt azért jegyzem meg, mert valósággal nevetséges, hogy ma már mindenki azt mondja, hogy az ő hagyománya a *Nyugat*. Bocsáss meg, de Végh Antal *Új Idő* című lópikulája, bocsánat, ugye, azt mondja, hogy a Nyugat-hagyományokat követi, na mindegy, hát divat, mindent mondanak...

T.B.: – Divatgyűrűkben halad az irodalmi élet... Egyébként van, aki a *Szép Szóra* hivatkozik.

N.N.Á.: – Jó, hát hivatkozhat, amire akar, a *Válaszra*, arra nagyon sokan hivatkoznak, ugye... Mi speciel a *Nyugatra* hivatkozunk, ami nem azt jelenti, hogy az *Újhold* vagy én nem politizálunk, mert ezt nem lehet megtenni Közép-Európában. Azzal, hogy mi negyven évig voltunk víz alatt, azzal politizáltunk! Végül is a második legnehezebbet választottuk, tudniillik az ember odaadja az életét valamiért, az a legtöbb, azt nem cselekedtük... a második, hogy a mesterséget, a hivatását adja oda, az íróságot, hát azt odaadtuk, azt föladtuk, abba-hagytuk. Csak az asztalfióknak írtunk nagyon hosszú ideig. Tíz évig teljes hallgatás. De a hatvanas évek elejétől... ötvenhat után, ez a helyes kifejezés, ötvenhat után előléptünk, már megjelenhettek a könyveink, s ezt úgy kell érteni, hogy harmadrendű állampolgárból másodrendű állampolgárrá avanzsáltunk. Természetesen nagyon meggondolták, hogy mit írnak a mi műveinkről, ha egyáltalán írtak, mert a rólunk való kritikai hallgatás folytatódott, és hát mit tudom én micsoda kritikákat kaptunk, ha kaptunk, nagyon mulatságos volna föl-kutatni, a hatvanas éveket... Szegény Mándy Iván, megjelent hatvannégyben vagy hatvan-ötben *A pálya szélén* című regénye: hát hogy végigverte a kritika!!! Szlogen lett belőle, hogy „ja, akik a pálya szélén állnak, könnyű azoknak, könnyű azoknak tisztán maradni”, mondták azok, akik csülökig jártak a sztalinizmusban...

T.B.: – ...ahogy ma mondják a „konszolidációs bűnösökről”, azokról, akik részt vettek a konszolidációs rendszerben...

N.N.Á.: – ...a kádáristákat érted?

T.B.: – Igen. Ma az az alapállás, hogy teljes cezúra van a negyven évvel szemben, teljes zsákutcának ítélik, a bibói gondolat értelmében. A Kádár-korszakot teljes egészében érvénytelennek tartják: ezzel a klisék mindenkori (újra)alakulására akarom csak terelni a figyelmünket...

N.N.Á.: – Hát igen, igen, adja az isten, hogy lenne egy új típusú, igazán demokratikus...már a szavakat se lehet használni... demokrácia, demokratikus..., mivel rendkívül felgyorsultak az események, iszonyatosan felgyorsult a szavak inflációja is... Amikor ezelőtt húsz évvel – barátok közt, persze – mondtam, hogy mi az én politikai állásfoglalásom, csak annyit tudtam mondani, hogy demokrata vagyok. Ez akkor borzasztó sokat jelentett azoknak, a régieknek, akik még tudták: ma már nem merem kimondani [nevet], mert ma már mindenki mondja..., és ki tudja, mit jelent? Ugyanúgy, mint a „Nyugat-hagyományok”, ma mindenkié. Persze én és a hozzám hasonlóak azt akartuk, hogy tisztességes, normális rezsim legyen..., hogy hogy hívják, az teljesen mindegy, mindenkinek adjanak egy karéj kenyeret és megfelelő karéj szabadságot, ezt óhajtom. Hogy aztán hogy hívják, demokrácia, szocializmus, létra-rendszer, episztemológia, strukturalizmus, ez babonáság, mindegy, hogy hívják. Egy tűrhető, nem mondom, hogy jó, tűrhető államforma legyen...

T.B.: – Térjünk vissza az *Újholdra*...

N.N.Á.: – 46 és 48 között hét száma volt. Nagyon érdekes egyébként, hogy olyanok is megjelentek benne, akik később szatellitái, főemberei lettek a sztalinizmusnak. Pándi Pál, Benjámin László. Kezdetben még senki sem tudta, hogy miről van szó... az, hogy kommunista, hát bántuk mi? Egyáltalán nem érdekelt minket, hogy kommunista, vagy nem kommunista. Tehát, amikor azt mondjuk, hogy *Újhold*, a „magvára” gondolunk, arra az öt vagy tíz íróra, aki tisztességes maradt a sztalinizmus alatt is. Ezt jelenti az *Újhold*, nem a teljes névsort. Ilyenek mint Pilinszky, Mándy Iván, Ottlik, Jékely, Kálnoky, satöbb-

bi. A szerkesztő Lengyel Balázs meg én. Lakatos István, aki most is szerkeszti az Újhold-évkönyvet (ő nem szerkesztette annak idején, de oda tartozott). És természetesen többeket is mondhatnék: Mészöly például azért nem volt benne, mert még nem volt Pesten, Szekszárdon volt, ezt úgy mellesleg mondom, mi az ötvenes években szorosan összejártunk. Ja, igen, Rába György..., borzasztóan el fogok felejteni fontos neveket, de hát ezt úgyse tudják meg az olaszok. Tehát a magva, mely antifasiszta volt és antisztalinista, mert minket nem lehetett speciel lemosni azzal, hogy fasiszták voltunk: nem voltunk azok. Nagyon fiatalok voltunk, de amíg magyar ellenállás volt, abban részt vettünk. Nem harccal, hanem iratmosással. Mennyi iratmosás! Mentem a zsidó házakba, ételt vittem meg hamis papírokat... tudod, én „mély árja” vagyok, meg fiatal is voltam, azért voltam bátor, nem tudtam felmérni a veszélyt. Hosszú, szőke hajam volt, vállig érő, és úgy átmentem a nyilasokon, tudod? Na de ezt ma már nem merném megtenni, már sokkal több a félelem, ami lerakódott bennem. Tehát azt a tisztességes, jó fiatal irodalmat negyvennyolcban elgáncsolták. Akik a háború után, negyvenötben indultak, hallgatásba szorultak, egy darabig még csalogattak minket, még a Lukács is meghívott minket paprikáscsirkére, azután – igen, persze – megírta a kritikáját. Azt gondolta, hogy meghódíthatóak vagyunk. Voltak is ilyenek...

T.B.: – És a paprikáscsírke mellett miről folyt a szó?

N.N.Á.: – Hogy arról kell írni verseket, hogy a magyar nép helyzete... Tudtam volna írni verseket „a magyar nép helyzetéről”, de az nem tetszett volna... Groteszk találkozás volt. Jó, hát én értem őket, megpróbáltam mindent. Csomóan be is dőltek, sereglettek csomóan, akik megértették rögtön, hogy csak pár Sztalin-ódát, meg Rákosi-ódát kell írni, és így nagy költő lesz valaki. Ezeket úgy hívtuk, hogy az „ódások”. Közöttük is akadt egy-pár tehetség, de hát nagyon eltorzultak...

T.B.: – Valóban a teljes némaságba kellett visszavonulni? Az asztalfióknak és egy kis közös szalonnak írni?

N.N.Á.: – Néha egy-egy nagyon szerény versünk megjelent a *Vigiliában*, a katolikus lapban, Rónay György – aki nem volt újholdas, de jó barát – biztosította a lehetőséget. Véletlenül majd mindannyian protestánsok voltunk [nevet], de erre Rónay fütyült [nevet]. Abszolút semmi, semmi köze nem volt az egésznek a valláshoz.

T.B.: – Az új *Újhold* ma megnyugtató irodalmi tény?

N.N.Á.: – Örülünk neki, boldogok vagyunk vele, hazudnék, ha mást mondanék. Úgy fogjuk fel, mint rehabilitációt, és így fogja fel az irodalmi élet is, a fiatalok is, akik, amíg az új *Újhold* meg nem jelent, talán a nevünket sem hallották. Vagy csak nagyon „homályosan”, mivelhogy megjelentünk, de kritikát nem kaptunk, nem forgott a nevünk.

T.B.: – Hogy jött létre a találkozás az újholdasok és a fiatalok között?

N.N.Á.: – Ez érdekes volt... Érdekes módon az Örley-kör, ami neoavantgárd kör – ezt fontosnak tartjuk, nekünk ez döntő –, nem akkor keresett meg bennünket, amikor az *Újhold* már megjelent, hanem *előtte*! Amennyire az életkoruk megengedte, két-három évvel korábban, vagy öt évvel korábban, amikor még alakulóban voltak mint Örley-kör. Persze volt azért egy közép-nemzedék, amelyik tudta vagy igyekezett megtudni, hogy mi az *Újhold*: Székely Magda, Tóth Judit. Ők kezdettől fogva, hogy egyáltalán észhez kaptak, ugye, ők sokkal fiatalabbak, mint mi, rögtön tudták, hogy mi az az *Újhold*. De hát hol volt *már* akkor az *Újhold*, és hol volt *még* akkor.... Tehát *mindig* voltak a fiatalok között egyes nagyon jó szimatúak, akik felfedeztek minket, mondjuk például elolvasták, amit írtunk. Mivel ez nem volt „hirdetve”, csak éppen szerényen megjelent, hát ehhez jó szimat kellett és érzék.

T.B.: – Mit akart a régi újholdasoktól a neoavantgárd fiatal költő-csoport?

N.N.Á.: – Ők egyszerűen valamiféle irodalmi erkölcsöt kerestek, nem mást, és túltették magukat minden stíluskülönbségen, ahogy én is túlteszem magam az ő esetükben. Ők nem a fiaink vagy lányaink, inkább az unokáink, ha a kort nézzük, tehát borzasztó nagy a stílus-

különbség, meg az ez meg az, viszont tény, hogy ők, szegény gyerekek, valami mást akarnak, és ehhez kell nekik az igazolás, hogy igenis volt a magyar irodalomnak olyan része, amely nem vált konformistává. Na de itt van ez az új prózaíró-nemzedék, amely ugyancsak igen korán felismert minket, Esterházy, Nádas, Balassa (akit már be is vettünk szerkesztőnek, mert mi már nagyon öregek vagyunk). Teljesen evidens, hogy mi, amikor végül is eldőlt, hogy csinálni fogjuk, nem kívántunk gerontológiai szemlét csinálni. Volt egy csomó fiatal, aki ezt akarta, örült neki, és – ha szabad ezt így mondanom, nagyon óvatosan fogalmazva – hogy úgy mondjam, megtiszteltetésnek vette.

T.B.: – Mondhatnánk, hogy egy azonos irodalom-autonómia koncepció mozgatta a fiatalokat és az újholdasokat, stíluskülönbségeik ellenére?

N.N.Á.: – Nagyon távoli generációk és távoli irányzatok együtt.

T.B.: – Először a magyar irodalom történetében a benső, az irodalom autonómiáját kigugázó kontinuitás elve alapján szerveződik az irodalmi élet?

N.N.Á.: – Voltak már hasonló helyzetek: a Bach-korszakban is íróasztalfiók-irodalom volt. De az csak húsz évig tartott, ez meg negyvenig, ami az egyes írói élet számára valóságos tragédia..., erről ne is beszéljünk. Voltak tehetséges emberek, akik teljesen befulladtak, elhallgattak, nem bírták ki a nyomást. Most, amikor „feltámadtunk” – bizonyos értelemben, csak bizonyos értelemben –, persze megkerestünk mindenkit, aki még élt a régi barátok közül, bár persze nem vesztettük soha el egymást, egy eléggé összetartó [csoport voltunk], tartottuk egymásban a lelket. Olyanok voltunk, mint a *cellatársak*, úgy is beszélgettünk, mint a cellatársak. A bezártság nagyon nehéz dolog, s ez a fajta szolidaritás mégis kifejlődött, mindennek ellenére, kevés kivétellel, megtartottuk ezt. De hányan voltak, akik nagy tehetségnek indultak és befulladtak, nem bírtak többé írni. És sokan vannak – ezek közé tartozom én is – akik nagyon keveset írtak. Ennek megvan a maga egyszerű oka: hát ilyen bezártságban nem lehet! Erre van Brechtnek egy darabja, a *Kurácsi mama*. A néma Kati úgy némult meg, hogy a katonák gyerekkorában lenyomtak egy rongyot a torkán, aztán kihúzták a rongyot, de mire kihúzták, már néma volt, tudod, ez van, ez van.

T.B.: – Túl a történelmi konkrétságon, a rongy-nyelésben-nyelésben felsejlik a költői egzisztencia egy – szerintem – általános eleme: mikor érez egy költő gombócot a torkában? A bezártság-érzés minőségeiről van szó, erről szól például József Attila a *Szabad ötletek...* több helyén 1934-ben...

N.N.Á.: – Hát én nem vagyok freudista, de elhiszem neked...

T.B.: – ...mit írtak az újholdasok a cellájukban?

N.N.Á.: – Mindazok, amik azután, a hatvanas években megjelentek, akkor még úgy jelentek meg, mintha mi sem történt volna. Úgy értem, hogy a *Hét évszázad versei* első kiadásaiban még egyáltalán nem vagyunk jelen, a későbbiekben szép szerényen egy-két ezzel meg azzal, majd egyre többel, de azt, hogy kimondják, hogy itt minket lenyomtak... Voltak, akik kritizálhatták a hatvanas-hetvenes években a rákosizmust, azok nem mi voltunk, hanem sokkal „megbízhatóbbak”. Én először 1980-ban mondhattam ki azt, hogy minket elhallgattattak, illetve, hogy elhallgattunk. 1980-ban, édes öregem, egy nagy interjúban, amit a Száraz György, a *Kortárs* tisztességes szerkesztője leköszölt egészében. Persze van abban mindenfene, de hát a *politikai* mondanivalója, ugye, *először!* Persze a história még komplikáltabb, csak nem akarok rád zúdítani annyi mindent. Az, hogy megjelenhettünk a kádárizmusban nyomtatásban, nekünk sokat jelentett... Aztán, ezen kívül, illetve belül mindannyiunknak megvolt a maga sorsa: volt, akit „jobban bevettek” – hamarabb –, s váratlanul közönségsiker lett, például a Szabó Magda. Kiderült, hogy a közönség ezt zabálja. Érdekes intellektuális sikere lett a Pilinszky Jancsinak, ugye?, és volt olyan, akinek semmilye se lett. Nem is tudom megmondani, akkor már, amikor megjelenhettünk, voltak ilyen különbségek, de maga a lényeg nem változott,

hogy mi – egyrészt – *teljesen* el voltunk nyomva és – másrészt – *a margón* voltunk, marginális volt a helyzetünk, na.

T.B.: – Akik most „visszatértek”, hogyan éltek ezt meg? Hiszen a szavaid keserűek...

N.N.Á.: – Ha még van néhány évünk és még tudunk írni... nem tudom. Öregek vagyunk, betegek, na mindegy. Szóval *még így is*, minden keserűségével együtt, én mindig figyelmeztetem magam arra, hogy mégis csoda történt velünk! Mert pontosan mi vagyunk az a fajta író, akit bedobnak a meszesgödörbe, és úgy hal meg, hogy senki sem hall róla többé semmit. És, ha nagy szerencséje van, akkor húsz vagy ötven év múlva kiderül, hogy az asztalfiókjában vannak még művek. De hát nem szokták megírni a rehabilitációt, ezt az egész világirodalom bizonyítja, mert hasonló történetek azért vannak, mi pedig végül mégiscsak megértük. Ez is valami!

T.B.: – A stíláris különbségekről...

N.N.Á.: – Előbb még a politikáról akarok valamit mondani. Nem egyszer irritál bennünket – *most*, hogy az események így meggyorsultak –, hogy itt mindenki dicső ellenállója volt a sztalinizmusnak, és valahogy elfelejtik megemlíteni a mi nevünket, akik nem akkor álltunk ellent, a „kádárban”, amikor már lehetett, hanem a „rákosiban”, amikor nem lehetett! Most összerohan az egész irodalom, ha valaki szilenciumot kap – nagyon helyesen, mert ne kapjon szilenciumot egy író soha – de *akkor* nem rohant össze senki! Hogy itt tömegeket kényszerítettek hallgatásra... és a mi szilenciumunkat ki fizeti meg? A mi önkéntes és szükséges szilenciumunkat? Nemcsak az *Újhold* volt (ezt szükségesnek tartom elmondani), hanem egy csomó, a legkülönbözőbb korú és stílusú író – s ez a válasz a te kérdésemre. Kassák Lajos abszolút tisztességes maradt. Füst Milán. A népiek közül Tamási Áront, Tersánszky Józsi Jenőt tudom megemlíteni. A népi irodalom általában útítárs-irodalom lett, tudod, hogy az mit jelent, hogy az Illyés, ha tisztán politikailag nézem... Illyés ugye kiváló költő, s rém furcsa volt az én számomra, de azt gondolom – én életemben soha nem tanultam tőle semmit mint költő –, azért ő kiváló költő és nagy jelensége a magyar irodalomnak – *politice*, hát nem, más...

T.B.: – Nagyobb költőnek tartanád Illyést, ha tanultál tőle volna valamit, mint költő?

N.N.Á.: – Nem, de hát nagy stíluskülönbség van köztünk. Csak azt akartam mondani, hogy ebből a szempontból objektív vagyok vele. Weöres újholdas – látod, *ilyen* neveket elfelejtetek! – pedig (hát én utálom az olyan szavakat, mint „zseni” vagy, lásd feljebb, „vatesz”) ha valaki zseni a magyar irodalomban, ma az a Weöres Sanyi. Borzasztó, hogy azt kell mondanom: volt, hát most halt meg... ő is tökéletesen minta maradt. Furcsa módon ebben az elnyomatásban nemcsak az történt meg, amit már elmondtam, hogy tőlünk teljesen távol álló, sokkal fiatalabb, neoavantgárd költők minket kvázi felfedeznek, meg bevonulnak az *Újhold*ba a mi örömünkre is, s hogy úgy mondjam, a mi jóváhagyásunkra is... Tudod, van egy külön rész, most ugyan meg fogjuk szüntetni: hát ugye kaptak külön folyóiratot, ők, a Kukorellyék, a JAK-os folyóirat, *A Lap*. Leültünk velük, s mondtuk nekik: hát fiúk, most mi legyen, most lapjuk lesz, van értelme folytatni velünk, s azt mondták, hogy rettenetesen fáj a szívük, de tökéletesen belátják, hogy ennek már nincs tovább értelme. Először is – nagyon megnöttek a publikálási lehetőségek, bárhová írhatnak – másrészt –, saját lapjuk lesz. De azt mondta a kis Györe (ez a kis szőrmók fiú!), azt mondja: „ne tessék már azt mondani, hogy »megszüntetjük«, fogalmazzuk úgy, hogy »szüneteltetjük«”. Mondtam, hogy nagyon szívesen, hisz ha – isten őrizz! – valami következne, és *Újhold* még van, természetes, hogy meg itt helyük van.

T.B.: – Kassák és ti?

N.N.Á.: – Hát mi igazán nem vagyunk avantgárdok, nekünk Babits az eszményképünk erkölcsileg és szellemileg, aki nemcsak óriás költő volt, hanem óriási gondolkodó, irodalmi és filozófiai gondolkodó: még ma sem ismerik eléggé. Ezt igyekeztem könyvemben világossá tenni, hogy mi az, amiben Babits olyan különös. Továbbá, hogy miért

volt fontos őrülnen Babits (nem úgy, mint Ady szegény vagy Petőfi, akik meghaltak egy bizonyos pillanatban!): ő a dezillúzió korába ment át, az első világháború után (41-ben halt meg). Tőle tanultuk azt a magatartást, hogy mit csinál olyankor egy költő, amikor nem az a dolga, hogy lobogókat lobogtasson és várostromra készüljön, hanem hogy befogja a pofáját. Neki nem kellett annyira, mint nekünk... Tehát Babitsék generációja átesett egy olyan súlyos dezillúzió, amely az első világháború volt... mi átestünk egy még súlyosabb dezillúzió, ami a második világháború volt, plusz még rá a sztalinizmus... Hát hova nyúlhattunk volna? Vagy a Bach-korszakba Aranyhoz (mert Petőfi is meghalt, szegény). Arany és Vörösmarty, Babits, Kosztolányi, mert azok is átestek a nagy dezillúziókon. Ezért volt fontos Babits. Ami nem azt jelenti, hogy Ady nem nagy költő, csak hát mi mit csináljunk vele? Zászlóbontás és új magyar irodalom? Nekünk, mi jutott nekünk? A Babits-könyvben írom: „a barlangi tűzapolás jégkorszakban”: ez volt a mi magatartásunk. Szóval a *magatartás*...

T.B.: – De nektek a *hallgatás előtt* is már Babits volt a szellemi-erkölcsi atya.

N.N.Á.: – Persze, nagyon szerettük, óriás volt, óriás költő volt, s ezzel nem azt akarom mondani... – mindig azt mondják, hogy én csak a Babitsot szeretem: ez egy hülyeség, én például a Petőfit imádom! – nem egy stílust szeretek Babitsban, hanem egy lehetőséget, egy magatartásra való példát. Azon kívül, hogy nagyon nagy költőnek tartom, és mérhetetlen, hogy milyen méltánytalanságok érték életében és utókorában! Mert a Lukács utálta Babitsot. Arany, Madách, Babits, ezeket tiltotta ki a magyar irodalomból a derék Lukács György, aki annyit értett az irodalomhoz, mint hajdú a harangöntéshez. Nem tudom felfogni, miért akart ez a Lukács folyton irodalommal foglalkozni, mert tegyük fel, hogy én tizennégy éves koromban operaénekes akarok lenni, aztán nagyon későn, tizenöt éves koromban rájövök, hogy nincs se hangom, se hallásom, akkor lemondok erről a dologról. Lukács egy életen át nem jött rá, hogy nem ért az irodalomhoz. Filosz a világtörténelemben. Lehet, hogy nagyszerű filozófus, filozófiájához nem értek, de irodalomhoz és erkölcsi irodalmi tartáshoz érteni vélek. Lukács a második számú hóhéra volt az irodalomnak. Az első számú persze Révai volt, aztán csodálkozott, amikor őt lökték le a trojkáról, jaj istenem... És Lukács még ma is hat – egyesekre, azokra, akik a szamizdatot csinálják, és fel vannak háborodva a Kádár-rendszer izéin, elfelejtve, hogy mit csinált a Lukács a Rákosi-rendszerben! De miket írt, amikor újra szóhoz engedték! Ő benne volt a Nagy Imre-kormányban, s azzal mindent helyretettünk *volna*, csak sajnos azután is írt, és ugyanazokat a hülyeségeket írta, mint azelőtt, megismételte azt a felháborító mondatát André Chénier-ről... Mindazok, akik stílusban, irodalmi eszményben bár nagyon különböztek egymástól, ha egyszer felismerték, hogy a sztalinizmus nem-élhető életforma és mint író nem lehet létezni ebben a hazugságban, azok egyszerre nagyon közel kerültek egymáshoz. Például mi Kassákhöz. Drága jó barátunk lett élete utolsó húsz évében, nagyon szeretett minket, mi is nagyon szerettük őt, miközben – felesleges mondanom –, íróilag-költőileg én végtelen távol álltam tőle. Ezt ő tudta, de annyi esze volt – minden makacssága mellett, merthogy ő megvetette a rímelőket! – megértette, hogy itt másról van szó, és „összehúzódtunk”. A legkülönbözőbb személyek, Tamási Áron, azzal jártunk kocsmázni, vagy Füst Milán. Füst Milánnal azért nem „húzódtunk össze”, mert rémes természete volt, nagy költő, de tudod azt a virulens Füst-anekdota-kört?! Borzasztó személy volt.... Tekintet nélkül arra, hogy az irodalomról más volt a véleményünk és másképp írtunk, itt a jelen döntött, az erkölcsi állapot döntött: hogy elfogadja-e valaki az önkényuralmat, vagy nem fogadja el?! És mindenki csinálta tovább a maga dolgát, a maga irodalmi stíljét, és volt, akinek sikerült, úgy-ahogy, az íróasztalfiókba csónkán, kevesebbet, de megcsinálta a maga művét. Mándy Iván, Ottlik Géza az egy regényével (az egy *olyan* regény, egy alapdolog), Pilinszky Jancsi... megírta az *Apokrifot*...

T.B.: – A népiekkel, az „ütítársakkal” hogy álltatok? Ahhoz képest, amit – hadd

mondjam – nekünk ma jelenthet az *Újhold* (amit a *Nyugat* is jelent): egy permanens, valódi irodalmi kultúra, amelyben nem döntő a politika, amelyben – úgymond – burjánozhatnak az *irodalmi értékek*? Nem az volt a népiekkel a valódi baj, hogy eladták magukat a „nyilvánosságkeresésnek” (s következésképpen a politikának)? Nem arról van-e szó, hogy az „igazi” irodalomhoz vagy elérkezik a nyilvánosság, vagy nem, és hogy nem *feltétlenül* szükséges elérkeznie?

N.N.Á.: – Tökéletesen, pontosan ezt gondolom én is, mert rettenetes volt a depriváció, de ha most azt elképzelem, hogy én belemegyek ebbe azért, hogy én legyek az Aczél Tamás vagy a Kuczka Péter vagy a Juhász Ferenc vagy a Nagy László vagy az Illyés Gyula, vagy akárki, akkor azt mondom, hogy mégsem, köszönöm szépen, akkor nem..., azt én nem bírtam volna, az nem megy, na.

T.B.: – Visszakanyarodva egy kicsit, azt mondtad ugyan, hogy nem szereted a freudizmust...

N.N.Á.: – ...nem azt mondtam, hogy nem szeretem, én borzasztóan szerettem a te korodban, de az még a harmincas években volt meg a negyvenes években, hát boldogan, pirosló füllel olvastuk a freudizmust, most már öregségemre kicsit egyoldalúnak tartom, vagy nagyon egyoldalúnak.

T.B.: – „Forradalmár, mert fél a munkásoktól”, írta József Attila Illyésről: a viszonylat-igény, az elismerés-keresés problémájának, egy *mély irodalmi problémára* való ráérzésnek tűnik nekem József Attila megjegyzése.

N.N.Á.: – Nagyon mély irodalmi probléma, igazad van, valóban. Rettenetes nehéz dolog ennyire lemondani, mikor az ellenkezője semmibe nem kerül: hát ne tudnék olyan verseket írni, mint a Kuczka Péter vagy a Lópikula Eduárd? Nem volt kérdés, hogy az ember egy pillanat alatt az élre ugorjék, csak hát „az ember” nem akarta. Így önmagát fosztotta meg valamitől, ami mégis az írónak (és „az embernek” is) vágya, a pénz, a jobb lakás. Nem egy ilyen szir-szar..., nehogy azt hidd, hogy panaszkodni akarok, vénségemre nekem nagyon sok pénzem lett. Én olyan szegény voltam, mint a templom egere, ugye főleg mondanivaló, ilyen körülmények között. Férjemet, Lengyel Balázst tizennégy évig nem vették be semmilyen állásba, ő börtönben is ült.

T.B.: – Miből éltél?

N.N.Á.: – Egyrészt középiskolai tanár voltam, nem rúgtak ki, a Petőfi gimnáziumban. Kettő: műfordítás. Ők is műfordítottak, ez a szerencsétlen Balázs, meg mindenki műfordított, Ottlik Dickens-t, meg nem tudom mit. A versfordítást elég jól fizették, szóval valahogy megéltünk, akkor még ugye a húgom itt volt nálunk, az anyám még élt, s el kellett tartanom a családot.

T.B.: – Gyerek?

N.N.Á.: – Nem volt gyerekünk... Az sem teljesen véletlen. Az ember, ha csak egy támadási felületet is ad... a gyereken át zsarolhatnak. De egy középiskolai tanári állást mégiscsak kaphattam, műfordítást mégiscsak kaphattunk, valahogy átvészeltük, és most már sok pénzem van, nem is tudom, mire használni. Most úgyis infláció lesz, nem tudom, hogy mitől van: a pénzem, nem az infláció – ezt ne írd bele – néha úgy elcsodálkozom, miért is adnak nekem ilyen pénzt. Például kapok nyugdíjat a korom miatt, tudod a nyugdíjat megszüntetik, ha egy bizonyos izét felülhaladsz, teljesen igazságos, ugye? De mióta nyugdíjam van, nekem sokkal jobban megy, mert húsz-huszonöt évig csak ebből éltem, ezekből a mellékizékből. Na, mindegy, ez nem fontos, ez a legkisebb bajom.

T.B.: – Ez az elismerés, anyagi elismerés az, amit akartál?

N.N.Á.: – Áh, és nem is érzem...

T.B.: – ...nem érzel benne bocsánatkérést?

N.N.Á.: – De igen, s ezért mindig figyelmeztetem magamat. Mert ha az ember még, amíg isten adja, életben akar maradni, akkor muszáj, hogy megkeresse a [...], ezt csinál-

tuk egész életünkben, másként elpusztulhattunk volna a kétségbeeséstől. Csak úgy, magunktól, ahogy a romantikus regényekben elsorvad valaki, mert nem bírja tovább. Ilyen is volt, nem egy, nagyon sok. Vagy megbolondul, öngyilkos lesz. Az öngyilkosság nem önmagában érdekes, hanem hogy kicsoda és miért. Van öngyilkosság, amikor a sikkasztó bankfiú főbelövi magát, hát az nem tud megadni, sőt, egyéb öngyilkosságok se..., na, de hagyjuk ezt. Igen, nagyon jó, hogy a rehabilitációt megértük, igen ez nagyon jó, de hát a férfikorunk – nőnél nem lehet ezt mondani –, *a férfikorunk esett ki...* Még így is jobb, hogy megértük, mintha nem értük volna meg, na, ez az igazság. Szóval ez *egyfajta feltámadás-élmény, amiről én nagyon sokat írok a verseimben* – most utólag látom, hogy mennyi feltámadási-versem van, miközben semmi reményünk nem volt arra, hogy feltámadhattunk. Egy négysorosom nagyon jellemző, az a címe, hogy *Lázár*, sosem szoktam a magam verseit idézni, ez is érdekes, most neked idézek, azt mondja, *Lázár: „Mikor [Amint] lassan felült, bal válla-tájt / egy teljes élet minden izma fájt. / Halála úgy letépve, mint a géz. / Mert feltámadni éppolyan nehéz.”* Na, ugye. De hát ez még *annó dacumál* volt és a többi..., de nagyon sokszor jön ez a feltámadás, ezen én magam csodálkozom most. Nyilván nagyon óhajtottam. Semmiféle esély nem volt rá.

T.B.: – Az egyetlen túlélési esély volt, hiszen miközben erről írtál, mindannyiszor a saját autonómiádat mondtad ki, annak az igazságát. Most, ma, mi a helyzet? Milyen lehetőségei vannak ma a költői létnek értékeket őrizni, kifejtetni, milyen nehézségei vannak?

N.N.Á.: – Hogy mi a művészet szerepe az emberiség életében, erre még senki sem tudott válaszolni, bár nagyon sokan, kiváló emberek, Arisztotelésztől Kantig és Pascalig (akit én nagyon szeretek), remek dolgokat mondtak. Rengeteg sok részanyagot összegyűjtöttek arról, miért fontos, szép az, ami érdek nélkül tetszik, hogy a katarzis számít a művészetben, az érzelmi tudatosulásról. Mindegyikben van valami igazság, és semmi sem meríti ki: én nem tudok válaszolni erre. Én erre történelmileg válaszolok, történelmileg. Az altamirai barlangoknál kezdem: rettenetesen „rossz” civilizációs fokon, a szakralitás keretében, az ember művészetet hozott létre. Nem művészetnek hívta, hanem szellemidézésnek, mágiának, satöbbinek, tehát az élete fenntartásához szükségesnek tartotta, hogy barlangi rajzokat készítsen, csontokat faragjon azon célból, hogy így uralja a természetet. Mindegy, hogy milyen okból: vallási okból, szakrális okból cselekedte, mindegy, az mégis művészet volt. A szertartásból jött létre a művészet – ugye, ahol még együtt volt az ének, a tánc, az *álarc*, az a nagy színjáték, ami a mise vagy a mágikus szertartás –, abból aztán laicizálódtak és különváltak a művészetek. Most mit vonok le ebből? Hogy nem ismerünk homo sapiens nevű lényt művészet nélkül. Hogy ő minek hívja, mindegy..., tehát ez nem logikai vagy filozófiai bizonyosság, ez történelmi bizonyágtétel, hogy valamilyen oknál fogva – nem tudjuk, hogy mi a fenéért – az embernek a művészetre szüksége van. Egy másik, a zenehallgatás: mi a fenének hallgat valaki zenét? Nagyon sokan hallgatnak zenét, hálistennek, persze nem a könnyűzenére gondolok, nem minthogyha bármi bajom volna vele... Aki akar, hallgasson könnyűzenét, nem erről van szó: valamit akar az ember, amit számára a művészet hordoz, valami módon kielégíti, létre kell hoznia és élveznie kell a művészetet, mert nincs nélküle ember. Hogy miért nincs, azt nem tudjuk, de a művészet ősisége, a tízezer-százezer évekre visszamenő ősisége, ahol a gazdasági helyzet egyáltalán nem indokolta... Azt szokták mondani, hogy a művészet luxus, és akkor jön létre, amikor már valakinek szabad ideje van, meg egy kicsit feljebb emelheti a fejét. Hogy az embernek szüksége és óhaja a művészet, ezt számomra az emberi történet bizonyítja, visszamenőleg, a felső paleolitikig. Így oldom ezt meg magamban, már amennyire ez megoldás. Nem tudok logikai választ, hogy mire való a művészet, de nincs nélküle, nem megy nélküle.

T.B.: – Az életformátok volt, ez tartott benneteket életben. Az önkényuralmi rendszerekben – úgy tűnik – az összezsugorodott én-eknek a művészet az életanyaga...

N.N.Á.: – ...ez a magva...

T.B.: – ...azzá redukálódik az ember: itt a redukálódás az esszencialist jelenti.

N.N.Á.: – Amikor egy atomot megfosztanak az elektronjaitól, marad csak az atommag magában, de olyan erők az atommagot összetartó erők, hogy az még megmarad, nincs mese: a művészetre szükség van, mondhatnak, amit akarnak, hogy milyen sokan nem törődnek vele: hát nem törődnek vele! Emberi esszencia, az ember lényegénél ősidők óta ott áll valami, amiről nem tudjuk, hogy mi a fene, és voltaképpen mire való, de leválaszthatatlan tőlünk. Ezt én meg is élttem a magam életében: mindenemet elvesztettem, de azt nem, a művészet tudatát nem.

T.B.: – A művészet tudatát és a művészetet magát sem!

N.N.Á.: – A művészet fontosságát. A fontosságának képzete borzasztóan megnőtt bennem. Inkább megnőtt... ugye, erre szokták mondani, hogy művészet = laicizált vallás: jó, töllem?! Hívják, aminek akarják, mondom – úgy, mint az előbb mondtuk a politikai rendszerekről – nem az a fontos, hogy valami köztársaság vagy királyság, az a fontos, hogy jól funkcionáljon. Nem az a fontos, hogy énekművészetnek nevezzük, vagy egy istenhívó felekezetnek! Itt hajlandó vagyok a szakrális szót is használni a művészettel kapcsolatban, de ezt én egy kicsit laicizáltan értem, tehát nem felekezethez és nem dogmákhoz tapadóan. *Valami magasabb van az emberben*, ami nélkül nem élhet. Ha valakinek nincs ilyenje, nincs elv-hit-nemzet-család-bélyeggyűjtemény vagy sportklub, akinek ilyenje nincs, az szegényebb a szegénynél: ezt több ízben leírtam már, de meggyőződése, hogy ez így is van. Mindenki, a takarítónéni, a kalapos is szerez magának valami ilyenfélét, és ezek közül való, az egyik legnagyobb ilyen szükséges-fölöslegesség a művészet.

T.B.: – Most minden liberalizálódik, nem félő, hogy egy új típusú „zsugorodásnak” lesz kitéve a művészet?

N.N.Á.: – Hát mi már ezt egyszer megéltük! A *Nyugat*nak ötszáz előfizetője volt, éhberért hozták létre azt, amiből azóta generációk élnek, ez mindig így szokott lenni.

T.B.: – A sztalinista demagógia, illetve a hetvenes-nyolcvanas évek poszt-sztalinista (kultur)politikai gyakorlata is, azt a képet alakította ki, hogy a művészetnek valamilyen totális dolognak kell lennie, tehát, ami az emberek életében ott van, jelen van, ami ingyen van, amihez hozzájut az ember.

N.N.Á.: – Nem mintha helyesnek tartanám ezeket a szimpla fogalmakat, hogy kapitalizmus meg szocializmus, ezt rég tudjuk. Már nálunk is hangoztatják, hogy a szocializmus következményeit a kapitalisták vonták le, ugye, a munkásosztály vonatkozásában pedig (ezt sem én találtam ki!), hogy mi egyesítjük a kapitalizmus és a szocializmus hátrányait..., mély értelmű van valóban... Szóval én erre el vagyok készülve, bár nem fogom megélni, vagy csak nagyon a szélit fogom látni, hogy most arra a „normálisan szűk” mértékre fog leszállni a művészet iránti érdeklődés, ami mindig is volt a világban és az országban. De ez nem érinti a művészet fontosságát! Mert itt van, érdekes módon, egy időbeli korlát: még egy szélesebb olvasó közönség sem jut el rendszerint saját kortársaiig a művészetben, mindig harminc-egyven évvel el van maradva. De ha jó az iskolai oktatás, az szép lassan utána ballaghat a művészet létrehozott értékeinek. Ha van *jó kritika*, mert a kritikán alapul aztán az iskolai oktatás. Tehát lassan-lassan azt ma már senki sem meri állítani, nincs Magyarországon olyan ember, az egész világon senki sem merné azt állítani, hogy az nem fontos, amit Shakespeare csinált, vagy Dante csinált, vagy nálunk Arany János. Ez lassan beivódik az emberekbe. Akik éppen a művészet egyidejűségén munkálkodnak, azok szegények-nyomorultak, mert egy kicsit előbbre vannak, nem éri utol őket a hadtáp, mint a hadsereg-felvonuláskor, ahol megy az előőrs. S akkor éheznek a katonák, mert a hadtáp sokkal lassabban megy, de azért az előőrs dönti el a csatát.

T.B.: – Úgy érzed magadról, hogy percipiólod a mai magyar irodalom minden mozzanatát egyidejűségében?

N.N.Á.: – Ezen igyekszem. Ez az *Újhold* egyik feladata, hogy mindent percipáljon. No most ez nagyon érdekes kérdés, hogy neoavantgárd: tőlünk nagyon távol áll, mert mondom, unokáink. És stílben meg szándékokban, irodalmi szándékokban nagyon távol állunk egymástól, de mégis az a bizonyos, hogy a művészet lényegéről ugyanazt gondoljuk. Nézd meg például ezt az Esterházy-fiút: én nagyon sok rosszat is tudnék róla mondani, ha akarná [nevet]...

T.B.: – ...de ő nem akarja?!

N.N.Á.: – ...esze ágába sincs meghallgatni...

T.B.: – Miért?

N.N.Á.: – Nagyon okos gyerek és nagyon művelt és sok mindent ajánlhatnék neki, hogy mit csináljon és mit ne csináljon, s esküszöm, hogy használna neki, de mindegy... Azért így, ahogy van, a furcsaságaival, nyegleségeivel, azzal, hogy önti ezeket a dolgokat, hogy olyan biztos felőle, hogy mindig aranyat köp... Ez nagyon veszélyes dolog: a siker rettenetesen veszélyes, ezt mi is megtapasztaltuk, mert néhányunknak volt sikere, erős, nagy sikere. Borzasztó veszélyes, úristen, milyen emberi torzulásokat láttam. Tehát az Esterházyt is félttem ettől, bár ő nagyon nagy tehetség. Abban, amit ő a végtelen nyegle modorában mond és ír, ami modor tőlem rettentően távol áll, ő ugyanazt mondja, amit én gondolok végső soron a művészetéről és a művészet jelentőségéről, és erről-arról. Ő az, aki írt egy olyan Móricz-tanulmányt az *Újhold*ba, hogy mindenkinek leesett az álla. Én a fiataloknak konzervatív vagyok, az öregeknek túlságosan is avantgárd gondolkodású, mindig én vagyok, aki az *Újhold*ban – most már nem, mert a Balassa Pétert bevettük –, én voltam az, hogy na-na-na, ezt hozni kell, mert ez meg az van benne. De hát ez személyes... szóval végül is az a bizonyos belső mag mégis hasonlít, miközben magatartása, a stíl, amit csinál, satöbbi, nagyon más: ez, ez nagyon érdekes. És nekünk öregeknek valóban megértőknek kell lennünk, tudomásul kell vennünk, hogy mi öregek vagyunk. Hát kiesett negyven év...

T.B.: – Nem tudom, hogy jó-e itt ez az „öregség”-kifejezés..., nem öregség, egy más nyelv!

N.N.Á.: – Egy más világ vagyunk, ami víz alatt volt, kijött, kiáll a tengerből, olyan merev sziklák, meg hínár van rajta, meg minden, szóval olyan kopár és furcsa és régi és archaikus, mint a Húsvét-szigetek. De vannak rajta *régi szobrok*! Ami megdöbbenő. Nem is tudják, a mai napig sem tudjuk – biztos olvastad Heyerdal könyvét, nekem kedvencem a Húsvét-szigeti miskulancia, nagyon tetszik. És még valamit nagyon szeretek, ez a nyilvánosságra tartozik, az Ekhnáton-történetet, Krisztus előtti 14. század. A 19. század végén kezdett rájönni a tudomány, hogy Ekhnáton volt, mert utána visszaállt az animizmus és nem akarták a nevét. Háromezer évig nem tudtuk, hogy volt egy [el-amarnai] korszak! Hát ilyet mi nem tudtunk [csinálni], mi csak negyven évig... Bámulatosak ezek a hullámzások, hogy mindent el tud felejteni egy igen magas civilizációs tudat! Európa: hogy voltunk képesek elfelejteni a görög szobrászat eredményeit?! Ezer évre?! A duecentóban, a késő-gótikában kezdett újra felemelkedni a szobrászat, majd jött a reneszánsz, satöbbi. De hogy volt lehetséges elfelejteni? Elfelejtették a kalapácsot tartani, vagy a kővéső izét. Ezer évig letűnt, majd ismét feltűnt. Na már most attól függően, hogy jobb lábbal kelek-e fel vagy bal lábbal, ezt a tüneményt, hogy *el lehet felejteni*, kétségbeejtőnek tartom, és mérhetetlenül vidítónak tartom, hogy mégis újra felfedezik, akár ezer év múlva. Ez a fajta hullámmászás a civilizációban, az elfelejtésnek, a regresszióknak ezek az óriási mélységei... Aszerint, hogy milyen hangulatban vagyok, főbelövöm magam egy ilyen regressziótól, vagy azt mondom: úristen, milyen csodálatos az ember sorsa, az emberiség sorsa, hogy mindig újra feljön: Ekhnáton háromezer év múlva, a görög szobrászat ezer év múlva. Szóval ezt a hullámmást érzékelem.

T.B.: – Leírtad előbb magatokat, régi újholdasokat: tenger, kopárság, szobrok. Ha az Esterházyékra gondolsz, milyen képet látsz magad előtt?

N.N.Á.: – Az avantgárdra jellemző, a klasszikusra is, hogy nagyon nagy teret enged a blöffnek, de az akadémikus csilingelés is borzasztó, az meg annak enged helyet, hogy aki jól tud verselni, mindenféle görög formákat meg tud csinálni, az már jó költő. Egy frászt jó költő. Szóval minden irodalmi eszménynek vagy izmusnak vagy irányzatnak van visszája: az avantgárdoké biztos, hogy a blöff, s nagyon nehéz nekünk, az öreg szemekkel megkülönböztetnünk, melyik a blöff, s melyik a valódi. De van egy pár név, van egy pár jelenség. Na, hát az Esterházynál nekem nem egy kép jelenik meg, hanem egy szóösszetétel: tudod, hogy ő hívő katolikus. Azt mondtam egyszer egy barátunknak, hogy én sokféle katolikust láttam életemben, Pilinszky Jancsit, Rónayt, satöbbi, ... – ez, tudod, egy speciális dolog, nem tudom, te milyen vallású vagy? –, én sokféle katolicizmust láttam életemben, de nyegle katolicizmust még soha. Nekem ez az Esterházy: „nyegle katolicizmus” [nevet]. Egy bűdös szót se értek belőle sokszor. De amit megértek belőle – *A szív segédigéit* – az mégiscsak nagyon jó... meg ez meg az..., meg a *Fuvarosok*-ban is sok jó van. Én a *Termelési-regényt* egy kicsit unom, mert borzasztó hosszú. Nagy kísértés egy olyan embernek, aki szellemes, hogy mindig jókat mondjon. Ez nem elég! Az első tíz oldalt rajongva olvassa az ember, és röhög és örül neki, a huszadiknál fárad, a harmincadiknál leteszi, mert nincs unalmasabb a halmozott szenzációnál. Ezt is meg szoktam írni: ez borzasztó, erre nagyon kell vigyázni, de hát ez is általában jellemző az avantgárdokra, a szenzációkeresés.

T.B.: – Mit lehet ma mondani, ami *nem* szenzáció? Mit akarsz *te* mondani?

N.N.Á.: – Hát ha *tudnék* mondani – fáradt vagyok, nagyon kizsigerelt ez az *Újhold* is. Amilyen nagy öröm, irtózatoss munká, ugye, amit éhbérért végzünk, szerelemből. Természetesen boldogok vagyunk, hogy csinálhatjuk. Hát istenem, szeretnék még néhány verset írni, néhány esszét, semmi mást.

T.B.: – Regényt soha nem akartál írni?

N.N.Á.: – Az a hajó már elment... Volt idő, amikor szerettem volna. Ilyen vén fejjel, legfeljebb még memoárt írhatok, arra gondolok is valóban, de nem a szokásos memoár-ra, hanem élettényeket, szellemi önéletrajzot.

T.B.: – És a naplód?

N.N.Á.: – Inkább csak utazáskor írtam. Vannak persze jegyzeteim, ezeket fel lehetne dolgozni, összerakni, csak hát erő kellene, egészség. Meg, ugye ez valóban probléma, hogy most megint a piac lesz az uralkodó az irodalomban. Engem ez nem anyagilag érdekel, hanem hogy megint kicsit feleslegessé teszi [az irodalmat]. A fiataloknak nem, de egy öregnek: ezért strapálja olyan nagyon magát? Amellett, mint költő is: tulajdonképpen én csak véletlenül születtem költőnek, de a temperamentumom nem költői, mert nem kívánom a belső dolgaimat a közönséggel közölni. Minden költő el szokta mondani, hogy fáj a hasa, meg hogy otthagya a szerelme, meg ez meg az, meg ezt gondolja a politikáról... Bennem ez másként van. Én tulajdonképpen *nem szeretem* a költői exhibicionizmust, ezért találtam ki a magam számára az úgynevezett objektív lírát. Fiatal koromban még megvolt az első személy, de most már nem, régóta nem. Harmadik személy, eltávolítás, „hosszú kábelek”. Ennek oka, azt hiszem, egyszerűen alkati. Soha nem közvetlen, hanem közvetett kifejezés.

T.B.: – Soha nem gondoltál a második személyre?

N.N.Á.: – Dehogyanisnem. Ez a magyarban ugyancsak általános, az önmegszólítás. De a harmadik személy tágasabb, dologibb. Én a tárgyakat szeretem, a tárgyakat akarom, számomra a tárgyaknak van arcuk, jelentésük.

T.B.: – A másik ember is lehetne tárgy...

N.N.Á.: – ...igen, de a tárgyak nem tárgyak – ezt nevetséges magyarázni – életérzések, amikben a másik ember, a társadalom, mit tudom én, a kalaposbácsi is benne van.

T.B.: – Arra gondoltam, hogy a második személyben kifejeződő dologiság és érzéki-

ség intimebb, mint a harmadik személy, anélkül, hogy az első személy túl erős jelenlétét használnád fel.

N.N.Á.: – Nincs „arrogancia-problémám”, s nekem a második személy nem megoldás. Nekem harmadik személy kell, kifejezetten harmadik személy, tárgyak, utcák, városok, tölgyfák, természet, történelem, nekem ezek rendkívül jelentősek. Ezekben érzem magam kifejeződni. Egy tárgyas kivétel. Ezek nagyon érzékiek vagy érzékletesek a maguk módján.

T.B.: – Az ilyenfajta „kivételési váagnak” lehetne éppen folytatása a regény. A második személynek nehezebben, vagy egyáltalán nem. Annak talán a dráma lenne az egyik evolúciója, az absztrakt dráma.

N.N.Á.: – Nagyon kevés az időm... Hatvanhét éves vagyok, ezzel számot kell vetni. Én most már nem kezdek meg valamit...

T.B.: – Öregnek érzed magad?

N.N.Á.: – Ez is változó, mint az emberiség sorsa [nevet], hol öregnek érzem magam, hol nem. Mindenesetre, nem ülök itt összetett kézzel, hogy jaj, istenem öreg vagyok, beteg vagyok, dögöljek meg, nem! Ebből mindig igyekszem kihúzni magam, mert hát csak azért éltük túl a sztalinizmust meg mindent, mert élni akartunk! Valahol mégiscsak volt bizonyos fajta vitalitásunk, és most se akarom magam ez irányban elhagyni, amíg a természet, a testem cserben nem hagy. *Addig*, addig igyekszem, igyekszem fenntartani magamat, igyekszem nem öregnek lenni. Hogy emlegetem az öregségemet, abban van egy csipetnyi kacérság, hogy azt mondják „áh, dehogyis, így meg úgy”. És az, hogy az ember számot vet azzal, mit hozott létre az életében, az ún. *életművel*..., az egy ronda szó, olyan, mint egy csatatér csata után. Rommá lőtt házak, kettészakadt fák, itt-ott még van egy-egy fal. Borzasztó keveset hozott létre az ember abból, amit igenis tudott volna, mert volt képessége. De el kell fogadni, ez csata, ez ilyen, az is csoda, hogy ennyire tellett. Nem kíváncsi elhagyni magamat, mondom, ma sem, mert kötelezettséget is érzek, ha már ez a csoda megtörtént, hogy valahogy jobb helyzetbe kerültünk. Igyekszem.

T.B.: – Gondolod, hogy ma a kritikának van jobb terepe?

N.N.Á.: – Az irodalmi kritikának, persze, van lehetősége, de a fenét se érdekel. Most, emiatt a nagy politikai izgalom miatt senkit se érdekel az irodalom, *politikus alkatú íróink* – ha jók, ha rosszak – mind beseregtek a politikába, és ottan szerepet játszanak. Ha jólesik, tegyék, de ezzel megint az irodalom erősen háttérbe szorul. Ez engem egyáltalán nem fog eltántorítani attól – mondtam neked, hogy igenis nincs ember művészet nélkül. Homo sapiens nincs enélkül, nem tudjuk, hogy miért, de [a művészet] döntő dolog. Minden nép feltalálja a magát, nem ismerünk olyan isten háta mögötti törzset, amelynek ne volna valamilyenfajta istene. Ez nyilván olyan mély lelki szükséglet, ami a biológiumból ered és attól nyúlik valahogy felfelé. Ezért van a művészetnek is egyfajta szakralitása, teljesen függetlenül mindenféle felekezetiségtől. Feltételezem, hogy úgy volt berendezve az athéni nagy tanácsterem is, mint a római fórum, menetelesen felfelé, mint a mai fizika-termek. Ahogy a színházak is, csak kisebb volt. Ott ültek az athéni polgárok és Szókratész állt középen. Szemben, fent, ültek a bírák. Ő mondta a magát, s ha azoknak valami nem tetszett, szóval mikor el akarták ítélni, akkor dobogtak a lábukkal ott körben a pofák. Utoljára ilyen borzalmat ettől a szörnyetegtől láttam, ettől a Fidel Castrótól, amikor *cirkuszokban ítélte el az elitélendőket*. Középen bevilágítva áll a pici kis elitélendő, és fönt a cirkusz teljes közönsége üvöltött. Szóval ennek egy előképe ez a szókratészi izé. Rá kell jönnöm – nem tudom, hogy világosodtam föl, talán valaki elárulta, egy görög szakos? – hogy ez *ezt* jelenti. Azért van ott. Valamit mond, és így folytatja: „ne dobogjatok, óh, athéni polgárok”. Hát ez olyan isteni, ez a kép! Ez az irtózat, amit a görögöknél imádok. Mindenüket imádom tulajdonképpen, szobraikat, filozófiájukat, mindenüket

imádom, egy-két dolgukat, például a homokosságukat nem értem. Nekem közömbös a homokosság.

T.B.: – Szellemi liaison...

N.N.Á.: – Ők is mindig ezt mondják, de azért mégsem... azért valahogy furcsa, furcsa. Tudom, hogy Keleten a homoszexualitás teljesen más megítélés alá esik, mint a mi keresztény kultúránkban, meg a mai Nyugat-Európában. Rendkívül helyeslem, természetes emberi szabadságjog, de nem értem, hogy egy kultúra miért van annyira átitatva ezzel?! Nem értem, hogy mi a fenének volt, s közben a nők helyzete olyan rossz volt..., nem a hetérák helyzete. Ebben én keleti befolyást érzek, és ez nagyon furcsa. Ők annyira európaiak, hogy én túl archaikusnak érzem a [homoszexualitás] ilyen általánosságát. Mint különöséget, természetesen megértem, hát ugye, egyik legkedvesebb barátom volt a Pilinszky, róla ez közismert. Illetve nem közismert... Azzal kínzott engem egy hívő katolikus, aki imádta a Pilinszky Jancsit, hogy mondjam meg, homokos volt-e vagy nem volt homokos. Mert az lehetetlen, pedig ilyenekkel rágalmazták. Hát olyan zavarban voltam – tudod – én nem akartam őt bezűrözni, és akkor mondtam valami olyasmit, hogy „nézze, és ha az volt, mit számít az? Attól ő még ...” Ott tartottam, hogy imádom a görögöket, de ebben a bizonyos szempontból valóban nagyszerűen kitalált görög demokráciában – mégis az első demokrácia, ha tudjuk, hogy rabszolgasorsokon alakult is ki! –, hogy ebben [a demokráciában] egy ilyen jelenet megtörténhetett Szókratésszal. „Ne dobogjatosk...”, ez valami megdöbbenítő. Ez megint óriási európai regressziókat vetít előre...! Isteni, hogy ebből mit lehet kihozni!

T.B.: – Amikor esszét írsz, a filozófiához érzed közelebb magad?

N.N.Á.: – Nem, én *irodalmi* esszét írok, irodalmi dolgokról, amikhez érteni vélek. Nem vagyok tudós. Természetesen elolvasom, amit kell, meg ami magától értetődik, de nem az a célom, hogy egy tudományos kérdést felderítsek. Félek azt mondani, hogy filozófia, mert az mégiscsak *szaktudomány*. Egy keveset értek is hozzá vagy olvastam, egyszerűen azért, mert olyan világban nőttem fel, amikor ezt kellett, marxizmust is kellett olvasni, az már kevesebb örömet szerzett nekem [nevet]. Természetes, hogy számot vetek vele és mérhetetlenül sokra tartom, mint az emberi elme óriási teljesítményét, de nem vagyok filozófiai gondolkodású. Van bennem vonzódás az absztrakcióhoz, a gondolati absztrakcióhoz, legalább olyan erős vonzódás, mint a szenzualitáshoz, az érzékletességhez, két ilyen pólusom van. Az egyik ellensúlyozza a másikat, ha szerencsém van, ha nincs, akkor szétszakadnak, de nekem a vershez kell mind a kettő, és az esszében is kell. A modern esszének van egy olyan faja, amely igyekszik, à la avantgarde, egy túlságosan is homályos nyelvet létrehozni, tehát a homállyal pótolja a tudományosságot. Ezt én utálok! Az műfajok szerint változik, hogy mibe mennyi homályt lehet tenni. Versben mindent szabad, szépprózában kevesebbet, esszében semmit sem szabad. Esszében olyan világosnak kell lenni, mint az *ablakiúveg*, szerintem, miközben versben azt csinál az ember, amit akar. Rossz eszmének tartom a tudományoskodást is – ezzel lesz még bajunk! –, tehát ahogy a Lukács írt. Most másfajta tudományoskodás jön be, lila, nyugat-európai, heideggeriánus. Nagyon tisztellem a Heideggert, de minek ezek a nagyképűségek, tudóskodások? Ha tudnák, milyen nehéz odáig eljutni, hogy az ember világosan letegyen egy mondatot, és az az legyen! Megspórolják a munkát. Van a franciáknak egy nagyszerű mondásuk: „nincs időm rövidnek lenni”. Hát ezek ezt gyakorolják, anélkül, hogy tudnák, na.

T.B.: – Most akkor hagylak pihenni...

1989. május 14.

„ERKÖLCS ÉS RÉMÜLET KÖZÖTT”

Nemes Nagy Ágnes Alázat című verséről

Az adott tárgyi világ és a nehezen megragadható belső élet kétpólusú szerkezetét Nemes Nagy Ágnes költészetében az alkotótevékenységének mélyen intellektuális princípiuma szervezi egységgé. A tárgyszerűség és a metaforikus beszédmód egymásba fonódása teremti meg azt a gondolati redőzöttséget, melynek kibontásához a trópusba kódolt energia segítségével közeledhetünk. Ez az energia olyan reprezentációs erővonalakat képez, melyek képesek a filozófiai hangoltság érzékeny-bölcs szövegbe integrálására Nemes Nagy Ágnes gondolati lírájának talán legsajátosabb jellemzőjeként. A reprezentáció erővonalai alázatra intik a gondolkodót (a vers szerzőjét) és a továbbgondolót (a vers olvasóját) egyaránt. Mindketten megértést remélnek egy állandó jelenlétét lebegtető, de egyetlen konkrét helyhez sem köthető alaphelyzettől: a vers helyzetétől. Az ehhez szükséges reflexív gondolkodás távolságot teremtő erejének fenntartásához olyan folyamat szükséges, melynek hullámverései – amint azt a *Mesterségemhez* című versben olvashatjuk – „erkölcs és rémület között, / vagy erkölcstelen rémületben” tetőznek. A gondolati dinamizmust – a folyamatos mozgás biztosítékát –, a temporalitás kiiktathatatlansága kelti életre. Ez változtatja a reflexió számára lassú folyamammá a tárgyszerű valóságot és magát a léthelyzetet.

A dolgok megragadásának irányába, a „név nélküli erőközpont” felé – amint azt a vers lényegéről a *Kékgolyó utca* című esszéjében írja Nemes Nagy Ágnes – a tárgyak útmutatása szerint kell haladni. A tárgyak pusztá jelenlétének hírértéke van, épp ezért információval képesek behálózni a körülöttünk lévő világot. Elvezethetnek egy egész „*Ding an sich-világ*” belső redőihez. Ebben az értelemben tehát az emlékezete révén identikus létező, az író-gondolkodó a pillanatnyi szituációba szövi bele magát. Ez az alkotói magatartás, a mitikus időben (a vers idejében), a nyelv történéseiben koncentrálódik, és a szavak sűrű szöveteként jelenik meg. Maga a nyelv történése lenne a legmélyebb redő, melynek kibontása, illetőleg kiszabadítása a grammatika kötöttségeiből – ahogyan azt Martin Heidegger *Humanizmus-leveleiben*¹ végiggondolta – utat nyithat a dolgok lényegének megragadásához. Ez pedig a gondolkodás és a költészet feladata.

*Hová forduljon hát az ész?
Pedig jó volna szegyenét
A szóval, mely megsejteti
Kimondani, s elrejtteni.*

– írja Nemes Nagy Ágnes *Elmélkedve* című versében. A szó, melynek határdialektikája egyaránt képes a lényeg elrejtésére és elleplezésére, pozicionálja használóját, aki gondjaiba vette, alakítja. Mit jelent tehát a szavakkal való bánásmód, mely egyszerre magatartásformát is előír? Ne feledjük, hogy a *Mesterségemhez* nyitó versszakában az erkölcs és

¹ Martin Heidegger: *Levél a „humanizmusról”*. In: „...költőien lakozik az ember ...” (Szerk. Pongrácz Tibor) Bp.-Szeged, Pompeji, T-Twins, 1994. 117–171. o. (ford. Bacsó Béla)

rémület metszete a lét teljessége felé tágul, fény és sötétség megragadására egyaránt készen („Erkölc és rémület között / egyszerre fényben s vaksötétben”). Itt, láttatva és láthatatlanul, a sejtelen és rejtelem közötti résben lesz a megfigyelő lakhelye; aki képes a szavakkal úgy bánni, hogy a kimondás pillanatában a dolgok megnevezőjével és a névtelen dolgokkal folyamatosan vívott harcából felvillantsa a lényegét. A szemlélő költő tanúságtétele ez, aki rejtőzködő pozíciójából számot ad a külső világ felvillanó és a belső élet rejtett dimenzióiról. A rejtőzés állapota az objektív lírikus számára távolságtartást és biztonságot is jelent. Hisz az események tanújaként a szemlélő nem válik a cselekmény aktív szereplőjévé, de részesül belőle. A nyelvben lakozás lényegét jelenti a reflexió lehetősége, melynek segítségével a rejtőzködő tanú megelheti azokat a kerülőutakat, melyeken keresztül jutva hírt adhat tapasztalatairól. Ez a tájékoztatás azonban szükségszerűen elleplező. Okai az odahallgatásból, a nyelv mélységére koncentráló figyelemből erednek. Babits Mihály *Egyfajta kultúra* című versében a 20. század jellegzetes költői magatartásmódjának megrajzolásához a szavak folyamatszerűségének kábulatát választja:

*A fáradt, modern fajhoz tartozol
és már nem tudsz a dolgokra gondolni.
Szók zsonganak, a dolgokat eltakarják.
Szók delíriuma nyüigöző, nyüzsöző.*

Ez a részegítő szóáradat a maga folyam-ezejével a gondolkodás kemény, magányos útjának elleplezésére tör. A költő-gondolkodó világlátása – az ambivalens létszemléletre koncentráló figyelem, Babits és Nemes Nagy költői szerepvállalásának tagadhatatlan párhuzamait villantja fel. Nemes Nagy Ágnes *Alázat* című versének kezdősoraiban írja:

*Fáraszt, hogy mégis hiába ömölt
fejemre a perc lágy, szirupos árja*

Itt a személyességgel és az idő dimenziójával olyan immanens élmény-erő árad szét, mely a szemlélő pozícióját a létbe vetettség önmagához visszatérő áramába irányítja. Erre reflektál a következő két sor:

*a koponyám kerek fanyar gyümölcs,
magányom mégis csonthéjába zárja.*

Az idő folyamatos, sűrű jelenlétének elviselése azonban nem engedi a teljes elzárkózást. A keserű magány csontkemény falának ellenállása lesz az a határhelyzet (és egyben reprezentációs erővonal), mely az Énre úgy reflektál, hogy megmerevedett jelenné teljesedve, a gondolkodás mindenkoriségének szükségét hívja segítségül. Ez a mindenkoriség teremti meg a biztos mozgásteret a nyelvben. Abban a nyelvben, mely – megint csak heideggeri értelemben – a használatára biztat, az alkotói-gondolkodói figyelem szerteágazó lehetőségeit nyújtja. Hisz a katartikus erejű, birtokolhatatlan végtelenség szövegbe integrálása a „lelkem szikla, testem végtelen” (*Alázat*) chiazmatikus sorában olyan erővonalak együttesét reprezentálja, melynek végiggondolására az előző sorok feszültségterében találunk biztatást:

*Kemény vagyok és omló por vagyok,
nem olvadok és nem köt semmi sem,
ketten vagyunk, mikor magam vagyok,
a lelkem szikla, testem végtelen.*

Kérdés, hogy itt a szavakkal űzött szövevényes játékot hermetikus jelhasználatnak, folyamatos szemlélődésnek, illetőleg a kettő képlékeny egymásba játszásának tekinthetjük-e? Kétségtelen, hogy a metaforizációs folyamat, melynek a szemlélő részese lesz, nem statikus és nem is viszonylagos, sokkal inkább – mint a vers felütése jelzi – *fárasztó*. Az idő folyamatos jelenléte: sűrű és lágy. A gondolkodás teljességre törő, kemény feladata ennek értelmében állandó küzdelmet jelent az idővel, mely a szemlélő és a világra figyelő szubjektum fáradozásából adódik. A küzdelem a versben olyan mozgást reprezentál, mely a metaforák redőiben nyomot hagyó emlékezés-folyamattá szelődül.

Paul Celan *Meridián* című előadásának egyik legszebb gondolatmenetében úgy ír a versről, mint ami a trópusok útján keresi helyét. A vers magányos, épp ezért folyamatosan úton van. Írója csatlakozik hozzá, s a vers társas magányában alkot: a figyelem, a szemlélet, az érzékelés és emlékezés kíséretében ír. A vers mindig feltételezi a másik jelenlétét („ketten vagyunk, mikor magam vagyok” – írja Nemes Nagy Ágnes), hozzá intézi szavait: átviszi, vagy át akarja vinni magát az úton a másikhoz azzal a képlékeny bősséggel, mely egyszerre *omló* és *kemény*. Az út megelévése azonban nem szükségszerűen adott. Lehetetlen egyszerűen rátörni. Hisz ott, ahol a rátalálás is bizonytalan határok között ingadozik, a dolgok rejtőzve figyelő szemléletének elvesztése fenyeget. Mégis–viszszatérve Celanhoz – milyen utakat kellene választani a lényeg megragadásához? „Kerülőutakat tőled – hozzád? Csakhogy olyan utak ezek – hány meg hány más út között –, melyeken hangzóvá lesz a nyelv és létrejön a találkozás: egy hang útjai az érzékelő másik felé, teremtményi utak, léttérvek talán, előreszaladások önmagunkhoz, miközben keresünk magunkat... Hazatérések.”²

A megszólított és megszólított (Paul Celan), a megnevező és névtelen (Nemes Nagy Ágnes) egymásra találásának majdnem képtelen helyzetében gyökerező gondolati költészet találkozási helyei. A művészet megismerésének és az önismeret kerülőútjainak folyamatos tapasztalata, melyen a trópusok vezetnek keresztül. „A tárgyak erőtere vigasztaló” – írja egy helyen Nemes Nagy Ágnes. E kijelentésben rejlik az objektív líra reprezentációs erővonala (és határdialektikája), amely Nemes Nagy Ágnes gondolati költészetének tér-képzési pozícióját jelenti: a már alig megragadható, de végiggondolható, és a még szavakká formálható, de sűrű szövetté redőződő képek találkozásainak kölcsönviszonyát. A tárgyakhoz fűződő kapcsolatáról Nemes Nagy Ágnes egy másik írásában azt olvashatjuk, hogy a vers rendelkezik egy olyan többlettudással, melyről a vers írója nem tud – „(...) egy arány, egy ritmus, egy lelki alak (Gestalt), amelyek azonban képesek valami eddig ismeretlent közvetíteni.”³ Ez az ismeretlen, a képzelőerő szabad játékának és az értelem rendező elvének szoros együttműködésével, olyan étellel szövi át a nyelvet, mely dinamikus határhelyzetet idéz elő a távolság megragadása és fenntartásának lehetőségei között.

A gondolkodástörténet néhány kulcsfontosságú szövege irányába tett kitérő során világosabbá válhat a szemlélő fent vázolt távolságtartó pozíciója. E kerülő úton végighaladva a nyelvvél vívott küzdelem és a gondolkodás szoros kapcsolata is érzékelhetőbbé válik. Friedrich Nietzsche *A nem morálisan fölfogott igazságról és hazugságról*⁴ című 1873-as írásában találkozunk első ízben a filozófia és a metafora egészen újfajta implikációjával, mely aztán döntően befolyásolta a 20. század metaforáról kialakuló gondolkodásmódját. A költői és filozófiai metafora közötti rejtett előfeltevések biztosítják azt a kapcsolatot, mely Paul Ricoeur tömör megfogalmazása szerint annyit jelent, hogy „a filozófia el-nem-

² Paul Celan: *Meridián*. In: *Átváltozások* 3. sz. (1995.) 59. o. (ford. Kurdi Imre)

³ Nemes Nagy Ágnes: *Tárgyak*. In: *Uő. Szó és szótlanság*. Bp., Magvető, 1989. 528. o.

⁴ Magyarul: In: *Athenaeum* 1992. I./3. 3–15. o. (ford. Tatár Sándor)

gondoltja a metafora ki-nem-mondottját anticipálja.”⁵ Ha tehát a filozófia megelőzi a metaforát – mely Nietzsche írásának kulcsproblémája –, úgy a költői metaforaalkotás *ösképei* már eleve rögzített „tér- idő- és számviszonyok utánzása a metaforák szférájában.”⁶ Ezt azonban semmiképp sem tekinthetjük korlátozó érvényű gesztusnak, sőt a dolgok lényegének megragadásában – amint azt a fent idézett Nemes Nagy Ágnes sorok is mutatják –, a fogalomalkotás szempontjából igen jelentős kerülőutat jelentenek. Nietzsche ugyanitt írja, hogy minden fogalom a nem-azonos azonossá-tétele révén jön létre. Vagyis a fogalom nem egyéb, mint egy metafora maradványa (ez a meghatározó gondolata Jacques Derrida *Fehér mitológiájának*⁷ is, mely szintén megkerülhetetlen részét képezi a metafora-értelmezés jelenkori alakulásának). Ha mindezt a nyelv problematikájára vetítjük, akkor a metaforaalkotás alapvető emberi ösztönéhez jutunk. Ennek mozgatója a dolgok szükségképp szemléletes megragadása. A nyelv által nem magukat a dolgokat, vagy az igazságot – ez Nietzsche egy évvel később, 1874-ben keletkezett retorika-előadásának⁸ talán legfőbb tanulsága –, mindössze azok egyik jellemző tulajdonságát érzékeljük. A műalkotások (legyen szó költeményről, prózáról, vagy képzőművészeti alkotásról) szükségképp megjelenítései a dolgoknak, melyek lényeg-szegmentumokat rejtenek magukban. A nyelv, melyen keresztül kifejezésre jutnak, ebben az értelemben a doxát és nem az episztemét közvetíti. A metafora kitüntetett szerepét is jobban érthetjük, ha figyelembe vesszük, hogy az a szavak átértelmezőjeként működik, feltevésekkel él. A metaforák azonban struktúrájukból következően nem helyettesíthetők és nem cserélhetők fel másra: kerülőutak, a nyelvben lakozók (*Bewohner*) létérvényét biztosító képek. A szellemi erőter, mely a költeményben egyetlen képpé vagy képhalmazzá rétegződve a nyelv történéseként felszínre tör, így realizálódik (ezt fogná egységbe a tér-képzés fogalmi pozíciója). A gondolkodás fáradozásai során megsokszorozódott jelentésértékű és sűrű szövésű szavak (a költői metaforák) a reprezentációs erővonalak mentén – térben és időben egyaránt – az értelem kibomlásához vezetnek. A rejtőzködő szemléletmódja, emlékképek és vágyak energia-maradványain átvezetve alakul saját történettel rendelkező – Derridával szólva – metafora-fogalommá. Ez az alkotói magatartás olyan hullám természetű fogalom immanenciáját jelenti, mely a dolgokról való tudást, a megismerés lehetőségeit eredményezi. Soha sem egyetlen jelentésre koncentrálva, hanem teret engedve a dolgok különbözőségének. A tárgyak erőtere a különbségből: a megnevezett és név nélküli, a meglévő és a hiányzó differenciájából indukálódik. Az objektív líra reprezentációs erővonala az előzetes tudás aktivizálására irányul. Nemes Nagy Ágnes *Alázatának* legsűrűbb szövésű sorában írja: „a lelkem szikla, testem végtelen”, s az episztemológia iránti vágy erejére, az identikus emlékezés egymásra rakódó szemléleti mezejére bízva a továbblépést. A tömörségével ámulatba ejtő erejű sor, az értelmezés bizonytalanságát hívja elő, mely a következő sorok egymás mellé állított emlékképein keresztül a differencia mozgásba lendítését követeli. A költő részint egy általános kulturális emlékezetre utal (Egyiptom szövegbe integrálásával), részint a szubjektum identikus emlékezetére (a gyerekkor képének felvillantásával) :

*De mindez fáraszt. Indulnék tovább
Egyiptomba, fürödni, vagy gyerekeknek,*

⁵ Paul Ricoeur: *Metafora és filozófia-diskurzus*. In: *Szöveg és interpretáció*. (Szerk. Bacsó Béla) Bp., Cserépfalvi, é.n. 66. o. (ford. Gyimesi Tímea)

⁶ Friedrich Nietzsche: *Id. mű*, 12. o.

⁷ Jacques Derrida: *Fehér mitológia*. In: *Az irodalom elméletei V.* (Szerk. Thomka Beáta) Pécs, Jelenkor, 1997. 5–102. o. (ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán)

⁸ Friedrich Nietzsche: *Retorika*. In: *Az irodalom elméletei IV.* (Szerk. Thomka Beáta) Pécs, Jelenkor, 1997. 5–49. o. (ford. Farkas Zsolt, kontrollford. Szijj Ferenc)

A két kép között kapcsolatot biztosító főnévi igenév (*fürödni*), az idő folyamatának nem csak távolságtéremtő, de tisztító szerepét is hangsúlyozza. A türelmetlenség azonban, mely az emlékek sokféleségét egyetlen sorba sűrítő nyelvi eszközök révén rést hagy a vágy szint és fényt implikáló erejének, újabb erőteret hoz létre. A vágy ereje, mely itt a vélekedés elmosódó karakterjegyeit hordozza magán, a múltból eltűnő képeken keresztül alázattá szelídül, vigaszt nyújt. A múlt képei tárgyasulnak a jelenben – erre utal a *felderengtek* ige múlt idejű szemlélete. A kimondásukhoz elengedhetetlen metaforikus nyelv az objektív gondolkodás olyan képességét jelenti, mely felméri a részletekben látás jelentőségét, a távolságtartás fontosságát. Az objektív lírikus ugyanis az ébredés alázatával kezeli nyelvét. A gondolkodói magatartás mögött rejlő érzelmi bélést, az alázatot olyan kölcsönviszony alapján működteti, mely a megértés elengedhetetlen feltételévé válik. Ez a metaforizációs mozgás, a maga elbizonytalanító erejével, enged bepillantást a költői nyelv mélységeibe. A lázadás és határszegés, illetve a létbe vetettség és determináció eredeténél fogva ellentétes pozíciói közötti képlékeny egyensúlyt olyan kerülőútra tereli, mely biztosítja a kívül kerülés (sajátos szemlélődő és önszemlélődő) pozícióját. A „*fogyó türelmem alján felderengtek*” kijózanító sora a záró versszakban az önreflexió konkrét szituációba helyezésével bontja ki ezt a paradox léthelyzetet. A hűvös öneszmélés olyan rejtekező magatartásforma, mely a türelmetlenség mélyén *virradó alázattal* nem vezet teljes kiábránduláshoz. Az ébredés ugyanis – mely az értelem keresésének szinonimájaként, folyamatos jelenlétéről ad számot – olyan ígérettel rendelkezik, melynek nem a célja lesz lényeges, hanem a nyelvből kibomló *világló-rejtőző* (Heidegger) megértésre irányuló felhívása. A ráébredés mozzanata – erkölcs és rémület között –, a nyelv biztatására figyelő szemlélőt a megismerés utáni vággyal a lét megértése irányába tereli. Olyan komplexitásra törekedve próbálja az empirikus tárgyi világot az önreferencialitással egyesíteni, mely színérzékeny figyelemmé állandósul:

*S míg ülök, hűs hajnali ágyamon,
s mint szemem alját kék lepi a házat,
belenyugodni lassan, bágyadón,
majd megtanít a virradó alázat.*

Az eredendően kétféle (belső és külső) kék szín iránti érzékenységről – melyek közül az egyik elgondolhatóvá, a másik láthatóvá tehető –, azt kell tudnunk, hogy szembesítésük valóságos *egzisztenciális meghökkenés* kiváltója lehet. A rácsodálkozás aktusát a szemlélő részletekben látó képessége idézi elő. Nemes Nagy Ágnes tárgyakhoz kötődő lírájában a fogalmak felvillanó, majd eltűnő *még tűrhető szenvedése* színes képpé vetíthető világot explikál. Ebben ugyan szigorú logikai úton nem igazolható, de a költői metaforák világában bizonyosságként értelmezhetők azok az esszé-sorok, melyek könnyörtelenül reflektálnak a mindent körülölelő racionalitásra: „Visszaemlékszem arra a kékre, ami nincs is, ami egy fogalom teste volt csak, valamilyen igazolatlan létezés. Átcsap fejem fölött az a fajta kékség, formája nincs, csak színe és suggesztítője. *Átcsap fölöttünk az engedetlen evidencia*. Mit is csinálnánk nélküle?”⁹ (kiem. tőlem, Sz. E.)

A költői tudatosítás határainak elleplezése, csakúgy, mint a vers záró soraiban, fejlethető: a metaforikus mozgás, a megnevezett és névtelen redői közötti tér-képzés reprezentációjaként jelenik meg. A képzelet erővonalainak szabad játéka a dolgok lényegének keresésén fáradozik. Ebben nemcsak az egzisztenciális meghökkenés útját, hanem az alapvető létprobléma: a tudatos lét érzelmi háttérének kifejezését előidéző kerülőutat is az alázat útja jelenti. Járhatóságának feltételeit az alkotói morál és a belőle kibomló sza-

⁹ Nemes Nagy Ágnes: *Hányféle kék van?* In: *Uő. Szó és szótlanság*. Bp., Magvető, 1989. 568–569. o.

vak ereje szervezi egyetlen költeménnyé. A menekülés tárgyi bizonyítékaként azonban lehetséges-e egyfajta rémület előidézte menekülési útvonal, melyet a képek egymásra rétegzése irányít? Egy olyan helyettesítési eljárás (metaforizációs mozgás), mely a gondolkodás állandó együttműködésére, az értelem szüntelen felülvizsgálatára szorul: kerülőút, mely sokféleséget implikál? Az alázat, az út megtételének alázatát is jelenti. A vers írója és a róla gondolkodó – a szubjektum reflektív készenlétén és folytonos korrekció-készségén keresztül – egyaránt aláveti magát egy objektív jelekkel nyelvbe zárt szakasz megtételének. A vers társas magánya (az alkotó és maga a vers) így jelent felhívást a gondolkodás társas magányára (az értelmezés folyamatára). Olyan nyelvi önreferencialitás kibontását kínálja, mely a továbbgondoló (befogadó) aktív együttműködésével teljesezhet ki. Az a határhelyzet, ahol a szavak elrendezése önmaga érvényét keresi – a könyörtelen evidencia kívülről, és az egyéni nyelvhasználat szabadsága belülről – a szükségszerű alázat kerülőútja is, mely az önismeret ösvényéhez vezet.

Nemes Nagy Ágnes fény- és színérzékeny lírai nyelvének szálai közé szüntelen lét- és ismeretelméleti kérdések szövődnek. A tudatos és fegyelmezett költői nyelvhasználat lehetőségeinek differenciájában vívott harcok átláthatatlanok. A meghökkentés és váratlanság képi eszközei, a trópusok erőteréből törnek felszínre, de mire szavakká, sőt verssorokká rendeződnek érzékeny-bölcs bizalommal keresik helyüket a nyelvben. A vers mitikus ideje: a pillanat és végtelen között feszülő jelen rétegzettsége szervezi egységgé a filozofikus hangoltságot és a lírai tömörséget.

Nemes Nagy Ágnes *Alázata*, a költemény alázata, mely az objektív gondolkodás képességét, a koncentrációt és fegyelmet követelő metaforikus gondolkodás felfogását igényli. A költői metaforaalkotás feltételezéseiből és a róla való tudás töredékeiből alakuló *virradó alázat* a gondolkodás társas magánya mellett, a megismerés folyamatában való koncentrált részvételre is megtanít. Az alázat tehát olyan kerülőúttá válik, mely mindig a nyelv peremén, a dolgok szegélyén sűrűsödik egyszerre szilárd és képlekeny, megragadható és elillanó képek szövetévé: a gondolkodás sokrétű létmódjává.

Nyárba rejtőzön

*Itt vagy. Elrejtőzve a nyárban.
Ez a Te tested és a véred.
(megváltástalan kiontatott)
Őriz a Nap monstranciája.
Fölmutat a magasba a nyár
Az istentelen-gyönyörű égnek.*

Escoriál

*Most véget ért. A megkövült arc
jelentéstelen. Érthetetlen.
Szobor már. Süllyedt ezredek,
kihunyt csillagok zárt szemedben.
Föléd boltozott életem.
Verseim mind pogány oltárod.
Rejtlek, őrizlek, temethetetlen,
Élő sírbolt. Escoriálok.*

Minden szerelmem arca

*Már nem is Te. Minden szerelmem arca
felsüt szemedből. A Dél. S alkonyat.
Átdereng rajtad halottak arca.
Északfény. S az egyenlítői Nap.
Sugárzik. Akár a gyógyító,
akár a lassú-gyilkos rádium.
Mindenki Benned, aki megölelt.
(S akiket nem ölelhettem soha.)
Cseppenként elpergő vérem
pogány oltáron gyöngyözik. S oda*

*hull eléd, aki már nem is Te.
És nem a szeretők: a Szerelem.
Az egy igaz Úr. Mert már vele egy
minden sejted, mely meghal s föltámad.
Ki úgy ölel, mint én őket, kik voltak.
S mindünnket a Halál. Az. Az a perc.*

Árnyat viszek

*Viszek egy árnyat magammal.
Egy súlytalant, egy semmiséget.
Egy árnyat tartok föl a fénybe.
Nincs teste. És nincsen arca.
Viszem az útvesztő Időn át.
Már össze kell rogynom alatta.*

Mint a kegyelem

*Most jössz, hogy már a villanyok
Mind kialudtak.
Mint a szerelem.
Most, hogy betelt rajtam az ítélet.
Most jössz. Már későn.
Mint a kegyelem.*

Acél karperec

*Rázárulsz létemre végképp:
izzított acél karperec.
Tüzes bilincs, csontomba égő.
Rajtam, bennem holtig a seb.
Ítélet.
Lángoló kereszt.*



A másik város

(Budapest Vőlegénye)

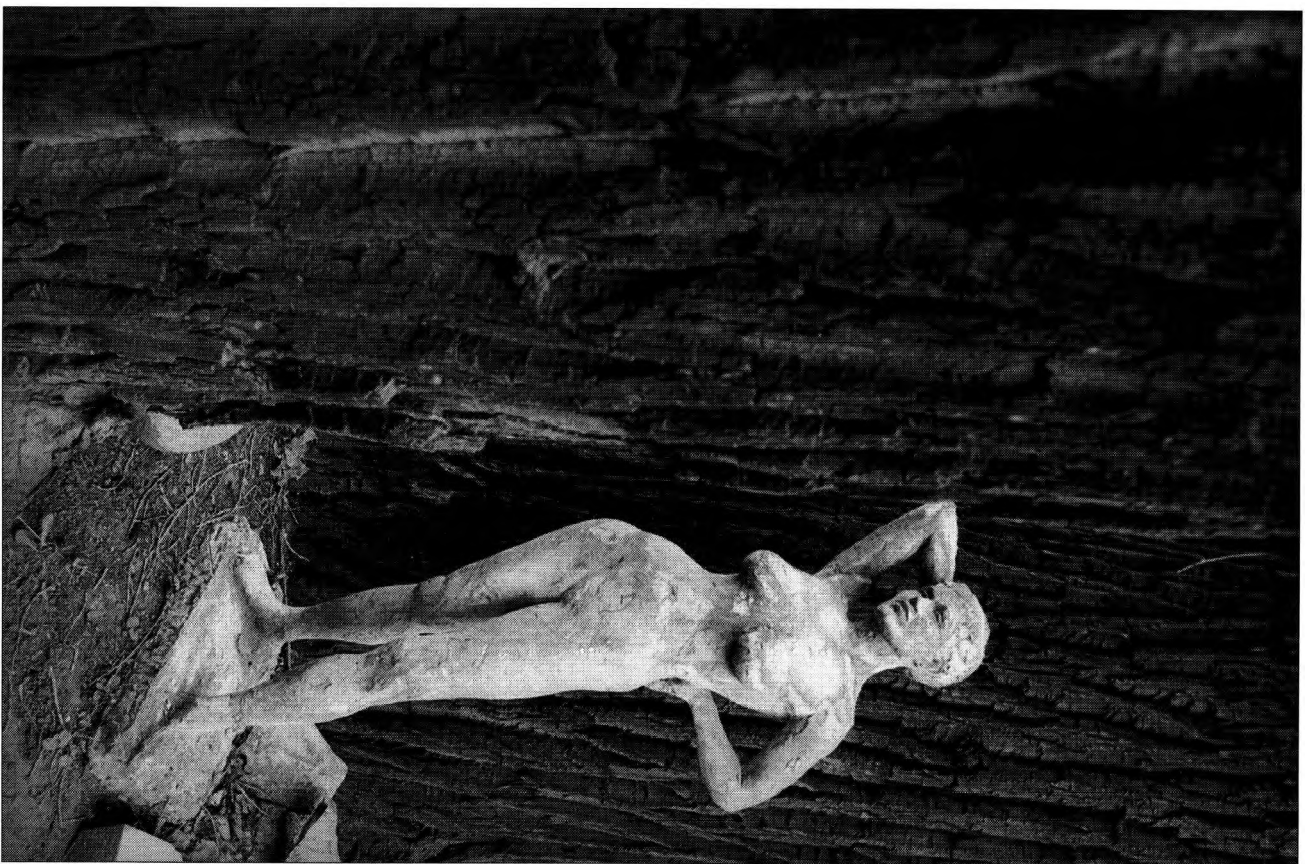
Szürkének mondtam egy sétán a várost, nem akartam, de lehajtottam a fejem, amikor ezt a szürkét mondtam, párizsi barátnőm, akivel sétáltam, fölemelte viszont a fejét, nem, mondta, nem, Budapest sárga. Hát jó, sárga, fölnéztem megint, tényleg sárga, sárgásszürke. Mindenesetre nem fehér, tettem hozzá még, semmi esetre sem fehér, mert én egy fehér városban szeretnék élni, fehér kövek között, azért hoztam szóba séta közben a város színét, mondtam a párizsi barátnőmnek, és egyebek közt azért Párizs a másik városom, tettem hozzá még, mert Párizs kövekből van és fehér, vaníliafehér.

Igen, Budapest sárgásszürke, mint a nikotinpárás köröm, mint egyes lovak, s mint a régi lemezjátszók. Figyelem nagyon a városnak a színét, mert ha megváltozik, akkor minden más lesz, jó-e, rosszabb-e, nem tudom, mindenesetre más, immár sokadszor és megint visszavonhatatlanul más, és a lélekmunkálatok ismét elkerülhetetlenek lesznek. Tudják, válás, szorítás toroktájon, vákuum a gyomorban, egy darabig egyedül, azután az új kapcsolatot. Akkor már nem fogom tudni, fiú vagyok-e, és ide, a Vőlegény eszpresszóba megyek. Oda megyek, mert ő fehér, s ha ott lesz még a helyén, Angyalföldön, mert ott lakik, hát hol is másutt?, akkor oda megyek, mert fehér lesz akkor is, ez bizonyos.

Üde, tiszta, nászrakész, épp mint névrokona, a pompás báró. Előtte állok, megtorpanok. Nézem a tiszta járdát, nem értem, van egy régi vicéjük? Óvatosan rukkolok előre, Dreher van, rendben, rehasztal, mi a szösz?, jégkrém nem kell, szendvics viszont igen, hát hogyan, enni mindig kell valamit, unicum, kávé, rendben ez is. Áldott legyen, aki oszlopokat állíttatott elé, bringa, moped jöhet, de Lada, Dacia nem, nem, szó sem lehet róluk. A lépcsőkövek, először is hogy vannak, ez nagyon jó, kicsit emelkedni fogok, s szinte vakítanak, *Fehérre fehér*, igen, Ottliknak volt ilyen haja, és Györe Baláznak is lassan ilyen szakálla lesz, és jobbra lent ott az az ajtó, nem értem végképp, az utcára nyílik a hűtő? Már ő is remeg, a Vőlegényem, már ő sem tudja, fiú-e vagy lány, szorongok, ajtajában a rács vajon le vagy fölfelé, a balkon szemérmes árnya alá tart? Állok még mindig, állok a forró, perzselő fehérben, hús sötétje hív.

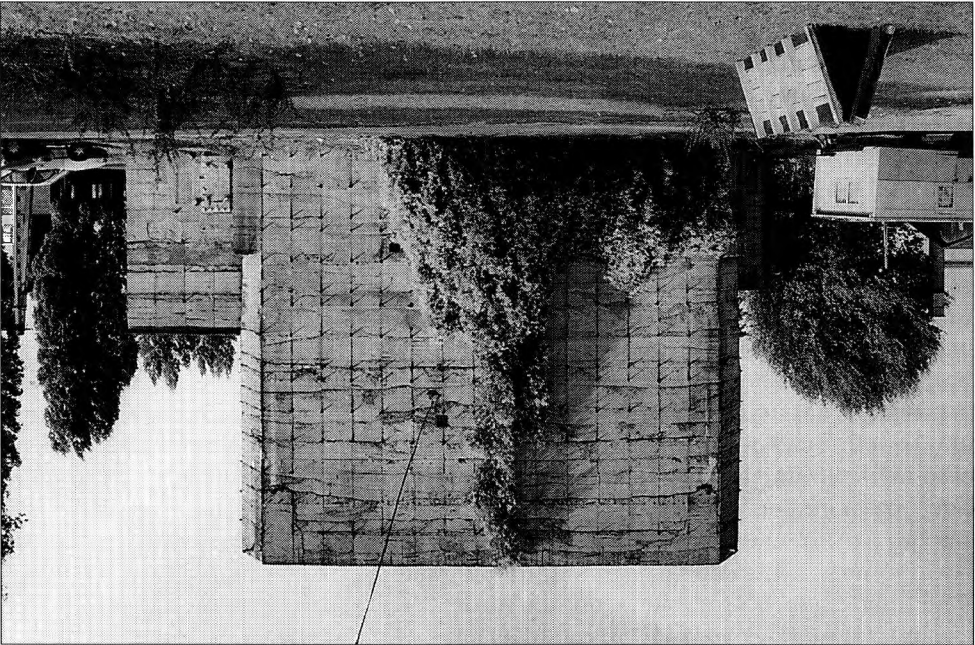
Lehajtom a fejem, már nem remegek.

Belépek.



(Nem)

Nem, nem, Mecssey mészben, és mészben mind a tömegsírban a halottak, nem, így feketén nem merek közeledni hozzád, mészfehér vagy, gipszfehér, olvadó hófehér és közben koszos, foltos is kissé, mintha most vetted volna le a kissé foltos és koszos dadaköpenyedet, mely a testedre tapasztotta a színét, nem, nem, férfi-nem, hiába jössz szirénmód a kérgek mögül, kéregnyűlvány, aki vagy, érzékeim szikén megfeneklenél úgyis, utazz tovább a penészes földön talpalatnyi gipsztutajodon, nem, hiába emeled a hajadhoz a kezéd, széles és fehér a fejed, nem állhatom az ilyen jóságos, szélesfejű nőket, pelyhedző faunarcod van amúgy, szőrtelen tested, fehér vagy, mint a pondró, hemzsegő fehér, nem, majd talán a másvilágon megnézek még, mustrállak tovább, ha csupa ilyen hemzsegő fehér testek lesznek, és már én is fehér leszek, költözz innen, öltözz fel, kérlek, vagy oldalogj lassan vissza, vissza újra a kérgek mögé, hagyj békén, fehér vagyok én is, nem úgy, mint te, de fehér, a fehérek ne érintsék egymást, nem jó, abból csak a halál születik halvány mosollyal és nevelkedik gyanútlanul, egy barna, egy fehér, ez a rend, hemzsegek én is, de még nem fehérén, vörösen és halvány hússzínekkel csupán, igaz, fehér a velőm, és hemzseg és tekeredik régóta már, épp, mint a tested, nem, nem, hiába csalogat állad alatt, melled alatt az árnyék és a térded kalácsa, belőlem nem eszel, és én sem belőled, terveim vannak, időt akarok, nem férsz bele a terveimbe és elvennéd tőlem az időt, tudom, rám telepednél, és gyűlölködnél a hemzsegő szemeddel és szitkozódnál a fehér száddal, hogy nem, ne menjek sehová, nemhogy kocsmába, de sehová, boltba, postára se, maradjak most már veled otthon a rémes, fehér otthonodban, nem, nem, női nem, halvány szigor, mosatlan edények, molyos takarók, tömött gyógyszeresfiók, táskarádió a kredencen, sárga papírok, melyekre golyóstollal írnál, liszt, túró, tejföl, szegfűbors esetleg, nem, nem, bocsáss meg, hogy tegezek, talán a meztelenség miatt, legalább egy köpeny lenne rajtad, szemérmed nem domb, horhos csupán, és fehér, mint a boríték, nem vagyok kíváncsi rá, akkor inkább egy levelet se kapjak, gyermeklány vagy és nő, ez sem tetszik, fiatal és öreg, fehér, mint a lepedő, mint a haj, mint a hab az émelyítő tortán, mint a lúg, mint a klór, mint a nyál, szép vagy így egészben, elismerem, széles a csípőd, antik fiúarccal, múlt századi dadaarccal nézel, s hozzá evvel a széles dada álkapcával, mímeled még a szenvedést is, pedig csak vagy, dehogy szenvedsz, hemzsegsz csak fehérén, várjál, állj csak, nem, nem, ne hívj, időt kérek, hisz tudjuk mind a ketten, a tiéd leszek úgyis.



(Tömbön kívül)

Igaza van Lewis Mumfordnak, a város alappontja, szakadatlan erővel lüktető magja a halottak eltemetésének szorongó szükségéből támadt szakralitás, és sok egyéb mellett abban is igaza van, hogy a modernitás a maga fenyegető, pusztító és teremtő erejével az ókori óriásgép technikai kiteljesedése csupán. Amaz az embert tette máig utolérhetetlen hatékonysággal alkatrészévé, emez az anyagot és az energiát készítette munkára, ami persze cseppet sem jelenti azt, hogy a piramisépítő mérnökök matematikai-technikai tudásához közelebb férközhetnénk, mint általában a csodákhoz, vagy hogy a 19-20. században ne nyomorított volna, s nyomorítana meg embermilliókat az óriásgép.

A piramis, a zikkurat, sőt maga a templom is hatalmas sírkamrák csupán, az átlépés méltó földi építményei, körükük gyülekezik a város, hogy az idők végeztével azután az egész árnyékos nekropolisszá váljon. Mindezt, vagyis az írásos, s ennek folytán a korábbiaknál jóval inkább ismert városi civilizációt a lelkes vegetáció mérhetetlen időn át burjánzó, zöld méhe szülte meg, s bár hihetnénk benne, hogy abban is fog elenyészni.

A temető viszonylag újkeletű, térbeli elkülönítése a civilizáció egyéb építményeitől nem téveszthet meg minket, s nem terelheti el a figyelmünket a lakóház vagy épp a modern ipar megaépítményeinek kvázi-szakralitásáról, még ha az pusztá hiányával van is jelen. Minden építmény vágyakozás a túlvilágra, a megfogható, folytatható, földi léptékkal mérhető létezésre, s minden emberi építményben a halál lakik. Ha az állam vagy a gazdaság hozzáférhetetlen épületeket épít, nem csupán tárol, valami titkot is őrizni kíván, katonait vagy gazdaságit, egyre megy. Végso titka mindenképpen a halál. Ugyan mi egyébért neveznénk Csernobil betonköpenyét éppen szarkofágnak, vagyis koporsónak?

Aliona ezen a szelíd, méltóságos képen a MÁV-ot kapta rajta valahol a ferencvárosi csalitban e titokórzés esendő törekvésén, s már-már kíváncsivá tett, mi a jó istent kellett oda ennyire bebetonoznia a MÁV-nak. Megnyugtató ígéret van a képen, hogy lesz, lehetséges a buja, televényes befejezés, s ha egyetlen magocskája marad ennek a kúszónövénynek az úrben, akkor újrakezdhetjük az egészet. Igen, hiszek benne, még a belógó lakókocsi, a másik oldal csahos autói és a minden cél nélkül a fűvön lézengő dobogók ellenére is.



(Ein Stand)

Ez itt kérem a Múzeum. A Múzeum Körút felé eső kerítésének az egyik szelvénye. Elmondtam most mindjárt itt az elején örömben, mert öröm ért, amikor észrevettem, hogy ott van, és akkor is, mikor megláttam ezt a képet, amit Aliona csinált belőle. Íme, lássák, a titok feltárulkozik. Víz volt, emlékeznek, ugye, földrajzóra, tenger a Kárpát-medencében, sok víz, halak, hínár, mindenféle vízilények, köztük ez a csiga is. Telt-múlt az idő, a Kárpát-medence kiemelkedett, szárazföld lett, s ez a csiga kétségbeesésében megkövült, vörösmárvány lett. Nem tudom, Pollack Mihály észrevette-e, midőn az őrház és a kerítés megépítésével a forradalom előtt befejezte a művét, a hazai klasszicizmus e remekét, mely így az ő életművének is a kiemelkedő darabja lett, olvasom a szakirodalomban, szóval nem tudom, hogy észrevette-e, erről nem ír a szakirodalom. Nem sorolok fel egyetlen nevet sem, csak kérem Önöket, próbálják emlékeztükbe idézni, ki mindenki sétálhatott el előtte, vethetett rá egy pillantást, lelhet-e benne a gyönyörűségét, vagy épp nem vette észre egy életen át, csak elsétált előtte, és valami másban lelte a gyönyörűségét.

De nem is erről akarok beszélni. Látjuk, ugye, elmozdult ez a kő. Elmozdult, illetve mozog most is, lassabban, mint bármi más a világon, amiről egyáltalán tudni lehet, hogy mozog, szóval jön ez a márvány lassan felénk, jön, mint egy új bekezdés, ott áll mögötte az a számomra ismeretlen nevű fa, az tolja-tologatja kifelé. Nem tudom, mióta. Ahhoz ismernem kéne ennek a fának a nevét, a növekedési sebességét, egyszerűen az életkorát. Mindezeket, mondom, nem tudom, mindenesetre hosszú évtizedek óta jön felénk ez a kő. Mármint nekünk, a mi számunkra hosszú ez az idő, a kő vagy a csiga életében izgalmas epizód csupán, mint amikor az ember lát a párkányon valami furcsa, színes madarat. Két roppanásra, két kemény hangra emlékezhet ittléte óta a márvány és lakója. Az egyik valami tompa, fémes roppanás lehetett, amikor, nézzék csak meg, eltörött az a vasrúd, amelyet a márványelem közepébe süllyesztettek, ha arra járnak, a többi elemben benne találják. A másik a szomszédos márványszelvénynek a roppanása volt, ahogy letörött belőle az a képen látható, illetve nem látható darab. Mert nem csak úgy egymás mellé tette Pollack Mihály a márványokat, kiszögellést faragtatott az egyikbe, ez maradt meg, vájatot a másikba, az törött le.

Elmondom még, milyen boldog volt a csiga, amikor fényképeztük, nagy tömeg volt, amcsik, belgák, éstudomisenkik, nézték, mit hasal a járdán az a nő, és miért locsolja a férfi a követ, mert Aliona vizet kért a kőre, és én hoztam két liter hideg vizet a Múzeum presszóból a fényképezéshez, amely, a Múzeum presszó, már több mint öt éve egyfolytában nyitva van, az is egy idő, meg lehetne például mondani, hogy azóta mennyit jött előre a csigalassúságnál is sokkal lassabban ez a kő, szóval örült nagyon a csiga, hogy vizet kapott tőlem, s hálából felfedte a titkát. Mélyből szabadult mell ő, földanya melle, látják, még bőr alatti erezetét is megmutatta nekem.

Pelyhes felhő, kék háttérrel

*Legyek megint ikonfestő?
Pingáljak szentet, jézust, máriát
arany dombbal, kék háttérrel?
Nektek, mikor a nagy seggeket,
a rengő melleket bámuljátok naphosszat
az olasz mester képein, és vele együtt
a perspektívára hívatkoztok?!
Nekem a Propagandaminiszter
nem cimborám, megbízást
nem kapok soha.
Inkább leiszom magam
a Négy Főmérnökben,
és a Kardinális anekdotáit hallgatom.*

*Esetleg megfestem őt:
ott végzi dolgát,
pelyhes felhő tetején.
Lehetne háttérben vihar,
páran lógnának, fejjel lefelé –
lehet, hogy jól megfizet érte?
Vagy üljön a mennyeekben,
Simon Péter jobbján,
a kéket fesse a szemébe,
kardja legyen arany, vérrel terhes?*

*Félek tőle, még Istentől se jobban.
Glóriás lesz, szent lesz,
a hit bajnoka és erős.
Hazudok és hamisan gyónok:
az utókor nem érdekel.
De a pelyhes felhőhöz ragaszkodom,
abból nem engedek.*

Iniciálé a Törvénykezéshez

*Fölöttem éktelen lyuk: kék ég és egy felhő,
kezemben precíz kódex, súlyos névsorokkal:
súlytalan halottak nevei.
Én csak pirossal írhatok, a Kardinális feketével,
pedig nem mondták, a színek mit jelentenek.*

*Egymásra morgunk, mint a komondorok;
a felejtés mozdulatát lesi bennem,
de én emlékezni akarok.
Hiába apám ő és összes őseim,
őszinte tisztelet nem járhat neki.*

*Érzi, jobb ha nem szólal meg,
csak kezében reszket a félelem:
ne higgyem csálthatatlannak magam.
Fél, hogy a hibák ugyanazok lesznek,
csak közben a számok törvénye lett hatalmasabb.*

Koponya-hegy, eső előtt

*Fején tüskés kábelglória: a Kardinális
a hit bajnoka, az egyetlen, ki végleg
legyőzte önmagát.
Sebei nem forrnak össze többé,
belőle vér folyik csak, a víz sehol.*

*– Meglásd, ezért még az összes meglakol,
a Császár körlevelet, selyemzsinórt küld,
rontást a vidékre, aszályt!
Hallgatom, ez már biztos a fájdalom,
ő nem akarhat rosszat, ő volt a legjobblik lator.*

*– Látod? A bosszú angyala már átkarol,
arcomat megtörli szivaccsal:
húst az égi méreg.
Menekülj, most veszélyes hely ez.
Nem lehet tiéd az ország, de túlélhető a kor.*

AZ ÉN METAFORÁI RÁBA GYÖRGY KÖLTÉSZETÉBEN

Milyen helye és szerepe van a személyességnek a lírai megnyilvánulásban? E kérdés a modernség korában került a költészetpoétikák homlokterébe, az énszemlélet lehetőségei nagy mértékben meghatározzák az egyes áramlatok, életművek és alkotások beszédét. De ahhoz, hogy e kérdéssel mi magunk is foglalkozni tudjunk, először meg kell vizsgálnunk, mit jelenthet a modernség hagyományában a személyesség.¹ A személy fogalmával gyakorta rokon vagy legalábbis nem elhatárolt jelentéssel használjuk a szubjektum és az individuum fogalmát, holott ezek bölcseleti tradícióinkban más értelmet hordoznak. Az ismeretelmélet számára a szubjektivitás olyan általános tulajdonság, amely minden öntudattal bíró lénynek sajátja. E tulajdonság általánosságával a modernség számára mértékadó módon először a klasszikus német idealizmus szembesült, és megegyezés-szerűen három állítással közelítette meg a szubjektivitás tartalmát: a szubjektum közvetlen ismerettel rendelkezik önmagáról, spontán módon nyilvánítja ki magát, léte az éntudatban ölt testet. (A szubjektivitás önreflexivitással való meghatározhatóságát később a szubjektivitás nagy kritikusai, Heidegger és Derrida sem vonták alapvetően kétségbe.) Hegel szerint az általános éntudatnak a még mindig azonosíthatónak gondolt sajátságosra való leszűküléséből keletkezik az individualitás fogalma. A romantikusok vele és a klasszikus idealizmussal szemben az individualitást nem a szubjektivitásból vezették le, és benne nem az én azonosíthatóságát érték tetten, hanem gyülekezetszerű, mögékerülhetetlen másságát. De Rába György költészetével foglalkozva azt is fontos már most megjegyeznünk, hogy az álom tapasztalata először a romantika korában vált az énszemlélet szerves részévé. A huszadik századi modernség legtöbb irányzata számára az individuális én hasonlóképpen nem ragadható meg azonosítással, és nem gondolható el a beszéd eleve jelenlevő alanyaként. Ezért például a tárgyiasság modern költészeti megnyilvánulásait nem írhatjuk le az elszemélytelenedés fogalmával, mert nem arról van szó, hogy az individuális személyesség kioltódott volna a beszédből, hanem hogy megváltozott az értelmezése és jelentésképző aktivitása. Az individuális én megszólalását a modern költészet esetében szemantikai innovativitásában kell szemlélnünk: az én időbeli gyülekezetszerűsége a nyelvhez kötődik, és mint ilyen egyszerre eredete² és alkotása a világot megnyitó értelemadási kísérleteknek.

Azonban a nyelvi eredet és alkotás játéka minden költészet esetében másképpen zajlik. Nemes Nagy Ágnes és Pilinszky János verseit olvasva megállapíthattuk, hogy az ő hermetikus jelhasználatukban különösen nagy szerepet kap a beszéd nyelvi-kulturális megelőzőségének tudata, ezért náluk nyilvánvalóbban értük tetten az individualitást megalkotottságában. De a kritikusok mindkettőjük esetében joggal hívták fel a figyelmet arra, hogy bár

¹ Manfred Frank: *Subjekt, Person, Individuum*, in: *Poetik und Hermeneutik XIII. (Individualität)*, Wilhelm Fink Verlag, München, 1988. 3–20.

² Amennyiben az individualitásban egyszerre érjük tetten a beszéd eredetét és alkotását, mégpedig nem elválasztva egymástól, hanem az értelmezés kettősségeként, akkor alkalmasint a szerzőségét sem kell a szöveg esetleges és járulékos tényezőjének tekintenünk.

nem az élménylírakból ismert azonosságként, mégis az ő verseikben is útra kel az individuális én, hogy leljen egy helyet, ahol önmaga létének szorításában (személyes dátumként, de az életrajziségtől elválva) szabaddá válhat. Amint egy korábbi tanulmányomban³ jelezni próbáltam, Rába György költészetének metaforaképzése lényegileg eltér az Újhold-kör másik két mértékadó költőjétől, sem a rilkei hagyomány, sem a hermetizmus poétikája nem világítja meg természetét. Mégis közös a költészetükben, hogy az individualitást mint a beszéd eredetét mindannyian esetlegesnek, hogy úgy mondjam, magánügynek tartják, amivel szemben a költészet valamiféle folyamatosan pusztuló és szüntelenül keletkező lényegiség feltárásaként jelenik meg. Különös, és aligha véletlen, hogy mindezt a leghatározottabban Rába György szögezi le, éppen ő, aki költészetének legutóbbi kísérleteiben, a határokat kitapogató *Kopogtatás a szemhatáron* (1993) és a *Közbeszólás* (1994) című kötettel igyekszik áttörni az újholdas költészetnek ezt a hagyományát. Az lírai beszéd individualitásának és lényegiségének kérdéséről szól a *Férfihangra* (1969) ars poetikus fülszövege, melyet saját költészetének megértése szempontjából oly fontosnak tartott a szerző, hogy *Vallomás a költészetről* címmel átdolgozva a *Próbaidő* (1982) válogatott kötetébe is felvette: „A lírai én: az esetleges, az anekdota, az impresszió önmagában érdektelen, magánügy. A történetek homokja alól ki kell bukkannia az igazság, a törvények kő-arcának. A költészet tanúságtétel az emberről, és színpadáról, az életről. (...) A verses beszéd ünnep, lényeglátás és a szavak ünnepe. (...) Mégis a líra azzal érdemli meg a nevét, hogy indulatot közvetít: ezért egyszери és drámai megnyilatkozás is.”⁴

Rába György több költeménye metapoétikusan is beszél arról, hogy az individualitás egyszerre eredete és befejezhetetlen alkotása annak a metaforizációs sornak, amely a vers képeit élénk állítja. Ilyen például az *Álombeszéde* című vers, mely az ént a képet megelőző és a képet dinamizáló potencialitásnak mutatja, amely azonban önmagában élettelen, csak a vers, pontosabban a befogadás által nyeri el létét, egyszerre magával a verssel és a képpel. De ez a lét nem írható le az identitás fogalmával, maga is annyiféle, amennyi lehetőség (amennyi történet) van az értelem képzésére.

Ott szunnyadok
minden látvány alatt
nyújtsd felém kezedet
szánts végig ujjbegyeddel
máris eszmélek édes
maró történeteket élni

És már itt felfigyelhetünk arra a különös tudásra, amely kezdettől sajátja Rába György költészetének. Nála a megértés, a lét interszubbektivitása mindig testi, sőt erotikus jellegű, a legközvetlenebb és talán a legeredendőbb emberi érzékelési formával, az érintéssel, a tapintással függ össze. Tehát itt a beszéd és a meghallás szerve elsősorban nem a száj és a fül, hanem a kéz, az ujj. Ez a tudás antropológiai értelemben az ember és a vers excentrikus voltáról is vall, arról, hogy az én helyzete sohasem rögzíthető. Hiszen a beszéd és a megértés itt feltételezi a kéz szabaddá válását, ami az emberré válás antropológiai folyamatának első eseménye kellett hogy legyen, amiből Helmuth Plessner arra következtet, hogy „énként (...) az ember többé nem az itt és mostban áll, hanem »mögötte«, önmaga mögött, hely nélkül...”⁵

Az én azonosíthatatlan sokszerűségét és metaforikus jellegét Rába György költészete

³ Schein Gábor: *A Pigmalion-mítosz értelmezése Rába György költészetében*, Pannonhalmi Szemle, 1997/2.

⁴ Rába György: *Vallomás a költészetről*, in: R. Gy.: *Próbaidő*, Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1982. 148–149.

⁵ Helmuth Plessner: *Die Stufen des Organischen und der Mensch*, W. de Gruyter Verlag, 1975. 292.; idézi Bacsó Béla: *A szó árnyéka*, Jelenkor, Pécs, 1996.15–16.

mindenekelőtt az álomban tapasztalja. Az álom nála a szüntelen alakváltás, azaz a lét természetes közege, ahol minden megjelenő dolog – a belsőség (az én) és a külsőség (a tárgy) megkülönböztetése nélkül – egymás sosem végleges vagy befejezett metaforája. Így értelmezhető például az *Alakváltás* című vers is, melyben a fán álmának tojásából kikelő madár lombbá változik, a lomb pedig madárrá. Még nyilvánvalóbban hatja át az álom és az alakváltás tapasztalata a *Testben körutazó* című verset, mely ars poetikaként magáról a versírásról (mint éber álomról) beszél, és az álom nyomait követő írásban az én (és a szív) folytonos másságának alakzatát alkotja meg a metaforákban: „ám én lássak nyitott / szemmel szótt álmokat / melyeknek nem támad mása sem / éhen aznapi átváltozásra / Énemnek lakatolt ajtaján át / szívugrató látványok elé / megyek aranylani boldog másul”. Az alakváltás kezdete és befejezhetetlensége az *Alakváltás*ban is az íráshoz kötődik: az írást a többi szöveghez hasonlóan elkezdi egy nagybetű, mégpedig az első, az »A«, ám nem fejezi be pont: „A fán / álmának tojásában egy madár / a fán / a lomb pihéi borzolódnak”. És itt fel kell figyelnünk Rába György költészetének egyik legfontosabb poétikai jellegzetességére, mely annyira szembeűnő, hogy szinte észre sem vesszük: verseinek többsége nem szakaszolt vagy legalábbis nem szabályszerűen ismétlődő hosszúságú szakaszokat alkot. Pedig a szakaszolás ritmikailag és szemantikailag a sorképzésnél is erősebben szegmentálja a verset, alapvető retorikai egységeket jelöl ki a szövegen belül.⁶ Az a vers, ahol ilyesmit nem találunk, és amelyből ráadásul még a szintaktikai szegmentáció jelei (vessző, pont, mondatvégi írásjelek stb.) is kimaradnak, egyetlen, részekre bonthatatlan tudat- és beszédfolyamként áll előttünk

De az álom alkotástechnikai értelemben is áthatja e költészetet. Egy alkalommal Lator László kérdésére válaszolva mondta Rába György, hogy legkönnyebben, legszívebben hajnalban ír verset. „Akkor a képzetek a frissen ébredőben egészen másképp rendeződnek el, és olyan beszédes képpé, látománnyá állnak össze, amelyet csak le kell olvasni, és ez a leolvasott jelentés, talán, ha sikerül megfogalmaznom, mond is valamit.”⁷ Ám a költészetben a technika nem csupán alkotáslélektani sajátságokra vall, hanem a poétika, a versírás kézműves munkájának ön- és létértelmezési tartalmaira is utal. Ha az alkotás enged az álom képi világára jellemző kapcsolatteremtésnek és jelentésadásának, az egyszersmind arról a poétikai tudásról és döntésről is tanúskodik, hogy a vers a nyelv logika előtti⁸ mozgásában keletkezik, a tudat pedig csak reflexíven ellenőrzi e mozgást. Egyik beszélgetésünk alkalmával azt az alkotástechnikát, mely e poétikának megfelel, az automatikus írás egy sajátos változatának nevezte a költő. Mindez arra utal, hogy e lírapoétikát a vonzalomnál is erősebb szálak fűzik a freudi pszichoanalízis alkotáslélektani következtetéseit levonó szürrealizmushoz, ám anélkül, hogy a szürrealista iskolák stílusbeli jegyeit is átvette volna.⁹ Ám a szürrealizmus által radikalizált alapkérdések Rába

⁶ A ritmikai, a szemantikai és a szintaktikai tagolás kapcsolatáról ld. bővebben *A ritmikai szegmentáltság mint a vers kompozíciós elve* című tanulmányomban (Alföld, 1994/12.)

⁷ Domokos Mátyás–Lator László: *Versekről, költőkről*, Szépirodalmi, Bp., 1982. 367–368.

⁸ „Most csupán arra célzok, hogy az én természetemhez, alkotomhoz, meggyőződésemmel nem áll közel az a fajta didaktikus versépítés, amely magyaráz, kifejti és mintegy leckeórát tart arról, ami a vers tárgya. Azért áll tőlem távol ez a magatartás, mert szilárd meggyőződésem, hogy elfedi a költői ennek azokat a mélyebb rétegeit, amelyeket a vers hivatott felszínre hozni, s amiért vers kell hogy szülessék. (...) Ha pedig ez a didaktikus, kifejtő felhám nincs a versen, hanem, ahogy feledhetetlen barátunk, Rónay Gyurka szerette használni a szót, a *prelogikus* összefüggések megjelennek a versben, akkor szükségszerűen drámaibb mindez” – mondta Rába György az imént idézett beszélgetésben Lator Lászlónak (365–366.).

⁹ Az individuális én felszabadításának lehetőségét a szürrealizmus legerősebben valóban az álomban tapasztalta, de amint Max Ernst értelmezéséből is kitetszik, a szürrealizmus által kidolgozott alkotói módszerek és poétikai alakzatok nem szükségszerűen tartoznak az álom tapasztalatát ra-

György költészetében is döntő jelentőségűek. Az egyik kérdés az én minden azonosítást kizáró metaforikus jellegével függ össze: „...milyen konkrét alakot vehet fel az a lény, aki nem ölt végleges alakot, hanem mindig átmeneti formában jelentkezik?”¹⁰ A másik kérdés ugyanezt a problémát tárja elénk a nyelv és az álom oldaláról szemlélve: „A nyelv nemcsak az értelmet, hanem az ént is megelőzi. (...) Sőt épp az ént fellazító bódulatban születik meg ama termékeny és élő tapasztalás, amelynek következtében az ember végül kilép az álom bűvköréből”.¹¹ Valóban, a vers az álom folytonos metaforizációjából ered, és annak jegyeit hordozza, de írássá csak akkor válhat, ha az összetett és szakadások által tagolt tudati működés kilép az álom köréből. A metaforizáció szétszóródó közép-pontjának az egyes képekben konkrét alakot kell öltetnie, de ez a konkrét alak már keletkezésében pusztulni kezd. És talán még pontosabban ragadhatjuk meg a jelenséget a nyelv, valamint az én viszonyában: a nyelv valóban megelőzi az ént, metaforikus működése adja a vers képeit, de az én – ha gyengén is – mégis ellenőrizni és korrigálni igyekszik ezt a működést, mintha a nyelv lenne a vers tudatalattija, és erre a szabályozó ellenőrzésre szükség is van annak érdekében, hogy esztétikai tárgy jöjjön létre. Ez pedig azt jelenti, hogy az én abszolút szabadságra (amit talán már nem is nevezhetnénk szabadságnak, hiszen nem feszülne elé határ) nem tehet szert a nyelvben, csak úton lehet a szabadság felé, vagyis szüntelenül változó határokon járhat.

Tehát a plessneri felismerést itt úgy kell módosítanunk, hogy az én helye e költészetben is a kívüllét, de folytonos alakváltásaiban és kívülségében a költői világot mégis az én koordinálja. Kívülsége azt jelenti, hogy léte a képben, a tapintás emlékezetében válik szabaddá, de a kép az én metaforáját alkotja meg. Ez a folyamat folytonos harcot jelent, mert ahhoz, hogy verssé váljék, tehát hogy éljen, az énnak önmaga mögöttiségének „sűrűjéből” elő kell jönni a képbe, a látás peremére. E költészet metaforái azonban nem értelmezhetőek a modern allegorikus jelhasználatok rokonaként, mint Nemes Nagy Ágnes metaforái, amint arról később még bővebben beszélnünk kell, jelentésük sokkal inkább szimbolikusan alkotható meg. Rába Györgynél az én metaforái léttöredékek („fél-arcél”), amelyek olvasásra hívnak, mert csak az olvasás, a másik léte, az érintés teljesítheti ki az én metaforikus életét. Az én előlépéséről és metaforikus keletkezéséről, egy sokféleképpen továbbrajzolható arc (vö. *Arcaim*) megmutatkozásáról beszél az *Ismeretlen férfi* című vers. A szöveg a *Férőhangra* első ciklusában kapott helyet. Mindkét cím hangsúlyozza a beszéd nemiségét, ami a vers és az olvasás eredendő interszubjektivitásáról és erotikusságáról való tudást erősíti meg. De ugyanilyen fontos az „ismeretlen” jelző is, amely a beszéd és a beszélő azonosíthatatlanságára utal.

*A hosszú nyak kiles a sűrűből
reccsen a gally élő fák vadonában
Az örök légvonattal szembeszegzett
fél-arcél meg a túllátó tekintet
elmaradt a halál zárainál
s a rézsút fejtartás restelli itt
a benne hasadt bábu panaszát*

dikalizáló lírai önszemléletekhez: „Miként minden ember (és nem csupán a »művész«) – tudjuk – tudatalatti énjében a képek végtelen sokaságát hordozza, s a bátorság vagy a felszabadító módszer (így pl. az automatikus írás) alkalmazása csupán napvilágra segíti ezeket a nem hamisított képeket, amelyeket a tudat kontrollja még nem színezett át; ez maga az irracionális megismerés, vagy költői objektivitás...” (M. E.: *Mi a szürrealizmus?*, in: Műhely, Szürrealizmus-különszám, 39.)

¹⁰ Mezei Árpád: A szürrealizmus, in: M. Á.: *Elméletek és művészek*, Gondolat, Bp., 1984. 21.

¹¹ Walter Benjamin: A szürrealizmus, in: Műhely, Szürrealizmus-különszám, 77.

*Ajtófélfa a bőr emlékezik
és a szem is belülről kezdi el
nézni a látvány peremét vivő
lovak óramű hullámverését
s talán a száj fanyar görbülete
ez a félúton elakadt mosoly
ismeri az izmok mozdulatát
mely horizontra lendítette őket
és azt is tudja milyen jelenésbe
gördülnek alá s azt is ez a kép
másnak vall egyszer másban él tovább*

A vers Rába György költészetében az individualitás nyelvi alkotása, az a hely, ahol az én megszületik, szabaddá válik és pusztulni kezd, fogoly marad. Amíg az *Ismeretlen férfi* a keletkezésről és a határról mint szabadulásról beszélt, addig a *Lobbanások* egyik verse, a *Kalitkák* (ezúttal is egy tenyér érintése alatt) a beszédben történő szétszóródásról és a határról mint korlátról ad számot:

*Az ide-odaröpködő
bordái közé zárt szívet
csalogathatod kifelé
szorosabb börtön őrzi rég
kinyithatod a retesztét
röpte új kalitkát keres
(...)
és összezúzva megleled
mert rács volt neki egy tenyér
zárka csupán a szemhatár
az ide-odaröpködő
lüktetésének foglya lett*

Tehát a vers mindig a szabadság és a fogság, a nyitottság és a zártság, a keletkezés és a szétszóródás („ide-odaröpködő”) paradoxonjában mozog. Ideje a pillanaté (e pillanat többször visszatérő metaforája Rábánál a verset fényjelenségként értelmező »lobbanás«), útja a dátumait nyomként hátrahagyó individuális lété, a szívé. Az *ajtó előtt* című vers nagyon hasonló meghatározását adja a versnek, mint Celan szép metaforája, a „szívhajlás-út” (Herzbuckelweg): „egy pillanat a szív vándorútja”. És ehhez hasonlóan rögzíti a vers létét a *Megáll az idő* is, mely a verset a két szívdobbanás közt eltelő – valójában nem létező – szünetben hallja meg: „egy percre a hang tűhegyén / a szívdobbanás fennakad”. E meghatározás szerint a vers a folytonos élet, a szüntelen átváltozás – a versén kívül semmilyen más tapasztalat számára nem érzékelhető – szünete (nem megszűnése vagy megszüntetése), ami szemléletileg megint csak Celan vers- és létértelmezésének közvetlen közelébe helyezi Rába költészetét, hiszen Celan szerint maga a költészet sem más, mint a két lélegzet közti szünet, a lélegzetváltás.¹² A vers szünetyszerűsége a határ helyzetét is jelöli, az írás az individuális én keletkezésének és pusztulásának, szabadságának és fogságának határán, az átváltozás nyelvi alakzatának (metafora) belső törése mentén halad:

¹² „Dichtung: das kann eine Atemwende bedeuten” (A költészet: jelenthet lélegzetváltást) – mondja Celan *Meridián* című beszédében.

„az út írt engem nem mehettem / másfelé s most az a mezsgye vagyok / már soha semmi több / és soha kevesebb” (*Visszanézve*).

Mégis meg kell jegyeznünk, hogy Rába György költészetében él az igény a jelek és mindenekelőtt az én önmagával azonos rögzítésére, tehát egy hagyományosnak mondható logocentrikus versvilág megalkotására. Ezt az igényt jelenti be imperatívuszban *A harmadik kívánság* című vers, de éppen az imperatív beszéd mutatja, hogy az önazonosság, a sokszerűség szétszóródó jelentéseit összegyűjtő egyszerűség mindig az elérhetetlen jövőbe helyeződik, amitől e költészet paradox módon egyre távolabb kerül. Az egyetlen igazság e poétika minden igénye ellenére elérhetetlen marad, és még a vágya is folytonosan szertefoszlik: „oly egyszerűen szóljak / mint kardvágás elbeszélése a testen / másíthatatlan önmagam / mint kőszobor a szakadó esőben / a képet / lezárt pillámon át is lássam / Végül a kéz mozdulata / ahogy elejti”. Az én azonosításának nyelvi alakzata Rába Györgynél is a név. De ahogy a névadás már *A teremtés* című versben is az individuális lét és a jelentésadás szabadságát korlátozó erőszaknak bizonyult („megkapom / az első nevet mint rabcédulát”), úgy a név későbbi költészetében is idegen marad a létezőtől: „Ha kimondod a nevemet / bolti-cégér idegen”. Az egyszerűsítés és az identifikálhatóság iránti távoli igény ellenére az én csak a szüntelen változásban, a befejezhetetlen metaforizációban lehet jelen,¹³ a vers pedig a metamorfózis talán nem is létező szünetében, a metafora törésvonalán születik meg, rögzül írássá.

Az én mnemopoétikus megszületése és szüntelen átváltozásának lehetősége a tárgyi világban adott. Erről beszélt alkotáslélektani szempontból Rába György Kabdebó Lórántnak, aki a *Lehetne Paestum* című vers keletkezéséről faggatta. A vers egy dél-itáliai utazásra emlékezve egyszerre alkotja meg a város képét, valamint a város versbeli létét szimbolikusan hangoló ént, és a két szólam folytonosan átjár egymásba, míg a vers zárlatában együttlétük, metaforikus együttállásuk még hipotetikusán sem választható két képzetre: „Én voltam, s ennek a görög városnak az emléke. Ez valamit talán megmagyaráz abból, hogy akkor önmagammal beszélgettem (...). Ebbe úsztak bele a paestumi látogatás asszociációi, és kialakult az a szöveg, melynek a két szólama az énnel a megnyilatkozása és az én nyelvemen beszélő megtestesült vagy megtestesített hajdani görög városnak a szólama. (...) Lehetne Paestum, mert a vers, sőt az ősi romemlékek sora elsősorban én vagyok...”¹⁴ Az így kibontakozó tárgyszemlélet sok tekintetben hasonló ahhoz, amelyet Nemes Nagy Ágnes költészetét értelmezve¹⁵ a közvetlen világnállét kategóriájával leírva intencionált tárgyiasságnak neveztünk. Ám Nemes Nagy Ágnes költészete a dologi világot a verset megelőzően létezőnek fogadta el, a vers a létező dolgokat tette az individuálisan hangolt intencionált szemlélet tárgyává. Ezt az erkölcsileg is értelmezhető igényt jelentette ki az ő esetében a többszörösen emblematiszáló szövegnek nyilvánított *Fák* című költemény. Rába György költészetében a dologi világ nem létezik a verset megelőzően, azt az énnel együtt maga a vers alkotja meg. (Bizonyára nem véletlenül fordul elő többször is verscímeiben a teremtés szó.) Ezért tárgyszemléletében egészen más szerepet kap a képzelet, mint akár Nemes Nagyéban, akár Pilinszkyében. Rábánál a teremtő képzelet eredendő retorikai alakzata, sőt magának a versnek is színönimája a metafora, amely nem mimetikusán írja újra a dologi világot, hanem a maradandóságot nem ismerő szüntelen átváltozás terén belül új, ám esetleges viszonyokba rendezi egy holt valóság

¹³ E poétikai felismerés sorseseeményét szövegezte meg a *Téli esküvő* című vers: „Negyven felé mint kagyló zúg az ember / és ablakából minden metafora / (...) / mert nem csitul a szív parabolája / és belül bognizni zavartalan ünnep”

¹⁴ Schein Gábor: *Nemes Nagy Ágnes költészete*, Belvárosi Kiadó, Bp., 1995.

¹⁵ Kabdebó Lóránt beszélgetése Rába Györggyel a költő Amalfi meséje című verséről, in: K. L.: *A műhely titkai*, Kozmosz Könyvek, Bp., 1984. 302–311.

elemeit, és ezzel egy olyan élő valóságot teremt, melynek belső kapcsolatai nem egy külső világra vagy a kulturális hagyományra utalva, hanem a versen belül újulnak és sokasodnak meg. A teremtés tapasztalata felelteti meg egymásnak az *Átváltozás* című ars poetikus költeményben a költészetet és a szerelmet, a verset és az erotikát: „Ezt szerettem benned a pillanat / termő hirtelen rügybe borulását / (...) / Ezt szerettem a testből a tilos / határátlépést az önfeledésbe / mikor a tudat áthágja dohos / törvényét ahogy tegnap se remélte / szerettem hogy érzékeimen át / a »Legyen« szótartot hallom dörögni / mikor a veszendő molekulák / győzelmes kürtje a teret betölti”. Ha e költészet metaforakezelését korábban a *Szeszeket* író Apollinaire-ével rokonítottuk,¹⁶ akkor költészetszemléletének e legmélyebb rétegét Celan mellett Paul Valéry ars poetikus szövegeinek társaságában világíthatjuk meg: „A költészet a maga aktív alapelvének lényegére redukált irodalom. Mindenféle realisztikus illúzió és minden ábránd (idoles) homlok egyenest ellenkezik vele. Az »igazság« nyelve és a »teremtés« nyelve közötti bármilyen ingadozás idegen tőle. És a nyelvnek ez a mintegy teremtő, fiktív szerepe (a nyelv maga eredetileg gyakorlati és valóságtükröző célokat szolgált) roppant valósággal nyilvánul meg tárgyának esetlegességében és önkényességében.”¹⁷ Valóban, e költészet sem ismer más valóságot, mint az akarattal szemben a képzelet elsőbbségével megteremtett, rögzíthetetlen metaforikus realitást (vö. *A képzelet* című vers). És e valóságban a dolgok minőségileg nem választhatók el egymástól, a tárgyak éppen úgy az énszerű létezés metaforáját alkotják, ahogyan az én sem más, mint a folytonos átmenetek színhelye. Itt egy kép létrejötte egyben pusztulását is jelenti, ezért a létezés végső és egyetlen metaforája sosem alkotható meg, a versek valahol félbeszakított és ezért egésznek tetsző, valójában azonban befejezetlen és befejezhetetlen metaforizációs sorokként állnak előttünk, ahol egyik metafora a másik jelentésterében bomlik ki. Ez pedig azt is jelenti, hogy a versek megszületése a lehető legteljesebb mértékben az olvasóra van utalva, hiszen a metaforának önmagában nincs jelentése, azt aktuálisan csak az olvasó alkothatja meg. A költészet létének párbeszédszerűségét a *Férfihangra* egy Mandelstam¹⁸ óta szinte egyezményesnek tekinthető metaforában jeleníti meg, a palackpostaéban: „két jégkorszak között ez / voltam voltunk hajdan” (*Palackposta*). Ugyanezen könyv hangsúlyos helyén, epilógusként szerepel az *Echó* című költemény, mely egy befejezhetetlen metaforizációs sort megalkotva beszél az én metaforikus természetéről és pillanatnyi létéről. E metaforikus pillanatnyi lét természete szerint nyomszerű, azaz olvasható, és az olvasásban újra életté válhat.

*Kereshetsz én megfoghatatlan
penge-kék levegő-falakban
üvegen át izzó szemekben
látóhatár a sziürkületben
jéggel bekötött vizek ajkán
fü háncsa alatt riigynek alván
(...)
mindenütt mindig aki még nem
felszín alatt jövet menet*

¹⁶ Schein Gábor: *A Pigmalion-niftoz értelmezése Rába György költészetében*. in: Pannonhalmi Szemle, 1997/2.

¹⁷ Paul Valéry: *Jegyzetek a költészetről*, in: Műhely, Szürrealizmus-különszám, 25–31. 26. skk

¹⁸ Oszip Mandelstam: *A beszélgetőtársról*, in: *Árnyak táncra*, szerk. Erdődi Gábor, Széphalom, Bp., 1992. 52–59. („A hajós a kritikus pillanatban lezárt palackot hajít az óceán vizébe nevével és sorsának leírásával. Hosszú esztendők múltán, miután a dűnék között hanyódott, és megtalálom a homokban, elolvasom a levelet, megismerem az esemény dátumát, az elhunyt végakarátát. [...] A palackba zárt levél annak szólt, aki megilei. Tehát a titokzatos címzett én vagyok.”)

mikor mit hogy nincs rá ige
 mert sose voltam sose lettem
 csak éltem de meg sem születtem
 arc a kőben ki se faragtak
 szántatlanul hagytak anyagnak
 (...) csak egy pillanat holtomiglan
 határt szabva a végtelennek
 csak egy szempárban megjelenjek
 csak egy kortyért a láz kirázzon
 csak egy percre őrizzem árnyam
 csak egy nyomot hagyjak az aljon
 aztán többé senki se lásson
 senki se halljon
 eltelhetnek évezredek
 a csend a csend feltámadásom

A szimbolikus metafora Rába György költészetében az emlékezet, még pedig a kollektív emlékezet alakzata is. Amint a tárgyszemléletben elválaszthatatlanul azonos minőségűvé válik az én és a világ, és immár nem állíthatók egymással szembe a metafizikus létértelmezés nagy ellentétei, hanem egymás metaforáiként szüntelen átváltozásban egymásban mutatkoznak meg, a metafora az idő trópusának bizonyul. Ricoeur az *Idő és elbeszélés* trilógiájában a metaforát az idő mítoszaként értelmezi, sőt egyenesen azt állítja, hogy keletkezését és befogadását egyaránt az intenzív világ- és időszerűség megalkotásának igénye vezérli. Így benne ugyanúgy az idő megszakítását érzékeli, ahogyan Rába György verseit olvasva mi is az idő szüneteként tapasztaltuk a metaforát. De ez a szünet vagy megszakítás nem jelent kilépést az időből. A világ tényeinek transzcendálása, a metafora autonóm képi rendjébe való átlépés olyan együttállást teremt, amely az időt élő és abszolút jelenné sűríti. A metafora az idő nyomait gyűjti össze egyetlen jelenbeli pontba, melyben folyamatosan és egyszerre nyilvánul meg az idő megannyi arca. Mindez azt is jelenti, hogy az idő, ami az individuális létet ugyanúgy meghatározza, mint az egyetemest, nem birtokolható, csak elbeszélhető. Ezért teheti az *Arcaim* című vers megszólalásának sarokkövévé a kérdést: „Ki mondhatja el / ismeri a múlt időt”. És az idő elbeszélésében a megértés minden tárgyat és képet az én metaforájaként tár elénk: „Beláthatatlan / apálykor kavicsok / heverték arcaim // Fölvettem egyet...”. Az arc Rába György költészetében a személyesség, a perszonalitás kitüntetett jegye, melyben azonban nem az én lényegisége mutatkozik meg, hanem átváltozásra mindig kész, megragadhatatlan időbelisége.¹⁹ Amint a Don Quijotéra utaló *Sisak* című vers fogalmaz, az arc „a héj a burok ami nélkül / még névtelen / a csíra lét”.

A költészetben metaforikusan megszülető én időbelisége és eredendő dialogicitása szólal meg a *Kézzátétel* kötet *Bagatell* című versében, melynek különös tudása abban rejlik, hogy a költői lakozás megszólító beszédét a tűz, pontosabban a perzseltség és a megperzselődés képzetében jeleníti meg. Hiszen a perzselés a tűz megérintésének bélyege, és csak itt érzékelhetjük, hogy a költészet poétikájában itt oly döntő szerepet játszó érintés, tapintás valójában az (író és olvasó) én sorsát eleve meghaladó, ugyanakkor kijelölő megbélyegzést jelent: „Alakmásom uccai postaláda / arra járók földrészekre / harsogó üzenete / beledobva / s ahogy hozzád érkezik / neked szól ki felszakítod / egy perzselést lét melegénél / a magadét újraszítod”.

Az így kibontakozó költészet lényegi vonásaiban különbözik Nemes Nagy Ágnesé-

¹⁹ „de én / tegnapom negatívja / más lángolások bolthajtása alatt / egyensúlyozok már” (*Lárva*)

től, még akkor is, ha mindkettő megközelíthető az intencionált tárgyiasság fogalmával. Amíg a költőtárs korai költészetének középpontjában magát az ént is tárgyiassító, a változatlan lényeket megragadni kívánó megismerés áll, addig Rába Györgyében a holt tárgyi világot énszerű létté változtató rögzíthetetlen metafora foglalja el ugyanazt a helyet. A különbség egyező motívumok egészen eltérő tropikus megjelenésében is tetten érhető. Nemes Nagy Ágnes első kötetének egyik emblematis darabja, *A reményhez* a megismerés kartézánus fogalmával jelenti be lírájának igényét: „arra kés a lét, / hogy belevágjunk egyszer már: mi végre / születünk, és ha meghalunk, miképp?” Rába Györgynél ugyanez a kép a megismerés rögzíthetetlenségének, a pillanatnyi idő énszerű metaforizációjának az alakzata, amely egyszersmind a születés, pontosabban a percnyi újjászületés szökepe is: „Kést ragadok erre a földdarabra / ismert orcámmá hasadozzon arca / s egy perc máris elrugva tetszhalálát...” (*Beszélgetés*). Az így bevezetett metaforasor ugyanúgy a geologikum tárgyi valóságából bomlik ki, mint Nemes Nagy *A gejzír* című verse, de amíg az az intencionált tudatban éri tetten a tárgy- és az énszemlélet együttes lehetőségét, addig Rába György *Beszélgetés* című költeménye az én tudatelőttés szférájában írja újra térszerűen az időt. És az így megalkotott időelbeszélés emlékezetében nem az én válik tárggyá, hanem szüntelen és vég nélküli átváltozásai közepette a tárgyi és a történeti világ énszerűvé. Ez az én azonban már teljességgel mentes minden azonosítható tulajdonságtól, átlépi önmaga határait (Celan), transzcendentálódva kiszabadul a személyesség szorításából.

*Megszenesedett szárnycsapások árnya
húz át egünkön borul a határra
csörtet kiszabadult őskori lény
s nem szólíthatja senki sem nevén
(...)
Más földtani kor születik előttem
gyepűm az új látványtól visszadöbben
percenként évszakokat fagyva forrva
süppedezik világom horhosokra
s kik a ház előtt széken lovagoltok
szemtiükrötök rettenve látja
ahogy a kert alatt tovagomolygok
mint a tér új galaktikája*

A metafora Rába György költészetében a személyességből kilépő individualitás emlékezetének alakzata. Az időt e trópusok a jelenlétben mint szünetben gyűjtik össze, tartamukban az idő lehetséges eseményei egymást felidéző asszociációk segítségével szüntelen változásban maradnak. Tehát e metaforák magát az ént teszik meg az idő szünetévé, léte azonossá válik az időt elbeszélő és újrateremtő emlékezzettel, ami a világ bármely dolgát étellel telítheti. Így válik a kapcsolat folytonossá: az emlékezet bármely tárgyat az én metaforájává avathat. És amint az én átlépi az identitásként felfogott személyesség határát, emlékei közös emlékeként nyilvánulnak meg. Ezért jelenhet meg többször is a költő alakmásaként Rába Györgynél a sámán vagy a varázsló, és ebből a szempontból érthető kitaró érdeklődése is a népköltészet mondóka- és dalhagyományára iránt. A metaforasorok emlékezetében a tárgyak közti számtalan kapcsolat lehetőségét az én biztosítja, de az így létrejövő metaforikus térnek mégsem középpontja az én, mert maga is részese a megteremtett képrendszernek, tehát nem azonosságként, hanem megsokszorozódó különbségként foglal benne helyet, ő maga is folytonosan átváltozik: „szólítókéek oltárához kuporodom / egy biling során csüngve sárban / apróvadak sorsának részese / la-

kom / más koponyák között / kotlós sötétben hevülök / a porteke dagálya hajt / a félhomályban lágy tenyér / bordám tapintja hasfalam / konturt talál / mennyei magányomban zokogok / s verejtékemben nyugszom el / test a térben különbözöm" (*A szellem éneke*). Az álom nyomát követő írás és a metaforákban feltáruló közös emberi emlékezet alkotja meg Rábánál a fenségesség esztétikai minőségét, amely e költészet poétikájában az időbeliséggel korrelálva elemi jegye a művészetnek és tágabb értelemben a kultúrának: „csak a fenség számít ami nincs de lehet / amiért halni érdemes” – mondja *A hellének, a kelták meg a többiek* című vers zárata. Egyik költeményének emlékezete a fenségesség már-már ünnepi megtestesüléseként idézi fel a mindig tisztelettel említett előd, Kassák alakját,²⁰ és éppen Kassák felidézése mutatja meg, hogy Rábánál a művészetet átható fenségesség sosem választható el az átélt korszakok barbarizmusával és a feledéssel szemben saját történeti folytonosságára emlékező kultúra etikai tartalmaitól: „kard voltál / a föld szívének szegzett villogás / a köznapiban ősi nagyságra leltél / a fenségessel cimboráltál” (*Az öreg Kassák*).

A már feliratával is a bevésésre (glyphen), azaz az írásra utaló *Rovások* (1980) című kötetben olyannyira az emlékezet hangolja a metaforikus mozgásokat, hogy még a vers természetét megmutató visszatérő metafora is az írásban összegyűjtött és akkumulált idővel függ össze: „nyomolvasás”, „elégedetlen nyomkereső”. De az írás, pontosabban a bevésés már sokkal korábban is kitüntetett szerephez jutott Rába György metaforái között. Már a *Férfigangra* kötet *Jelenlét* című verse is az írástól várta, hogy nyomként megőrizze az időt, és így megalkossa az én mindig töredékes, bevégezhetetlen, mégis legteljesebb metaforáját: a költészetet. „Bevésni mégis legalább egy-két vonást ami megmarad”. De a *Jelenlét* az én metaforáinak létmódját is megvilágítja azzal, ahogyan szövegszerűen felépül. A páratlan sorok az írásra mint műveletre emlékezve igyekeznek olvashatóvá tenni egy metaforát, és sorról sorra úgy tesznek láthatóvá belőle egyre többet, mintha egy már meglévő, de eltűnt mondatot hívnának elő.²¹ A páros sorok pedig esetleges és személyes kommentárokat fűznek a lassan megjelenő metaforához, és ezzel mintegy előjátsszák a vers aktualizációjának kimeríthetetlen lehetőségeit. A két beszédminőség feszültsége, mely az azonosíthatatlan személyesség és az annak szorításából kilépő individualitás között támad, roppant távolságot átívelve nemcsak ezt a verset dinamizálja, hanem Rába György egész költészetét is áthatja. A nyomolvasás, az én időbeli alakváltásainak sora és az emlékező-emlékeztető (vers)írás azonban természeténél fogva végtelen mozgást jelöl, és az általuk megtapasztalt végtelenhez képest az útrakelő én ugyanúgy mindig befejezetlennek, töredékesnek érzi önnön létét, ahogy magát a költé-

²⁰ Kassák kései költészetétől Rába György háritotta el a klasszicizálódás minősítését, amellyel – a magyar irodalomtörténet-írásban nem először és nem utoljára – kijátszották a húszas évek avantgárd költőjét az új alkotásmódokat kereső, és már politikai támadásoknak is kitett időszűk művész ellen. Rába a korai kezdeményezésein túllépő mester művészetének jobb megértéséhez egy 1932-es kassáki megjegyzéssel indul útnak. E megjegyzést sokszoros áttétellel vonatkoztathatjuk magára Rábára is, hiszen poétikai értelemben őt is erős szálak fűzik az izmusok modernségéhez, mindenekelőtt az apollinaire-i szinkronizmushoz és a szürrealizmushoz. Kassák irodalomtörténetileg oly fontos kijelentése így hangzik: „Általánosságban igaz, hogy az izmusok megbuktak és nem tudtak tovább fejlődni, de az izmusokból az új művészet sokat profitált (...), az izmusok rögtön átváltak eszközzé, illetve a nagy egész részletévé.” (Rába György: *Az avantgárd metamorfózisa*, in: *Csőnd-herceg és nikkal számovár*, Szépirodalmi, Bp., 1986. 212–226.)

²¹ A *Rovások* kötet *Álombeli film* című darabjában a versírás az énnel már az álom által előre megírt történetet igyekszik kibetűzni (nyomát olvasni), és a filmnézés metaforájában előhívni, illetve újra elbeszélni: „Rólam forgatták azt a történetet / álomban egyszerre több teremben vetítettek / s valamelyikben az én filmemet / (...) elkaphatnám bár egy árva csücskét / megírt históriámnak / s most ébren is visszavágyom az álmat”.

szetet is:²² „és csak suhog surrog előttem / a testtelen elérhetetlen / mert nincs hinár amire írjam / kő tébolya se őrzi rajzom”.

A szüntelen átváltozásokban megszülető sosem befejezett, de határokat ismerő én- és versszerkezet szakít a logocentrikus rendszerek hagyományával. Az átváltozások tapasztalata a befogadót is arra kényszeríti, hogy mielőtt készenlétben álló esztétikai, illetve filozófiai fogalmaival a mű valamely lehetséges értelmét megalkotja, mintha a vers egy fogalom vagy egy eszmény reflexiójaként nyilvánulna meg, a mű érzéki jelenlétére (vö. az írás és az olvasás erotikumáról mondottakkal) figyelve a keletkezés logikájához igyekezzék közelebb kerülni.²³ A metaforák itt nem önmagukban jelenítenek meg valamilyen megalkotható értelmet, hanem egymáshoz való kapcsolatukban válnak jelentéssé. A kapcsolatteremtés értelmezéséhez Saussure nyelvelméletét hívhatjuk segítségül. A francia tudós megmutatta, hogy a nyelv (langue) nem azonosítható, valamit jelentő jelek pozitív viszonyából épül fel, hanem különbségekből áll, s egyetlen elem sem működik az ellentétek teréből kivonva, azaz a jelek jelszerűségét a rendszernek az érzékelés számára a legnehezebben hozzáférhető erői, a mindig máshol feltáruló közök, szünetek és határok határozzák meg. A jelentésképzés lehetőségét a különbségek és az átmenetek képessége biztosítja, e képesség pedig csak egy aktuális térben nyilvánulhat meg potencialitásként. Így az időben (az olvasás és az újraolvasások ideje alatt) kibontakozó rendszer csak a befogadó aktivitásával válhat értelmessé. A vers olvasója az átmenetek bizonyos lehetőségeit realizálva újra és újra átkel a szöveg felületén, miközben maga is beleírja a versbe saját élete és tapasztalatai dátumait. Így nemcsak Rába György metaforikus rendszerei építenek és bontanak le szüntelenül egy ént, hanem az olvasót is saját énjének megalkotására és decentralizálására kényszerítik. A *Rovások* első darabja, a már címmel is egy sajátos lét- és verstopasztalatra utaló *A színen áthalad*, az egymáshoz nagyon közel kerülő írói és olvasói ént egy ilyen – belső szabályai szerint – metaforikus textúrába bocsátja. E textúrán át lehet kelni, de sosem mondhatjuk, hogy megismertük minden útját.

*A porték egyértelműsége
nem istenem
megállított idő
egy harapás történelem
inkább ahogy a színen áthalad
cinke-fogással függve szétnéz
szemét villantva változik
és visszaint hogy majd lehet
csendíti a szív érceit
a csontokat megpendíti*

Rába György a szövegek olvashatóságát megőrizve verseiből kiiktat minden olyan jelet, amely a metaforikus rendszeren belüli kapcsolatokat, ellentéteket és határokat egy külső szabályra támaszkodva korlátozza. Mivel a verset alapvetően a ritmikai-szemantikai tagolás (szakasz- és sorképzés) határozza meg, a szövegben rejlő lehetőségek aktivizálása érdekében mindenekelőtt a szintaktikai tagolóelemeket, a vesszőket, pontosvesszőket, kettőspontokat és a mondatvégi írásjeleket hagyja el, hogy a vers belső kont-

²² Vö. A *töredék* című verssel: „Ez a dal / a kóda előtt foszlott szét / vagy szerelvényünk futott el mellette / vagy töredékesnek született / minden ébredéskor felsajdul / sose-volt sose-lesz / létre”.

²³ Gottfried Boehm: *Kunsterfahrung als Herausforderung der Ästhetik*, in: *Kolloquium Kunst und Philosophie* Bd. I., kiad. Willi Oemüller, Schöningh (Uni-Taschenbücher), Paderborn–München–Wien–Zürich, 1981. 13–28.

rasztjait, határait és szüneteit²⁴ is az olvasásnak (lehetőleg a hangos olvasásnak!) kelljen megalkotnia, és az olvasás álljon jót értük. Ennek a versgondolkodásnak a nyelvi emlékezettel és az én metaforikus megalkotásának lehetőségével és lehetetlenségével összefüggő poétikájáról beszél a *Koccanások* című vers, mely már feliratával is az esetlegesen keletkező kapcsolatok terébe utalja az olvasót:

*Koccanásokat gyűjtöttem
valahol gyűltem valamihez
lehetővé a lehetetlen
helyettem is a volt neszez
álpadláson hol nem tiporhat
lábravalóhoz tartozó
test szép papák rézfuvójában
századokat alvó trombitaszó
miről nem tudni csatajelre
tűzmondásra lesz bufogása jó*

A vers olvasójának számtalan helyen kell döntenie, hogy mely kapcsolat- és szünet-lehetőségeket valósítja meg, és melyeket nem. Döntései egy lehetséges út nyomait és irányjelzőit helyezik el a szövegben, mintha gondolatjelekkel, vesszőkkel, pontosvesszőkkel, kettőspontokkal, írásban jelölhetetlen hangsúlyjelekkel és mindenekelőtt mondatvégi írásjelekkel látná el szöveget. Ezért e művek esetében egyetlen olvasási útról nem is beszélhetünk, csak újraolvasásokról, melyek során az olvasó újra meg újra, mindig másképp átkelve a versen, maga is részese lesz az átváltozások végtelen sorának, miközben bevési a szövegbe saját sorsának fontos dátumait.

²⁴ Egy-egy szó egészen mást jelent attól függően, hogy a lehetségesek közül melyik értelmes szintagmában helyezük el. Az így megalkott kapcsolatok azonban természetesen nem rögzíthetőek, az egyes szavakat inkább úgy határozhatnánk meg, mint kapcsolatlehetőségek metszési pontját.

Istenek játszanak

*csak láttalak volna, mikor még iskolába jártál,
ahogy taposva október aranyát a görbe és lejtős
utcákban mentél a gimnáziumba, rugdalva a század-
végien dekadens gesztenyéket, míg nem a lefolyók
rozsdás rácsai mögött találtak nyirkos nyugalomra,
farmert hordtál te is, gondolom, s nem csupán a
könyvesbolti kirakatok előtt álltál meg, a szüne-
tekben fejezted be a latin fordítást, vagy másoltad
le a matek házit, s ha kellett, lázas üzeneteket
küldözgettél a pad alatt, de nem ismertelek, s
időnként már azt hiszem, antik istenek játszanak
velem, s csak döbbsenten kérdelem: jó volna megismét-
lődni? veled?*

Várunk még

*ha türelmesek leszünk, s a szerencse is mellénk
szegődik, ismét megpillanthatjuk a tanító urat,
amint elszántan karikázik a poros úton, mintha
fizetnék érte, mintha némajátékot látnánk a film
hőskorából, mert ha nehézkesen is, szinte tragi-
komikus igyekezettel, de nyomja a pedált zihálva,
és egymásra nézünk, a pincesorra tart vajon?, a
vasútállomásra? csak nem a titkos szeretőjéhez?,
vagy akciós áron lehet utántöltős mosóport kapni
valahol?, ez az ember s minden tette csupa talány,
úgyhogy nem is tudjuk, mit mondunk majd otthon,
mindenesetre várunk még, mert megéri a látvány,
amint a számtalanszor reparált bicikli bedöcög az
iskola irányából a látómezőnkbe*

Prága

*roppant kapuk, harangtornyok, csipkék, sóhajok,
eltévedt fények karcolják a színes üvegablakot,
galambraj, díszkutak, otthonos terek, s a víz,
fölötte gótikus szó remeg, fényképeznek, svejk
magyaráz, frissen csapolt pivo, a villamoson
szláv madonna, csupa barokk báj, s éppen ötven-
öt kiló, az árnyékban régi szentek finom kőből,
szelíd cinkossággal intenek, tudják, holnap me-
gint kezdjük előlről, mintha már évek óta élnénk
itt, oly ismerős a lépcsősor, a képtárak szaga,
alig alszunk, vagyis nem kívánczunk haza*

LEVELEK TÖRÖK LAJOSHOZ

IX., befejező rész

Pécs, 40, 1, 16.

Kedves Méltóságos Asszonyom, Főkapitány-helyettes Uram, Kedves Barátaim,
íme, itt állunk egy halott előtt.

Az ember gondolkodó, és szavakat keres gondolatához; de most nincs se szavunk, se gondolatunk. Lehajtjuk a fejet, mert ebben a percben az égre sem lehet nézni.

Valami egyszerű érzelmünk van – ez is elment. Aztán felöltik a mi magunk halála – eseménye; úgy tűnik, tulajdonképp jó lehet meghalni. De aztán tovább hallgatunk.

Ott állok a halott előtt, egyedül és szórtanul.

Martyn Ferenc

Pécs, 940, szept. 12.

Méltóságos Asszonyom, kedves Barátaim,

két hete történt, hogy meghalt az Apám. Életkörülményeim úgy hozták, hogy külső események, nagyok vagy kicsinyek, nem engedtek magamhoz, az a különös történt velem, hogy szinte elszárgultott előttem a halál, és én szinte rá se eszméltem. De most újból itt vagyok műtermemben, most megint festő vagyok – így estefelé ellátogattam hozzá, mindennap, az Apámhoz, és mert nagyothalló volt, följegyeztem egyet-mást számára, gondolva, hogy még érdekelheti. Nemrégiben azt mondta, Maeterlinck egyik könyvét olvasván, szeretné tudni, vajon „túlról” adhat-e jelt majdan. Azt mondta, ha lehetséges, ha van benne megfogható, keresni fogja a módját, hogy létezéséről valamit megéreztesen. Most írnom kell barátaimnak, akik ezekben a napokban felém gondoltak, meg kell köszönnöm a szeretet jelét, amit hozzám küldtek. Most, hogy visszazökkent életmódom az előbbi formájába, értem, hogy újra itt vagyok egyesegyedül munkám közt, egy-két napja veszem észre, hogy a szegény Öreg nincs többé, most állok szemközt ezzel az új ismerettel. Istenem, mi is történt.

Megköszönöm mindkettőjük kedves figyelmét.

Martyn Ferenc

Pécs, 940, szept. 20.

Kedves Méltóságos Asszonyom,

úgy értesültem néhány nappal ezelőtt, hogy már visszatért Pécsre, és múltkori leveletem, melyben megköszönöm szíves figyelmét szegény Apám halálával kapcsolatosan, ennek értelmében címeztem. Minap aztán megtudtam, hogy szept. 21-ig Hévizen tartózkodik – de íme, rossz levélíró aki vagyok, elkéstem a postával, és most újból itthon jelentkezem:

Köszönöm múltkori sorait.

Életem, különben, a régi formájú, a műhelyemben vagyok, alig mozdulok ki, nagy képekkel küszködöm.

Kézcsókoló híve,

Martyn Ferenc

Budapest, 940, nov. 17.

Kedves Főkapitány-helyettes Uram,
Kedves Barátom,

budapesti utam gazdag ígéreteken, nagyon jól fogadnak, és ha jövő esztendőre áttekintem hadiszállásomat ide, megkezdődhet a munka. Igen sok teendő volna itt, mert a fiatalabb művésznemzedék szinte nincs sehol. De erről majd szóval bővebben beszámolok.

A pécsi kiállításra két rajzot berámázva otthon hagytam, Margit húgomat megbíztam, hogy gondoskodjék a művek beszállításáról, azok átvehetők szőlőbeli műtermemben.

Egry három színes rajzot küldött, gondolom, azóta megérkeztek, sőt levele is. Most csak azt kérem, hogy a város által vásárlandó művek közé juttassunk be egy Egry-rajzot. Legjobb festőnkről van szó, és anyagilag erősen rászorul, mert az ügyeskedők mindig elveszik előle a falat kenyeret – elég visszataszító kép ez. A város maga pedig csak jól jár, ha Egry-képek jutnak birtokába.

Én magam 2-28 körül érkezem vissza Pécsre, tehát látni fogom a kiállítást. Kállai Ernő¹ barátom egy ajánlatáról írok most, ő szívesen jönne velem Pécsre, és ott vetített képanyagával egy előadást tartana, azt, gondolom, melyet tavasszal a Zeneakadémián is felolvasott; témája az új kor művészete, a Cézanne óta történt út és eredményei. A kérdésnek egyetlen megoldatlan pontja az anyagiak – Kállai, aki különben jelenleg a Lloydnál kritikus, tehát ott írna egyúttal, nem kér honoráriumot, de szegény ember lévén, útiköltségének és két napi ott-tartózkodásának költségét igen, ami futna 50 pengőből. Kérdés, hogy Egyesületünk tudja-e ezt vállalni. Ha igen, úgy 30-án délután meg lehetne tartani az előadást a kiállítás helyiségében. Kérdés még az, hogy vetítőkészüléket kapnánk-e kölcsön. Megjegyzem még, hogy szó van egy rólam általa írandó cikkről, mely esetleg a *Híd*-ban jönne.

Végül megemlítem, hogy december 3-án tartandó pécsi előadásomat előkészítettem, gondoskodtam fotóanyagáról is. De szeretném, ha szétküldhetnék néhány nyomtatott meghívót az Egyesület nevében vagy hozzájárulásával, hogy egyrészt a publikum figyelmét fölhívjuk, másrészt meg, hogy az Egyesület külön aktivitásáról jelt adjunk.

Jövő héten megyek útlevelem miatt a Belügyminisztériumba. Majd szóval előadom levelem idetartozó részét, de most mégis kérem a választ arra nézve, hogy a Kállai-féle terv lehetséges-e.

Címem: Stefánia út 59.

Kézcsókomat küldöm a Méltóságos asszonynak és szeretetteljes köszöntő,

Martyn Ferencről

Pécs, 41, 1, 2,

Kedves Főkapitány-helyettes Uram,

táviratokat kaptam, sem Gadányi, sem Kállai nem érkeztek meg ma, így holnap, pénteken nem jelentkezem.

¹ Kállai Ernő művészeti író, kritikus. Több évig élt Berlinben, tanított a dessau Bauhausban, amelynek folyóiratát is szerkesztette. 1935-ben tért haza. 1940 és 1944 között a Pester Lloyd művészeti rovatvezetője. Több könyvet írt a modern művészetről. A Martyn által említett témában: *Cézanne és a XX. század konstruktív művészete* című könyve 1944-ben jelent meg. Martynról írt tanulmányát 1941-ben a Pécsi Városi Múzeum Értesítője közölte.

Láttam ma a kiállítást; a nívó tisztas, a „pécsi szoba” alig különbözik a többitől.
Margit húgom, aki levelemet átadja, érdeklődik, lesz-e szolgálatára szükség.
A viszontlátásig, szeretettel köszöntő,

Martyn Ferenctől

Zirc, 41, 8, 14,
Köszöntő a Bakonyból

M. Ferenc

Bp., 941 XII 15.

Kedves Főkapitány-helyettes Uram,

pár napja vagyok itt elfoglalva különféle tervvel, köztük a magam kiállításával. De gondoltam Pécsre is – Kállai Ernő előadása – úgy tudom, biztosítva van. Közben fölmerült látom a terv, hogy a „Kút” Pécsen rendezzen kiállítást – nem tudtam erről még odahaza beszélni. Egryvel ma beszéltem a dologról, és örült természetesen a gondolatnak. Remélem, hogy hamarosan többet és pontosabban írhatok erről. Egyébiránt minap zárult a Kút-kiállítás, mely bizakodó, lelkes dolog volt. – Úgy látom, január elején leszek újból odahaza, remélem, hogy a tervezett képsorsolás idejében lesz január közepén. Bevallom, elutazásom előtt nem tudtam tárgyalni az érdekeltekkel, főképp, mert azok nem voltak megtalálhatók. –

Ideírom jókívánságaimat karácsonyra és újévre.

Kézcsókomat küldöm a Méltóságos Asszonynak, és maradok barátsággal és szeretettel

Ferenc

Bp. 42, 5, 9,

Kedves Főkapitány-helyettes Uram,

budapesti tartózkodásom vége felé tart, és a jövő héten újból Pécsen folytatom a munkát. Az őszi Budapesti tervezett kiállításom most már programban van, szint-úgy egy kisebb csoporté – ha ugyan élünk még az őszig. Különben, körüljárva, megnézve azt, ami látnivaló, jelentékeny eseményről nem számolhatok be. Tíz év után ellátogattam a Műcsarnokba; az emberek mulatni mennek oda, én el voltam szomorodva. De sok biztatót a műhelyekben sem láttam, a tanácstalanság és tehetetlenség különösen a fiataloknál feltűnő, mert hiszen az öregek állják a helyüket. Mi most relációkban gondolkodunk, azt mondjuk, hogy aránylag még tartjuk a nívót – a galériák szürke programjában főképp ezt a megalkuvó és eklektikus életértelmet láttam és valami céltalanságot – „művészetet” már csak rászokásból csinálunk, időöltésből, jobb híján. Budapest, különben, élénk, mozgalmasabb jóval, mint két éve, úgy hallom, a legjobb életfajta egész Európában. Valóban, ez a megfogható mindennapi élet ma a legfontosabb, ha mégis az európai szellemre gondolok, úgy tűnik, hogy az merő kitalálás.

De nem panaszkodom, nem kritizálok, mert hiszen nem várok semmit. Nem tudom, milyen körülmények közt kerülhetek majd föl Budapestre az ősztől kezdve – értesítenek, hogy a kis villát, melyben lakom, igényelni fogják, megvétellel.

A közeli viszontlátásig szeretettel köszöntő –

Ferenctől.

Kedves Főkapitány-helyettes Uram,

köszönöm a fonyódi lapot!

Híreim, magamról, egyébíránt a következők:

Holnap be kell vonulnom Kassára, hat hónapi szolgálatra – mondanom sem kell, hogy ez a körülmény a lehető legrosszabb jövőbeli terveimre – ezek úgyszólván megsemmisültnek tekinthetők. Szó van a pécsi kiállításon kívül, beleértve az előadásokat, három budapesti kiállításról, köztük egy kollektívtról, továbbá a tervbe vett Kállai-féle kismonográfiáról. Beosztásom egyébíránt igen jónak ígérkezik, parancsnokom vitéz Rozgonyi Lajos szds., pécsi városházi tiszttviselő, kinek helyettese leszek egy ellátó oszlopnál („Ellő”), melynek munkaköre – úgy látszik – igen variált, és lényegében a harctérre induló szállítmányok indítása, átvétele és kísérése. Én nem akarom magam kivonni a munka alól – erről nem is lehet szó. Azonban úgy gondolom, ha beosztásom, ami tehát koromnál fogva nem fegyveres szolgálat, Pécssett volna, úgy mégis valamit megmenthetnék a veszendőből. Már 27-én, Sásdon járva beszéltem az ottani parancsnokságon, mit lehet és kell tennem, ha át akarom magam helyezettetni Pécsre. A döntés a pécsi hadtesttől függ, a szolgálati úton beadott kérvényt itt, ők intézik. Tegnap aztán itt Pécssett jártam el az ügyben, eredmény az, hogy Esztergár polgármester megígérte, hogy támogatja az ügyet, másfelől Blaskovichék² interveniáltak Álgya-Papp tábornoknál, aki azt felelte, hogy az áthelyezésnek semmi akadály, és máris szólt (gondolom) Szakvály alezredesnek, (?) az ügyek intézőjének. Végül tegnap, elutazása előtt ebben az ügyben megbeszéltem a teendőket parancsnokommal, vitéz Rozgonyival, aki természetesen szívesen lemond rólam, de azt ajánlja, hogy mielőtt elindítanánk a kérvényt, biztosítsuk azt, hogy pécsi beosztásom nem lesz *rosszabb* és főleg véglegesnek tekintendő, azaz nem fognak egyik napról a másikra esetleg a harctérre vezényelni valami hasonló beosztásba. Így tehát, úgy vélem, hogy persze bevonulok Kassára, látni fogom a körülményeket, és csak aztán adom be, hivatalos úton a kérvényt, mely előbb a Sásdi Kieg. Parancsnoksághoz, onnét a pécsi hadtesthez kerül döntés végett.

Ezek után előadom kérésemet – megkérem Főkapitány-helyettes urat, hogy vegye kezébe a dolgot, legyen jó, és tudja meg a hadtestnél, milyen beosztás vár rám, véglegesnek tekintendő-e a szolgálati időm tartamára, és hogy az idő alatt foglalkozhatom-e a magam, illetőleg nem utolsósorban a pécsi képzőművészeti programmal. Hiszen, ahogy láttam az eredményeket, a pécsi kiállításhoz feltétlenül szükséges az a harminc új festményem, melyet egy éve csináltam (arckép, tájkép, csendéletek), és amelyeket csak magam tudok összeállítani. De ez is csak egyetlen tétel abban a tervezetben, melyet most nem akarok leírni.

Ismétlem, nem akarom magam kivonni a szolgálat alól, nem akarom magam kimenteni, de valóban elviselhetetlen, hogy a háború szinte minden tervemet most már másodszor akarja lehetetlenné tenni. Nem akarok mást, mint egy olyan megoldást, mely lehetővé tenné amúgy is nehéz pályám folytatását – ezt katonai rendeletek pedig előírják.

Egyebekben az elmúlt hónapban is dolgoztam; áll az új szobor, ami valami, és képek készültek. Körülbelül november elején együtt állt volna, készen egész budapesti kiállításom anyaga.

Végül, Kassáról mielőbb jelentkezni fogok. Megjegyzem még, hogy ott kb. egy hónapig maradunk, onnét „átköltözünk” Lavocsnéra, a magyar-orsz határállomásra. No, de talán addig lesz valami döntés – és ebben a reményben írom ide még a szeretetteljes és baráti köszöntőmet,

Ferenc

² Blaskovich Hanna Blaskovich Iván Baranya megyei főispán lánya, Bajcsa András felesége, Weöres Sándor unokatestvére, a korabeli pécsi irodalmi-művészeti élet közismert szereplője.

Kassa, 42, szept., 30.

Kedves Főkapitány-helyettes Úr,

második napja vagyok tehát Kassán, melyet tegnap különben meg is néztem. Sok érdekes dolog van itt a színmagyar fejedelmi városban. De útleírás helyett most a magam ügyéről akarok beszámolni.

Tény az, hogy ha itt maradok, illetve mint megtudtam, 15-20 körül a magyar határon – úgy terveimből semmit sem tudok megvalósítani, és eddigi munkásságomnak nyoma, értéke, haszna elvész. Mindenképp vissza kell Pécsre kerülnöm, mégpedig olyan beosztásba, mely szabad időt hagy magam számára. Fölösleges persze azt írnom, hogy itt jó dolgom van, és hogy csupa úriember között vagyok, és azt, hogy munkakörömre a Sásdi Kiegészítő akármelyik tartalékos idősebb tisztet ide küldheti, akinek esetleg egy ilyen munkakörváltozás jót tesz.

A helyzet azonban az, hogy itt *nem kérhetem áthelyezésem Pécsre* – egy ilyen kéréssel szemben teljesen tehetetlenül és értelmetlenül állnának, noha mindenki tudja, hogy a szabad pályán élő ember számára az eltöltött idő esetleg sok hátrányt jelent. Épp ezért ezt a kérést csak kívülről, Pécssett, Főkapitány-helyettes úrék tehetnék.

Mai levelemmel egyidejűleg írtam Blaskovich Hannának, megkérve őt, hogy tájékoztassa Főkapitány-helyettes urat arról, hogy milyen ígéretet kapott, továbbá azt, hogy kihez tartozik az ügy a hadtestnél. Kérni fogom Főkapitány-helyettes urat, hogy vegye föl Bl. H.-val a kapcsolatot ebben az irányban.

Kedvező körülmények közt a pécsi hadtest 15-e előtt, sőt napok alatt visszarendelhet Pécsre, más beosztásba – személyváltási ügyek ugyanis kizárólag hozzá tartoznak, nem is szólva arról, hogy egyéni fontosságom itt nulla. De igen fontos az, hogy mielőbb megtörténjék ez a visszahívás, később nehezebbé válhat, másrészt fontos az, hogy az eredményben biztosak lehessünk, ellenkező esetben kellemetlen hátrány származnék rám nézve, amit mindenképp el kell kerülni. Végül lehetőleg már most meg kellene állapítani pécsi beosztásomat, az természetesen csak irodai vagy hasonló lehetne, és semmiképpen sem a csapatnál, mely esetben rosszabb helyzetbe jutnék, mint ahol most vagyok. Körülbelül ez a dolgok mai állása, nem sürgetem az ügyet, hiszen 15-ig bőven van idő, hogy a kérdés kedvezően megoldódjék.

Kállai (hogy másról írjak) igen sürgeti a monográfiát, úgyszintén dátumokat kérnek Budapestről, de pillanatnyilag nem adhatok választ. Némi szórakozásképp majd kapcsolatot keresek az itteni művészekkel, ami – úgy látom – nem sok jelentőset ígér, majd előszóval beszámolok minderről bővebben.

Kedves Főkapitány-helyettes Uram, kérem, mielőbb vegye kezébe ügyemet, előbbi levelemben már pontosan megírtam a dolgokat, a mainak az az értelme és mondanivalója, hogy – sajnos – itt vagy innét nem indíthatom meg áthelyezési kérésemet. De végre is bízom, semmi rendkívülről nincs szó, pusztán arról, hogy valakinek életlehetőségeit szemmel tartsák, különösképp pedig esetemben, aki nem is magának, hanem a közönségnek dolgozik.

Válaszát mielőbb várva, szeretettel köszöntöm,

Ferenc

Kassa, 42, okt. 11.

Kedves Főkapitány-helyettes Uram,

közel két hete írtam egy levelet, melyben Pécsre való visszahelyezésem ügyéről számoltam be. Azóta itt annyi történt, hogy valószínűleg már a következő héten elindulok néhányad magammal a magyar határra, új állomáshelyünkre, hogy aztán ott hónapokat töltsünk. Híreket azonban ebben az ügyben nem kaptam (leszámítva Weöres Sándor és Csorba Győző lapját), úgyhogy azt sem tudom, mi történt és mire számíthatok, végül,

kedvező esetben, mikorra érkezhet döntés. Ezért írok most, és megkérem, legyen kedves és mielőbb értesítsen – talán még itt ér a levél. W. Sándorék különben azt éreztetik, hogy az ügyem jól indult el. Magamról, különben, semmi jót nem írhatok, igen rosszul viselem el ezt az életformát, melyhez semmi tehetségem, és amelyet ma már sem lelkileg, sem fizikailag nem bírok el. Gondoltam, talán dolgozhatom kissé, de kezembe sem veszem a ceruzát – ezek a mai élményeim messze vannak attól, amit a művészetben keresek. Környezetem persze jó, és szívesek hozzám társaim, semmiben sincs hiányom, és mégsem megyek semmire, sőt naponta kevesebbet ér az, amit végzek. Megemlítem mégis, hogy dec. 10-re tervezett előadásomat elkészítettem, legalább is vázlatosan.

Kassán művészeti élet nincs, a múzeuma elég gazdag anyagú, de rendezése közepes – hol tart mindettől Pécs, összehasonlításról szó sem lehet. A város környéke sem túlságosan érdekes, vagy festői – néhány épület és dóm az, ami jó.

Hát ennyit mára – szeretettel köszöntöm Főkapitány-helyettes urat, és kérem, mielőbb küldjön címemre pár sort.

Ferenc

Kassa, 942 okt. 15.

Kedves Főkapitány-helyettes Uram,

mielőtt a magam ügyéről írnék, mindenekelőtt megköszönöm okt. 11-i levelét és fáradozását érdekemben.

De mindjárt egy kéréssel kezdeném.

Szeretném, ha az őszi kiállításunk dátumát későbbre tennénk át. Én ugyanis innét holnap, 17-én indulok el Lawocnéba, az újonnan elfoglalandó állomásra, és nem hiszem, hogy idejében Pécsre kerülhetnék. Már pedig az őszi kiállításra terveim vannak – nekem *harminc* festményem lenne (arckép, tájkép és két csendélet), aztán szeretném *Egry* barátunkat néhány új művével képviseltetni, továbbá kiválogatnánk *Martinszkytől* több festményt. De ezen kívül is van még egy-két gondolatom egy „anyagbeszerzést” illetően. Másodszor kész *kliséim* vannak, melyeket a katalógusban szeretnék elhelyezni; – a meghívókra tőlem külön egy klisé – az előbbieket pedig pécsi tagoktól lennének. Végül a művészeti előadásokkal kapcsolatosan is volna egy-két gondolatom, ami annak *publicitását* illeti, és ami a rendezés szempontjából igen fontos volna. Megjegyzem még, ha nem tudnánk elhalasztani a pécsi kiállítást, úgy kényszerülve lennék, hogy minderről lemondjak, a fő gondom az lenne, hogy a *harminc* képet, melyek teljesen szét vannak szórva, se-hogy sem tudnám összeszedetni, és nem szeretnék pusztán egy-két dologgal, „névjeggyel” szerepelni, amikor épp arról volna szó, hogy a kiállítás az idők dacára a lehető legjobb legyen. Azt hiszem, végül, hogy a befutó anyag nem ígérkezik igen gazdagnak, hiszen Gebauer Ernő barátunk nem produkált, és nagyjából így vagyunk a többivel, szóval kérésem a kiállítás dátumának elhalasztását illetően mindenképp indokolt, és jó volna, ha Pécsre való visszaérkezésemkor döntenék róla. Szeretném továbbá gondosan megszervezni a művészeti előadások publicitását, mert az ez idén jobbnak ígérkezik, mint a múlt évi, kell, hogy nagyobb számú hallgatót biztosítsunk.

Visszatérek most a magam ügyére.

16-án indulunk Lawocnéba, 100 km-re Munkáctól, szálláscsinálónak, amennyiben nem sikerülne Pécsre való visszahelyezésem, úgy tavaszig ott maradok. Mondják, hogy hegyes vidék, és igen primitív keret vár ránk, munkánk ott is a ki- és berakodás.

A mai napon vitéz Székely Pál szds., parancsnokom, aki különben tanítóképezdei tanár Pécsen és Klug György³ kollégája, segített elkészíteni áthelyezésem iránti beadvá-

³ Klug György a Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társaságának festő tagja.

nyomat, és az talán már el is indul. Még nem tudom, egy rövidebb, vagy hosszabb szolgálati úton megy-e, mindenesetre Széky Pali bátyám egy lapon értesíteni fogja Főkapitány-helyettes urat az irat elindulásának dátumáról.

Megírtam benne, hogy a pécsi és dél-dunántúli nemzeti kultúrprogram, az Esztergár-féle terv egyik szervezője és vezetője vagyok, munkásságom kiterjed kiállítások, művészeti előadások szervezésére, a Janus Pannonius Társaság művészetkritikai szerkesztésére, a helyi sajtóban ugyanezen munkásságra, múzeumi munkákra, egyszóval fontos szellemi aktivitásra, mely a pécsi, illetőleg (Bund) baranyai problémák szempontjából nemzeti kötelesség és elvégzendő. Ezt a munkát hazatérésem óta végzem, érte pénzt nem fogadtam el. Pécsre való áthelyezésem lehetővé teszi katonai beosztásom elvégzésén kívül ezt a második munkakör elvégzését, továbbá szabad pályán lévén, lehetővé tenné budapesti kiállításaim megrendezését, mely szintén magyar kulturális ügy, és amitől polgári hivatásom sorsa függ.

A mai napig nem érkezett ide leváltásomról hír, igaz, hogy az egyik napról a másikra történik, de mégis aggódom, hogy L.-ből újabb időt jelentene leváltásom. Mindenesetre kérem Főkapitány-helyettes uram, legyen jó, amint megérkezik Széky Pali bátyám lapja, keresse föl az illetékeseket, és minden eszközzel hasson oda, hogy Pécsre való visszaérkezésem mielőbb megtörténjék. Ha közben B. Hannától érkeznek hír, a vezérkari főnök útjain, annak csak külön örülnék. Hát körülbelül ez most jelenteni valóm. Pécsi előadásomat elkészítettem, úgyszintén a budapestivel is foglalkozom, de ebben a huzavonában szinte semmit sem végzek, és semmire sem vagyok használható.

A viszontlátásig szeretetteljes köszöntő – Ferenctől

Munkács, 42, X, 22

Tegnap lejöttem a hegyekből ide, elintéznivalókkal.

Fönt már hóban járunk, sár és szegénység van még a hegy túlsó lejtőjén. Ma beszéltem v. Sz. Pál közv. parancsnokommal, telefonon, megkérdeztem azt is, elment-e kérvényem. Úgy mondta, hogy ez már Pécsen is lesz – mindkét véleményezés jó, ill. javasolás. Nem tudom, közben Főkapitány-helyettes úr kapott-e értesítést a dolgok állásáról – most mindenesetre fölhasználok az alkalmat és írok róla. Egyebekben marad minden – igaz, az időjárás sem kedvező, és szinte szakadatlan mozgásban élek. Egészben véve ezek az északi hegyek és emberek nem „inspirálnak” semmire, nyilván bennem a hiba. Most már remélem, hogy rövidesen lesz döntés ügyemben, addig is szeretettel köszöntő és kézcsókom a Méltóságos Asszonynak –

Ferenc

Lavocsne 942, nov., 2.

Címem: L. M. F.

tart. hadnagy

Volóc (Lavocsne)

104 Ello.

Kedves Főkapitány-helyettes Uram,

okt. 22-i levelét csak ma kaptam kézhez, Kassáról hozták utánam. Közben annyi változás történt, hogy alakulatom egy része Budapestre került, így Széky Pál is, míg egy kisebb része tegnap ideérkezett Lavocsnére, Kovács fhdgy-al az élen.

Egyidejűleg azonban, ugyancsak Kassáról, utánam hozták a következő pécsi választ.

M. Kir. pécsi 4. honvéd kerületi parancsnokság.

11.068 szám

elsz. szü. ti-1942.

lg Martyn Ferenc t. hdgy. áthelyezését Pécsre kéri.

M. Kir. 104. Ellátó oszlop Parancsnokság Kassa.

Pécs, 942, évi október hó 22-én.

F. é. X. 16-án kelt 94/kt-1942. sz. felterjesztésére:

Kérelmezőt értesítse, hogy amennyiben a polgári pályán nélkülözhetetlen, felettes hatósága meghagyását kérheti.

A Ker. pk. rendeletéből
az eü. szab-on lévő vkf helyett
Nagyszebeny (?)

Ezt a választ úgy értelmezik itt, hogy az áthelyezés helyett fölmentést javasolnak v. értenek, és az arra vonatkozó kérvényt Pécssett, felettes hatóságom kérje. Felettes hatóságom a szó szoros értelmében nem lévén, egy ilyen kérvényt csak a Pécsi Képzőművészek Társasága és a többi pécsi kultúralakulat, Esztergár polgármester adhat be. Török Gyula⁴ különben jelzi egyik lapján, hogy Főkapitány-helyettes úr meg is indította ezt a dolgot – mindenesetre köszönöm, ami addig történt, és amit még el kell végezni, azt most kérem. Egészen Főkapitány-helyettes úrra bízom, milyen eszközt és módot talál jónak, célravezetőnek. Kassáról írt kérvényemben – katonai megfogalmazásban – megírtuk, hogy mit végzek Pécssett, az Esztergár-féle program keretében, a háború kezdete óta – teendők, anyagi honorárium nélkül természetesen, a háború kezdete óta – teendők, melyek a pécsi és dél-dunántúli program keretében elvégzendők, és amelyek (ha úgy tetszik) jelenlétemet szükségessé teszik.

Ha mégis szükséges volna, hogy a kérvényt mások is támogassák, a J. P. Társaság,⁵ Fischer Béláék biztosan mellette vannak, sőt a sajtó is érdekelve van, egyszóval mindazok a helyek, ahová évek óta dolgoztunk közösen.

Szeretném, ha a dolgot minél előbb sikerülne nyélbe ütni, hogy a pécsi kiállítás rendezésére jelen legyek, és annak anyagát összehozhassam, sajtójáról gondoskodjam – hogy csak a legsürgősebb teendőket jelezzem. Így talán budapesti terveimre is adhatnak dátumokat, melyeket egyébként talán már nem is tudnak beállítani.

Lavocsnéról sokat nem mondhatok; nem jól érzem magam, egészségem sem kielégítő, gyomrommal van baj és noha időm volna, néhány silány tájrajzon kívül semmit sem végzek. Tulajdonképp „jó dolgom” van, csak éppen hogy nem vagyok szerepemben, helyemen és nem igen bírom a dolgot.

Sietek a befejezéssel, megy a volóci vonat, ismételten kérem Főkapitány-helyettes urat, járjon el érdekemben, nagyon-nagyon köszönöm az eddigi fáradozását, és kérem, mielőbb értesítsen a történetekről.

Abban a reményben, hogy rövidesen hasznossá lehetek, szeretettel köszöntöm,

Ferenc

és kézcsókom a Méltóságos Asszonynak.

⁴ Török Gyula a Pécsi Városi Múzeum igazgatója.

⁵ A pécsi Janus Pannonius Társaságról van szó, melynek egyik vezetője volt Fischer Béla, korábbi pécsi alispán.

L. 42. nov. 5.

Kedves Főkapitány-helyettes uram és Barátom,

most csupán adataim kiegészítéséhez írom meg új címemet, mely a M. Kir. 5. Honv. R. sz. és Kieg. parság, Lavocsne. Egyebekben itt új alakulatról lévén szó, teljes formálódásban vagyunk, és az ügyet napról napra nehezebbnek látom. Örölnék mégis, ha hírt kapnék az eredményekről, de úgy látom, semmiképp sem leszek idejében Pécsett, sem a többi budapesti dátumoknál.

Ismételten köszönöm fáradozását, és szeretettel köszöntöm

Ferenc

Egyéni címem: M. F. t. hdgy

502/8 104 Ello/

Volóc, 42, XI, 19.

Kedves Főkapitány-helyettes Uram és kedves Barátom,

ma itt töltöttem a délutánt, kihasználom az alkalmat, és írok pár sort. Pár napja kaptam híreket T. Gyulától, melyben értesít, hogy ügyem Pécsett elintézését nyert és Budapestre került, az utolsó stációra. Köszönöm nagyon az eddigieket, és várom a döntést. Nagyon sajnálom, hogy nem lehettem hasznos Pécsett, pedig jó terveim voltak! Így mindössze egy szerény listát küldtem T. Gyulának, mely épp eszembe jutott, nem tudom, mennyiben volt hasznos, használható és egységes! Itt persze nem dolgozom, néha firkálok valamit, isten tudja, lesz-e belőle valaha valami. Örölnék, ha kapnék pár sort mindarról, ami itt érdekelhet, és a viszontlátás reményében szeretettel köszöntő, kézcso-kom a Méltóságos asszonynak,

M. Ferenc

Volóc, 42, XI, 27.

Kedves Főkapitány-helyettes Uram és kedves Barátom,

ma is itt vagyok, és küldök pár sort. Már vasárnap megkaptam a H. M. rendeletet, mely visszahelyez Pécsre, most tehát várom helyettesemet, melyet a rendelet különben jelez. Úgy látom, hogy néhány napon belül erre is sor kerül – most még nem mondok azonban köszönetet mindezért.

Hallok különben a pécsi művészeti eseményekről – kutyaftában küldtem a festmények listáját, mely bizony nem igen tetszett így távolból sem. No, de remélem, ki fogom pótolni a jövőben.

Jelezni fogom, ha valóban útnak indulok, és a viszontlátás reményében szeretettel köszöntő, kézcso-kom a Méltóságos asszonynak

Ferenc

Lavocsne 42, 12, 2,

Kedves Főkapitány-helyettes Uram és Barátom,

Pécsre, szabadságra utazó tisztiküldönccel küldök egy pár sort.

Most már híreim vannak a kiállításról és az előadásokról, csak azt sajnálom, hogy nem lehettem jelen. Írtam már, hogy a H. M. rendelet múlt vasárnap ide megérkezett, ez rendelkezik leváltásomról. Az ugyanabban jelzett leváltó tiszt azonban még máig nem érkezett meg – hát most ez az aktualitás.

Magamról egyébként nincs sok hírem, nem jól vagyok. No, de remélem, most már mégis lesz változás, és hamarosan előszóval referálhatok.

Kézcsókomat küldöm a Méltóságos Asszonynak, és szeretetteljes köszöntő, barátsággal,

Ferenc

T. P. 194/39.

42, 12, 10.

Kedves Főkapitány-helyettes Uram és Barátom,

most csak a rend kedvéért írok, és bejelentem, hogy 14-én nem lehetek Pécsett, előadásomat megtartandó. A felváltás ugyanis késik, mai napig nem érkezett ide, de ha itt lenne, úgy is néhány napot igénybe venne teendőim átadása. Kérem tehát, jelezzék a lapokban, hogy később tartom meg az előadást. Remélem mindazonáltal, hogy hamarosan mégis útnak indulok és személyesen referálhatok.

Addig is szeretettel köszöntő –

Ferenc

42, XII, 19. [Tábori postai levelezőlap]

Kedves Főkapitány-helyettes Uram és Barátom,

most már minden elő van készítve útbaindításomhoz, és remélem, hogy jövő héten, karácsony ünnepére Pécsett leszek. Éppen ezért, most csak pár sort küldök, bensőséges karácsonyt és szerencsés újesztendőt kívánok ezúton, bár, hihetőleg, személyesen ezt majd megismételhetem. És legyen a jövő 1943 a Pécsi Képzőművészek Társaságának is kitűnő esztendeje, a magam részéről természetesen rajta leszek. Már hosszabb ideje nem kaptam híreket Főkapitány-helyettes úréktől, szeretném tudni, hogy az egészség jól szolgál. Kézcsókom a Méltóságos asszonynak és szeretettel jókívánságok,

Ferenctől.

Kolozsvár 43, 2, 10.

A Hoffmann Edit⁶ interivew-t tegnap Budapestről elküldtem a Dunántúl szerkesztőségének. Beszéltem Csánky Dezsővel,⁷ aki sikereinken felbuzdulva márciusra megígérte a nagybányai anyagot, sőt előadást a maga részéről. A Mednyánszky-kiállítás teljesen jelentéktelen, de nem tetszett Istókovits sem. A magam ügyét igazítottam Budapesten. Itt 24 órát töltök, pénteken Pécsett leszek, és előszóval bővebben beszámolok.

H. E. előadása igen szép lesz.

Kézcsókomat küldöm és szeretettel köszöntő: F.

⁶ Hoffmann Edit (1888–1945) művészettörténész, a Szépművészeti Múzeum Grafikai Osztályának vezetője.

⁷ Ha azonos Csánky Dénessel, akkor ez időben a Szépművészeti Múzeum főigazgatója.

Mohács, 943, 3, 8. [Színes képeslap]

Martyn

Sok szíves üdvözetet küldünk

Martinszky Anni és János

Szívélyes üdvözlettel Kolbe Mihály és Kolbe Mihályné

Bp., 943, 8, 18.

Kedves Főkapitány-helyettes Uram,

csupán életjelt küldök; Budapest nyaral, a város üres, levegős napos, és ezt igazán szívesen látom. Néhány jóbaráttal találkoztam, és fontos beszélgetésünk volt. Ellátásom elsőrangú, sajnos, egészségem, mégsem javul.

Jövő szerdán érkezem vissza Pécsre, és – ha minden jól megy – rá egy napra a keleti Mecsekbe indulok egy hónapra, ez talán megnyugtatóan hat idegeimre.

Szeretettel köszöntő –

Ferentől

Kézcsókomat küldöm a Méltóságos asszonynak.

Bp. 43, XII, 7.

Kedves Barátaim, borús szürke vagy koromfekete Budapest ez, kevés fontos művészeti eseménnyel. Mindazáltal kiállítás követ kiállítást, könyv könyvet, koncert koncertet: a szellemi élet lassacskán. Kállai februárban rendez egy kis kiállítást, húsz festővel – ezen egy képpel (mindenki így) szerepelek: Egrytől az absztrakcióig. A galériák szívesen látnák kiállításom, „csak telefonáljak, és megváltoztatják a programot” – mondják, én meg csak várok, mint egy Oblomov, és élvezem, milyen jó a hírem, mert nem állítok ki. Persze, lényegesen fontosabb volna, hogy letelepedjek Bp-re. – Egyszóval, a szokásos fél-eredményekkel vasárnap visszaérkezem Pécsre. Egészségem nem a legjobb, bár újból kissé javuló. Kézcsókom a Méltóságos asszonynak és igaz köszöntő

Ferentől.

Kaposvár 44, 2, 8.

Kedves Barátaim, ma már haza is engednek, igaz, ám megmarad komolyan beteg gyomrom. Legelső valóban az lenne, hogy meggyógyuljak, mert így nem lehet élni. Holnap este Pécsre leszek, és jelentkezni fogok azonnal.

Kézcsók és jó barátság

Ferentől.

Így szólott Zarathustra

Könyv mindenkinek és senkinek

Első rész

Zarathustra előljáró beszéde

1

Harmincesztendő lett Zarathustra, midőn elhagyta szülőföldjét és a szülőföld tavát, és felment a hegyekbe. Saját szellemét és magányát élvezte ott, és tíz évig nem telt be velük. Végül azonban megváltozott szívében – és egy reggel, felserkenvén a vöröslő pirkadattal, kiállt a Nap elé, és így szólott hozzá:

„Hatalmas csillag! Mivé lenne a boldogságod, ha nem volna, akinek világolj!

Napra nap feljöttél barlangomhoz tíz éven át: bizony elegend lett volna önön fényedből és az útból is nélkülem, sasom és kígyóm nélkül.

Mi azonban minden reggel vártunk reád, elfogadtuk tőled, mit bőséged adott, és megáldottunk érte.

Íme! Torkig vagyok immár bölcsességemmel, akár a méh, mely túl sok mézet gyűjtött, szükségem van a kézre, mely érte nyúl.

Ajándékozni és osztani szeretnék belőle, hadd örvendjen csak újra balgaságán mind, ki bölcs az emberek között, és a szegények is hadd örvendezzenek újra gazdagságukon.

Le kell hát ereszkednem a mélybe: ahogy te is cselekszel esténként, midőn eltűnsz a tenger mögött, hogy bevilágítsd még az alvilágot is, gazdagnál is gazdagabb csillag!

Alá kell buknom, akárcsak neked, így mondják az emberek, akikhez le akarok jutni.

Áldj meg tehát, nyugodt szem, akiben a túlságos boldogság láttán sem támad irigység!

Áldd meg a túlsorduló kelyhet, hogy aranylón árassza vizét, és mindenüvé elvigye visszfényét a te gyönyörűségednek!

Íme! A kehely ürülni szeretne ismét, és Zarathustra ismét ember szeretne lenni.”

– Ezzel bukott alá Zarathustra.

Zarathustra egyedül ereszkedett lefelé a hegyről, és senkivel nem találkozott. Ám ahogy az erdőbe ért, egyszerre csak egy aggastyán állott előtte, aki elhagyta szent kunyhóját, hogy gyökereket gyűjtsön a vadonban. Az aggastyán pedig így szólott Zarathustrához:

„Ismerem ezt a vándort: jó néhány esztendeje járt már ezen az úton. Zarathustrának hívták; de megváltozott.

Akkor hamudat vitted föl a hegyre: csak nem tüzedet akarsz most a völgyekbe vinni? Nem féled-e a gyújtogató büntetését?

Igen, felismerem Zarathustrát. Tekintete tiszta, és száját nem tölti utálat. Avagy nem úgy lépdel-e, akár a táncos?

Zarathustra átváltozott, Zarathustra gyermekké lett, Zarathustra felébredt: mi dolgod hát az alvók között?

Magányod olyan volt, akár a tenger – tengerként hordozott. Jaj, miért akarsz partra szállni? Jaj, miért akarsz újra magad vonszolni testedet?”

Zarathustra pedig így felelt: „Szeretem az embereket.”

„És én”, szólott a szent férfiú, „én vajon miért jöttem a vadonba és a pusztaságba? Nem azért-e tán, mert túlságosan is szerettem az embereket?

Most Istent szeretem: az embereket nem. Nekem az ember túlon túl tökéletlen holmi. Csak vesztemet okozná az emberszeretet.”

Zarathustra pedig így felelt: „Szeretet? Mit is beszélek! Ajándékot viszek az embereknek!”

„Semmit ne adj nekik”, szólott a szent férfiú. „Inkább vegyél le róluk valamit, amit együtt hordozhatsz velük – az esik nekik a legjobban: csak aztán jóleszen neked is!

Ha pedig mindenáron adni akarsz, csak alamizsnát adj, azt is csak akkor, ha eleget koldultak érte!”

„Nem”, felelte Zarathustra, „nem adok alamizsnát. Nem vagyok hozzá elég szegény.”

A szent férfiú nevetett Zarathustrán, és így szólott: „Akkor jól ügyeskedj, hogy elfogadják a kincseidet! Nincs bizalmuk a remetékben, és nem hiszik el, hogy ajándékozni jöttünk.

Léptünk zaja, ha utcákat felferi, túl magányos nekik. És akár ha éjjel felnezelnek ágyukban, mert jár valaki odakint, jóval napkelte előtt, bizony azt kérdezik magukban: ugyan hová tolvajkodik?

Ne menj az emberek közé, maradj az erdőn! Akkor már inkább menj az állatok közé! Legyél olyan, mint én – medve a medvék, madár a madarak között.”

„És mit csinál egy szent az erdőn?” kérdezte Zarathustra.

A szent férfiú pedig így felelt: „Dalokat szerzek, és eléneklem őket, és dalolás közben nevetek, sírok, brummogok is: így dicsérem az Istent.

Énekszóval, brummogva, sírva-nevetve dicsérem az Istent, az én Istenemet. De csak hoztál nekünk ajándékba valamit!”

E szavak hallatán Zarathustra elköszönt a szent férfiútól, és azt mondotta: „Ugyan mit is adhatnék én nektek? Engedj inkább utamra hamar, nehogy még elvegyek tőletek valamit!” – Így aztán elváltak egymástól, az aggastyán meg a férfi, nevetve gyermeki nevetéssel.

Ám amikor Zarathustra magára maradt, így szólott a szívéhez: „Még ilyet! Ez a szent életű aggastyán itt a vadonban még nem is hallott róla, hogy *Isten halott!*” –

3

Mikor Zarathustra kijutott az erdőből, és beért a legközelebbi városba, nagy csődületet talált a piactéren: mert híre ment, hogy valami kötél tánccsal lehet látni. És Zarathustra így szólott a sokasághoz:

Az embert fölülműló embert tanítom néktek. Olyasvalami az ember, amin felül kell kerekedni. Mit tettetek ti, hogy felülkerekedjetek rajta?

Minden eddigi lény alkotott valami önmagán túlmutatót: épp ti volnátok hát apálya ennek a nagy dagálynak, és inkább visszatérnétek az állathoz, sem hogy felülkerekedjetek az emberen?

Mi a majom az ember számára? Nevetség csupán, avagy fájdalmas szégyen. És ugyanaz lesz majd az embert fölülműló ember számára az ember is: nevetség, avagy fájdalmas szégyen.

Megtettétek az utat a féregtől az emberig, és sok minden megmaradt a féregből bennetek. Valaha majmok voltatok, és bizony az ember még ma is majmabb, mint bármelyik majom.

De még aki a legbölcsebb köztetek, az is csupán hasadt korcs, növény és kísértet fattya. De vajon arra ösztökéllek-e én benneteket, hogy kísértetek avagy növények legyetek?

Íme, én az embert fölülműló embert tanítom néktek!

Az embert fölülműló ember a földnek értelme. Mondja hát akarátokat: az embert fölülműló ember *legyen* értelme a földnek!

Kérve kérlek, testvéreim, *maradjatok hűek a földhöz*, és ne higgyetek azoknak, akik földöntúli reménységgel kecsegtetnek benneteket! Méregkeverők azok, akár tudják, akár nem.

Az élet megvetője mind, haldokló, és méreggel fertőzött maga is, aki csak nyúg a földnek: vesszenek mind egy szálig!

Valaha az Isten ellen való vétkek volt minden vétkek legnagyobbika, de Isten meghalt, és vele haltak ezek a vétkesek is. Most már a föld ellen való vétkek a legiszonyatosabb, és az, ha többre tartjátok a kifürkészhetetlennek belsejét, mint értelmét a földnek.

Valaha megvetéssel pillantott a testre a lélek: és akkoriban ez a megvetés volt a legmagasztosabb – soványnak, csenevésznek, éhenkórásznak akarta látni. Azt hitte, így majd elmenekülhet tőle és a földtől.

Ő, az a lélek maga is sovány, csenevész és éhenkórász volt még: önnön kegyetlenségében gyönyörködött az a lélek!

De még ti magatok is, testvéreim, mondjátok csak meg: vajon mit ad tudtul lelketekről a testetek? Avagy nem szegénység és mocsok és hitvány tespedtség-e lelketek?

Bizony mondom néktek, mocsokos folyam az ember. Tenger legyen, aki magába akarja fogadni ezt a mocsokos folyamot, és nem akar bepiszkolódni.

Íme, én az embert fölülműló embert tanítom néktek: ő az a tenger, őbenne bukkhat majd alá hatalmas megvetések.

Mi a legnagyobb, amit megélhettek? Nem más, mint a hatalmas megvetés órája. Az óra, midőn még boldogságotok is utálatra változik, miként utálat lesz eszességeitekől és erényeitekől is.

Az óra, midőn azt mondjátok: „Mit számít a boldogságom! Mindez szegénység és mocsok és hitvány tespedtség csupán! Pedig boldogságomnak magát a létet kellene igazolnia!”

Az óra, midőn azt mondjátok: „Mit számít az eszességem! Vajon éppúgy óhajtja-e a tudást, akár az oroszán a táplálékot? De szegénység és mocsok és hitvány tespedtség csupán.”

Az óra, midőn azt mondjátok: „Mit számít az erényem! Még egyszer se szabadított rám őrzöngést. Saját jóm és gonoszom: hogy unom már őket! Mindez szegénység és mocsok és hitvány tespedtség csupán!”

Az óra, midőn azt mondjátok: „Mit számít az igazságosságom! Nem látom, hogy izzás és parázs volnék. Márpedig az igaz ember izzás és parázs!”

Az óra, midőn azt mondjátok: „Mit számít a részvétem! Vajon nem kerest-e a részvét, melyre felfeszítik azt, aki szereti az embereket? Csakhogy az én részvétem nem megfeszítettetés.”

Beszéltetek-e valaha így? Kiáltoztatok-e így valaha is? Ó, bárcsak hallottam volna már, hogy így kiáltoztok!

Nem bűneitek – mértékletességtok kiált az égre, fukarkodástok a bűnnel az, ami égre kiált!

Hol van hát a villám, hogy megkarcoljon benneteket nyelve hegyével? Hol van a téboly, melynek ott kellene lennie bennetek, véretekbe oltva?

Íme, én az embert fölülmuló embert tanítom néktek: ő az a villám, ő az a téboly! –

Midőn Zarathustra így szólott, felkiáltott valaki a tömegben: „Eleget hallottunk már a kötélhányósról, ideje, hogy láthassuk is!” És a sokaság kinevette Zarathustrát. A kötélhányós pedig azt hitte, órá értik, amit mondanak, és munkához látott.

4

Zarathustra azonban végigtekintett a sokaságon, és elcsodálkozott. Azután így szólott:

Kötél az ember, köté az állat és az embert fölülmuló ember között – szakadék felett feszülő köté.

Veszélyes átkelés az ember, veszélyes úton levés, veszélyes visszatekintés, veszélyes borzongás és megtorpanás.

Attól nagy az ember, hogy híd ő és nem cél: hogy *általjutás* ő és *alábukás* – szeretni azt lehet benne csak.

Szeretem, akik nem tudnak élni, hacsaknem úgy, mint alábukók, mert ők azok, akik mindéig általjutók.

Szeretem, akikben hatalmas megvetés lakozik, mert hatalmas őbennük a tisztelet is, nyilak ők, melyeket a túlsó part felé lő ki a vágy.

Szeretem, akik nem valahol a csillagokon túl keresik, vajon mi végre hoznak áldozatot, és miért buknak alá: hanem a földnek áldozzák magukat, hogy a föld az embert fölülmuló emberé lehessen egykor.

Szeretem, akinek élete megismerés, és azért akarja a megismerést, hogy az embert fölülmúló ember élhessen egykor. És saját alábukását akarja így.

Szeretem, aki dolgozik és kitalál, hogy házat építsen az embert fölülmúló embernek, és elébe készít földet, állatot, növényt: mert saját alábukását akarja így.

Szeretem, aki szereti erényét: mert nem más az erény, mint az alábukás akarása, és nyíla a vágynak.

Szeretem, aki egyetlen cseppnyi szellemet sem tart meg magának, hanem teljesen erényének szelleme akar lenni: szellemként fog ő átkelni a hídon.

Szeretem, aki erényéből meríti indíttatását és végzetét: mert erénye végett akar ő még élni, és nem élni többé.

Szeretem, aki nem akar túl sok erényt. Erénynek több az egy, mint a kettő, mert egy erény inkább csomó, amelyből kiindul a végzet.

Szeretem, aki bőven tékozolja lelkét, aki nem vár köszönetet és soha nem is köszönget: mert folyvást ajándékozik ő, és nem akarja megőrizni magamagát.

Szeretem, aki szégyelli, ha szerencsésen vetődik a kocka, és aki azt kérdi akkor: netán hamisan játszom? – mert tönkre akar menni.

Szeretem, aki aranyló szavakat szór tettei elé, és mégis többet vált be, mint amennyit ígért: mert saját alábukását akarja ő.

Szeretem, aki igazolja a jövődöket, és megváltja az elmúlottakat: mert a jelenvalók miatt akar tönkremenni.

Szeretem, aki szeretetből megfenyíti istenét: mert istenének haragja miatt kell tönkremennie.

Szeretem, akinek lelke még sebet is mélyet tud kapni, és aki egyetlen aprócska élménytől tönkremehet: mert szívesen megy ő át a hídon.

Szeretem, akinek lelke túlcsordul, és aki megfélelkezik magáról, mert magába fogad mindeneket: így minden dolog az ő alábukása lesz.

Szeretem, aki szellemében és szívében szabad: feje így szívének belseje csupán, szíve pedig alábukásba úzi.

Szeretem mindazokat, akik súlyos cseppekhez hasonlatosan, egyenként hullnak alá az ember felett tornyosuló sötét fellegekből: a villám eljövetelet hírlik ők, és hírnökökként fognak tönkremenni.

Íme, a villám hírnöke vagyok magam is, és súlyos csepp a fellegekből: a villám neve azonban embert fölülmúló ember. –

5

Midőn Zarathustra kimondta e szavakat, ismét végigtekintett a sokaságon, és elhallgatott. „Itt állnak”, szólott szívéhez, „és nevetnek: nem értenek, nem ilyen szájra hallgatnak ezek a fülek.

Avagy előbb tán szét kell zúzni a fület, hogy a szem tanuljon meg hallani? Netán vezeklésre intő prédikátorbömbölésre és dörgelelemüstdobokra vágyanak? Vagy a dadogónak hisznek csupán?

Van valamijük, amire büszkéek. Hogy is hívják, ami keblüket dagasztja? Műveltségnek hívják, ez az, amitől előbbrevalók, mint a kecskepásztorok.

Ezért is ódzkodnak annyira, ha a 'megvetés' szót hallják magukról. A büszkeségüknél kell hát megfognom őket.

Arról fogok beszélni nekik, ami a legmegvetendőbb: az pedig nem más, mint *az utolsó ember*.”

Így szólott tehát Zarathustra a sokasághoz:

Ideje, hogy az ember célt tűzzön maga elé. Ideje, hogy az ember elvesse legmagasztosabb reménységének magvát.

Talaja még elég gazdag hozzá. De nemsokára szegényes és agyonbarázdált lesz ez a talaj, és magas fa nem sarjadhat belőle többé.

Ó, jaj! Eljön az idő, midőn az ember többé nem lövi túl vágyának nyilait az emberen, és íjának idege elfeledi a pendülést!

Bizony mondom néktek: még káosz kell legyen abban, aki táncoló csillagnak akar életet adni. Bizony mondom néktek: bennetek még megvan a káosz.

Ó, jaj! Eljön az idő, midőn az ember nem adhat többé táncoló csillagnak életet. Ó, jaj! Eljön a legmegvetendőbb ember ideje, azé, aki nem bírja többé megvetni önnönmagát.

Íme! Megmutatom néktek *az utolsó embert*.

„Mi az, hogy szerelem? Mi az, hogy teremtés? Mi az, hogy vágy? Mi az, hogy csillag?” – így kérdezősködik az utolsó ember, és vaksin pislog.

A föld összezsugorodik akkor, és ott ugrándozik rajta az utolsó ember, aki majd mindent magához zsugorít. Fajtája kiirthatatlan, akár a bolha; az utolsó ember él a legtovább.

„Feltaláltuk a boldogságot” – mondják az utolsó emberek, és vaksin pislognak.

Rég elhagytak minden vidéket, ahol küzdelmes volt az élet: mert melegség kell nekik. Szeretik hát a szomszédaikat, és hozzájuk dörgölőznek: mert melegség kell nekik.

A betegséget és a bizalmatlanságot egyként bűnnek tartják: elővigyázatosan járnak. Bolond, aki még kövön botlik vagy emberen botránkozik!

Egy kis méreg hébe-hóba: hogy kellemesebb legyen az álom. És jó nagy adag méreg a végén: hogy kellemes haláluk legyen.

Dolgoznak még, mert a munka szórakoztat. De ügyelnek, nehogy a szórakozás megártson.

Nincs többé se gazdag, se szegény: mindkettő túlságosan fáradságos. Ki akar uralkodni még? Ki akar engedelmeskedni? Mindkettő túlságosan fáradságos.

Egy a nyáj, és sehol a pásztor! Mind ugyanazt akarják, mindenki egyenlő: aki másképp érez, önként a bolondokházába vonul.

„Egykoron bolond volt az egész világ” – mondják a legkifinomultabbak, és vaksin pislognak.

Megokosodtak, tudnak mindent, ami csak történt: se vége, se hossza így a csúfolkodásnak. Olykor hajba kapnak ugyan, de hamar megbékélnek – nehogy elrontsák a gyomrukat.

Egy kis gyönyör nappal, egy kis gyönyör éjjel: de fő az egészség.

„Feltaláltuk a boldogságot” – mondják az utolsó emberek, és vaksin pislognak. –

És itt végződött Zarathustra első beszéde, amelyet úgy is emlegetnek, „az előljáró beszéd”: mert ezen a helyen félbeszakította a tömeg kiáltozása és örömujjongása. „Add meg nekünk azt az utolsó embert, ó, Zarathustra” – így kiáltottak –, „hadd legyünk mi azok az utolsó emberek! Az embert fölülmúló embert

pedig megtarthatod magadnak!” És mindenki ujjongott, és csettintgette a nyelvét. Zarathustra azonban elszomorodott, és így szólt a szívéhez:

„Nem értenek: nem ilyen szájra hallgatnak ezek a fülek.

Alighanem túl soká éltem a hegyek között, túl sokat hallgattam patakokat és fákat: most aztán úgy beszélek, mint a kecskepásztorok.

Lelkem mozdulatlan és tiszta, akár a délelőtti hegy. Mégis azt hiszik, hideg vagyok, és gúnyolódásom iszonyú tréfákban tör ki.

Most pedig rám néznek, és kinevetnek: és miközben nevetnek, még gyűlölnék is. Jég dermedti a nevetésüket.”

6

Ekkor azonban történt valami, ami minden száját elnémított, és kimeresztett minden szemet. Időközben ugyanis megkezdte mutatványát a kötél táncos: kilépett egy kis ajtón, és elindult a kötélen, amely két torony között volt kifeszítve, úgy, hogy ott lógott a piac és a sokaság felett. Épp a kötel közepé táján járt, mikor ismét kinyílt az ajtócska, és egy tarka fickó ugrott ki belőle, valami tréfamesterféle, és gyors léptekkel utána indult. „Gyerünk, te béna”, kiáltott fel iszonyú hangon, „előre, te lajhár, te zugárus, te meszes pofájú! Nehogy fenébe találjalak rúgni! Mit keresel te itt a tornyok között? A toronyban a helyed, be kellene zárni, csak elállod az utat a nálad jobb előtt!” – És minden szóval egyre jobban és jobban megközelítette: mikor pedig már csak lépésnyire volt tőle, megtörtént az iszonyat, mely minden száját elnémított, és kimeresztett minden szemet – a tréfamester ördögi kiáltást hallatva általugrotta a másikat, aki az útjában állt. Az pedig, vetélytársának győzelmét látván, elvesztette a fejét, és lába alól a kötelet; elhajította rúdját, és gyorsabban, mint amaz, heves kar- és lábcsapkodással alázuhan a mélybe. A piac és a sokaság olyan lett, akár a vihar korbácsolta tenger: mindenki összevissza futkosott, és szerteszaladt, leginkább ott, ahová a test zuhant.

Zarathustra azonban mozdulatlan maradt, és épp mellette csapódott földnek a test, vigasztalan állapotban és összezúzódva ugyan, de még nem holtan. A szerencsétlen egy idő után eszméletére tért, és látta, hogy Zarathustra mellette térdel. „Mit keresel itt?” szólalt meg nagy sokára, „rég tudtam, hogy egyszer gáncsot vet nékem az ördög. Most aztán vissz a pokolba: neki akarod útját állani?”

„Becsületemre mondom, barátom”, felelte Zarathustra, „egy szó sem igaz abból, amit beszélsz: nincs se ördög, se pokol. A lelked megelőzi halálában a testedet: ne tarts most már semmitől!”

A férfi bizalmatlanul felpillantott. „Ha igazat beszélsz”, mondotta aztán, „semmit sem veszítek, ha elvesztem az életet. Alig vagyok több, mint az állat, akit veréssel és sovány falatokkal táncolni tanítottak.”

„Nem úgy van az”, szólott Zarathustra, „a veszélyt tetted hivatásoddá, és ebben aztán nincs semmi megvetendő. Most pedig hivatásod tesz tönkre téged: ezért saját kezemmel temetlek el.”

Midőn Zarathustra kimondta e szavakat, a haldokló többé már nem válaszolt; de megmozdította a kezét, mintha Zarathustra kezét kereste volna, hogy köszönetképpen megszorítsa. –

Közben leszállt az este, és a piacra sötétség borult: a sokaság szétszéledt, mert a kíváncsiság és az ijedelem is elfárad egyszer. Zarathustra azonban ott ült a földön a halott mellett, és gondolataiba merült: elfeledte hát az időt. Végül azonban beállt az éj, és hideg szél fűtyült a magányos felett. Zarathustra ekkor felállt, és így szólt a szívéhez:

„Bizony mondom, Zarathustrának ma gazdag halászata volt! Embert nem fogott ugyan, de fogott egy hullát.

Iszonyatos az emberi létezés és még mindig értelem híján való: végzete lehet akár egy tréfamester is.

Létük értelmét akarom tanítani az embereknek: az pedig nem más, mint az embert fölülmúló ember, az ember sötét fellegéből kicsapó villám.

De még messze vagyok tőlük, érzékeik nem értik értelmem szavát. Az emberek azt hiszik még, középen vagyok, bolond és hulla között.

Sötét az éj, és sötétek Zarathustra útjai. Gyere, útitársam, te hideg és merev! Elviszlek most oda, ahol saját kezemmel temethetlek el.”

Miután Zarathustra mindezt elmondotta a szívének, hátára vette a hullát, és útnak eredt. Ám még száz lépésnyire sem jutott, midőn odalopózott mellé egy ember, és sugdosni kezdett a fülébe – és lám! A toronybéli tréfamester volt, aki beszélt. „Hagyd el a várost, ó, Zarathustra”, szólott; „túl sokan gyűlölnék itt. Gyűlölnék a jók és az igazak, mert ellenségüknek tartanak, és azt mondják, megveted őket; gyűlölnék az igazhitűek, a tömeg mételényének tartanak. Szerencséd volt, hogy kinevettek; és valóban: úgy beszéltél, akár egy tréfamester. Szerencséd volt, hogy a döglött kutya társául szegődtél; megalázkodásoddal ma még megmenthetted bőrödöt. De most hagyd el a várost – vagy holnap téged ugorlak át, élő a holtat.” És miután elmondotta, amit akart, az ember eltűnt; Zarathustra azonban továbbment a sötét utcákon.

A városkapuban sírásókkal találkozott: fáklyájukkal az arcába világítottak, felismerték Zarathustrát és gúnyolódni kezdtek vele. „Vigye csak Zarathustra a döglött kutyát: nagyon helyes, hogy sírásó lett Zarathustrából! A mi kezünk ugyanis túlságosan tiszta az ilyen pecsenyéhez. Csak nem az ördög tányérjáról akarja elcsenni Zarathustra a falatot? Csak rajta! És jó étvágyat! Hacsak nem tolvajkodik még Zarathustránál is ügyesebben az ördög! – elviszi mind a kettőt, felfalja mind a kettőt!” És nevetve összedugták a fejüket.

Ám Zarathustra szóltanul folytatta útját. Mikor már két órája gyalogolt erdők és mocsarak között, és túl sok éhes farkasüvöltést hallott, maga is megéhezett. Megállt hát egy magányos ház előtt, amelyből világosság szűrődött ki.

„Rám tör az éhség”, szólott Zarathustra, „mint valami rabló. Erdők és mocsarak között tör rám az éhség, a mélységes éjszakában.

Fura szeszélyei vannak az éhségemnek. Gyakran csak akkor jön, mikor már ettem, ma pedig egész nap elmaradt: merre járhatott vajon?”

És Zarathustra akkor megzörgette a ház kapuját. Megjelent egy vénember; fényt hozott, és azt kérdezte: „Ki tér be hozzám, a rosszul alvóhoz ki jön?”

„Egy élő és egy holt”, felelte Zarathustra. „Adj ennem és innom, napközben megfedkeztem róla. A bölcsesség azt mondja: saját lelkét üdíti fel, aki jóllakatja az éhezőt.”

A vénember eltűnt, de hamarosan visszatért, és kenyérrel meg borral kínálta Zarathustrát. „Gonosz vidék ez az éhezőknek”, mondotta, „ezért is lakom itt. Állatok és emberek jönnek hozzám, a remetéhez. De hadd egyék és igyék a társad is, fáradtabbnak látszik, mint te.” Zarathustra így felelt: „A társam halott, úgyhogy bajosan tudnám erre rávenni.” „Ez nem az én dolgom”, szólott mogorván a vénember: „aki házam ajtaján kopogtat, fogadja is el, amivel kínálom. Egyetek, és éljetez boldogul!” –

Zarathustra ezután ismét vagy két órát gyalogolt, és az útra meg a csillagok járására bízta magát: megszokta az éjszakai járást, és szeretett az alvók arcába nézni. De pirkadatkor Zarathustra egy erdő mélyén találta magát, ahonnan nem vezetett tovább semmiféle út. Fejtől egy odvas fába fektette hát a halottat, hogy megóvja a farkasoktól, ő maga pedig lefeküdt a mohos földre. És egykettőre elaludt, fáradt testtel, de rendíthetetlen lélekkel.

9

Sokáig aludt Zarathustra, és nemcsak a hajnalpír, de a délelőtti fény is megvilágította arcát. Végül azonban kinyílt a szeme: csodálkozva pillantott Zarathustra az erdőbe és a csendbe, csodálkozva tekintett önmagába. Majd talpra szökkent, akár egy tengerész, aki megpillantotta a földet, és felujjongott: mert új igazságot pillantott meg. És így szólott akkor a szívéhez:

„Megvilágosítottam: társak kellene, mégpedig élők – nem halott társak, nem hullák, akiket magammal cipelhetek, ahová akarom.

Élő társak kellene nekem, akik azért követnek, mert magukat akarják követni – és pedig oda, ahová én akarom.

Megvilágosítottam: ne a néphez szóljon Zarathustra, hanem a társakhoz! Zarathustra nem lesz pásztora, se kutyája semmiféle nyájnak.

Azért jöttem, hogy sokakat elcsábítsak a nyájtól. Csak hadd gyűlöljön a nép, hadd gyűlöljön a nyáj: nevezzenek csak rablónak a pásztorok.

Pásztort mondok, de ők azt állítják: ők a jók és az igazak. Pásztort mondok: de ők igazhitűeknek nevezik magukat.

Lám csak: ezek a jók és igazak! Kit gyűlölnek vajon a legjobban? Azt, aki széttöri értéktábláikat, aki tör, aki bűnre tör – csakhogy az nem más, mint a teremtmény maga.

Lám csak: ezek a hívők, hívői minden hiteknek! Kit gyűlölnek vajon a legjobban? Azt, aki széttöri értéktábláikat, aki tör, aki bűnre tör – csakhogy az nem más, mint a teremtmény maga.

Társakat keres a teremtmény és nem hullákat, nem nyájakat, és nem híveket. Társ-teremtőket keres a teremtmény, azokat, akik új értékeket akarnak új táblákra írni.

Társakat keres a teremtmény, és társaratókat: mert minden megérett nála az aratásra. De nincs száz sarlója: dühösen szaggatja hát a kalászokat.

Társakat keres a teremtő, olyanokat, akik metsző élűvé fenik sarlóikat. Rombolóknak nevezik majd őket, jóság és gonoszság megvetőinek. Pedig aratók lesznek, és ünneplők lesznek azok.

Társteremtőket és társaratókat keres Zarathustra, Zarathustra ünneplő társakat keres: mit neki nyájak és pásztorok, mit neki hullák!

Te pedig, első társam, élj most már boldogul! Jól eltemettelek az odvas fákban, jól elrejtettelek a farkasok elől.

Most azonban el kell válnunk, eljött az idő. Hajnalpír múltán, hajnalpír jöttén – új igazság lelt reám.

Nem leszek pásztor, nem leszek sírásó. Nem akarok többé a néphez szólni; utoljára szölongattam halottat.

A teremtőket, aratókat, ünneplőket akarom társaimul fogadni: meg akarom mutatni nekik a szívárványt, és az embert fölülmúló ember összes grádicsait.

Az egymagukra és másodmagukra maradt remetékhez szól majd dalom; és a kinek van még füle a hallatlanra, annak szívét akarja boldogságom elnehezíteni.

Átugrok a tétovák és habozók feje fölött – akaratom a célomé, járom a magam útját; s ha ez az ő alábukásuk, ám legyen!”

10

Midőn Zarathustra így szólott a szívéhez, épp delelőn állt a Nap: kérdőn felpillantott hát a magasba – mert egy madár éles vijjogását hallotta a feje felett. És lám! Egy sas húzott széles köröket a levegőégen, és vele együtt egy kígyó, nem zsákmány, hanem barátnő gyanánt: a sas nyakára gyűrűződve.

„Íme, az állataim!” mondotta Zarathustra, és örvendezett szívében.

„A legbüszkébb és a legokosabb állat a Nap alatt – kémlelő portyára indultak.

Ki akarták kémlelni, vajon él-e még Zarathustra. Igaz is, élek-e még valóban?

Több veszélyre leltem az emberek, mint az állatok között; veszélyesek Zarathustra útjai. Állataim vezetésére bízom magam tehát!”

Midőn Zarathustra kimondotta e szavakat, eszébe jutott az erdei szent férfiú beszéde, felsőhajtott ezért, és így szólott a szívéhez:

„Bárcsak okosabb volnék! Bárcsak kígyóméra ütne és az alapokig hatolna bennem az okosság!

Csakhogy lehetetlent kérek így: büszkeségemet kérem tehát, hogy okosságom örökös kísérője legyen!

Ha pedig okosságom megválik tőlem egyszer – ó, hisz oly könnyen tovaszáll! – balgaságom röptét kísérje majd büszkeségem tovább!”

– Így kezdődött Zarathustra alábukása.

KURDI IMRE fordítása

ZARATHUSTRA – FIKCIÓ ÉS FORDÍTÁS

Vajon abban kell-e keresnünk az *Így szólott Zarathustra* különlegességét Nietzsche művei között, hogy ezúttal egy fikció, egy kitalált személy beszédei révén találkozunk a filozófus tanításával? Bizonyára nem. A fikcionalitás, a példabeszéd retorikai mintáinak felhasználása, a szereplők segítségével megjelenített gondolat sohasem volt idegen Nietzsche stílusától. Éppenséggel egy talán eltúlzott filológiai buzgalommal fürkészett kérdés – hogy tudniillik olvasott-e Nietzsche valaha Kantot vagy Hegelt – is elveszítheti életét, ha meggondoljuk, hogy Szókratész, Wagner, Schopenhauer, Kant, Napóleon és mások szerepeltetése nem annyira a (filozófia)történeti elemzés céljait szolgálja, mint inkább gondolati és világlátási típusokat jelenít meg a nietzschei diskurzusban, vagyis a létező személyek nevei nem feltétlenül képviselnek a fikcióhoz képest eltérő minőséget. Az viszont igaz, hogy a *Zarathustra* az egyetlen olyan mű, amelynek szövege egy többé-kevésbé összefüggő epikai keretbe ágyazottan, egy központi alak köré összpontosítva szerveződik. Csakhogy, amennyiben irányadónak tartjuk Nietzsche – az *Ecce Homó*ból és leveleiből kiolvasható – öninterpretációját, nem ez a körülmény adja a *Zarathustra* oly erőteljesen hangsúlyozott kivételességét. A különlegesség, a kivételesség, egyáltalán a rangsor kérdése Nietzsche gondolkodásának leglényegibb eleme: „ez a mi problémánk”,¹ mondja határozottan. A *Zarathustra* kiemelt helye nem műfaji kérdés, hanem minőségi. Páratlan alkotás, amelyhez foghatót sem Goethe, sem Shakespeare, sem Dante, sem a védikus papok nem hoztak létre.² Ugyanakkor mégis van benne valami ismerős. Bizonyos értelemben ugyanazon a nyelven beszél, mint Nietzsche egyéb művei, ugyanazt a gondolkodást testesíti meg, olykor elismétli, vagy éppen megelőlegezi megfogalmazásaikat. Mit jelent tehát ez a kivételezettség, ez a felülmúlhatatlan különlegesség? A válaszhoz, vázlatosan legalábbis, fel kell elevenítenünk azt, amit Nietzsche a gondolkodás, az igazság és az érték viszonyairól mondott.

A kognitív aktusoknak két esete van: a fikció és a tévedés. Az igazság, a helytálló ítélet nem tartozik az emberi megismerés alapvető kategóriái közé. Igazság és tévedés között nincs egyenrangú szembenállás; az igazság nem jelenít meg a tévedéshez képest magasabb értéket, ellenkezőleg, az igazság a tévedések egyik alcsoportja. „Végso soron mik az ember igazságai? – Az ember megcáfolhatatlan tévedései.”³ Az állítások igaz voltaért tehát egy eljárási technika, a logika vagy a retorika felel, márpedig a logika, és egyáltalán minden nyelvi megnyilatkozás meghamisítja a világot, hiszen egy rendet, a saját rendjét működteti ott, ahol a káosz az úr.⁴ A megismerés nem a dolgok leképezése, újramegjelentése, hanem ösztönök, szenvedélyek harca, amelyben különböző perspektivikus erők csapnak össze egymással, hogy a maguk képére formálhassák a világot. A megismerés tehát nem reprezentálja, hanem manipulálja a dolgokat, nem egyszerűen leír, de egyben előír, elrendel, formába önt. Az igazság olyan hazugság, amely kiállja az ellenőrizhetőség és elfogadhatóság próbáját.⁵

¹ F. Nietzsche: *Emberi – túlságosan is emberi*. In: *A vándor és árnyéka*. Bp., Göncöl, 1990. 98. (Török Gábor fordítása)

² Vö. F. Nietzsche: *Ecce Homo*. Bp., Göncöl, 1992. 106–107.

³ F. Nietzsche: *A vidám tudomány*. Bp., Holnap, 1997. 194. (Romhányi Török Gábor fordítása)

⁴ Ld. *A vidám tudomány*. 109. § id. kiad. 137–139.

⁵ Kitérően elemzi a témát Michel Foucault *La vérité et les formes juridiques* című művében. *Dits et écrits II*. Paris, Gallimard, 1994. különösen 542–553.

A fikció és a tévedés ugyanannak az eseménynek két különböző aspektusát jelenti. A fikció képzetek, eszmék vagy gondolatok sorozata, amelyek képesek olyan erő vagy erők közlésére, hogy azok megállapíthassanak egy hierarchiát, egy értékelési rangsort a dolgok és jelenségek vonatkozásában. A tévedés megállapítás formájára hozott fikció, amely igazságértéket vesz föl: lehet igaz vagy hamis, értékét azonban nem igazságértéke határozza meg. „Egy ítélet hamis volta számunkra még nem ellenvetés egy ítélettel szemben”⁶ – hiszen a *cáfolhatóság* kérdése önmagában nem dönt egy állítás méltósága, szükségessége, rangja tekintetében.

Ugyanaz a megnyilatkozás tévedés az egyik szempontból, és fikció a másiktól. A fikció lehet konzervatív vagy innovatív, a tévedés lehet igaz vagy hamis. De alkalmazható egy másik tipológia is, amely keresztbe metszi az előzőt. A kognitív aktusok mindegyike – tekintsük akár fikciónak, akár tévedésnek – elrendezhető bizonyos ellentétpárok mentén: a megformulázott állítások hasznosak vagy haszontalanok, közönségesek vagy kivételesek, negatívak vagy pozitívak. Hasznosnak tekinthető egy állítás például akkor, ha olyan álláspontot fogalmaz meg, amely hozzájárul (vagy egyenesen nélkülözhetetlen) az emberi élethez, a biztos tájékozódáshoz, a tudományok haladásához; haszontalan elenben mindaz, amit nem közvetlen szükségéből, nem valamiféle lokális teleológia hatálya alatt, nem a szűgyen, a félelem, a remény érzelmeinek nyomán fogalmaznak meg, hanem a látszat öncélú, művészi akarása miatt, amelyben mindig van valami pazarló és fölösleges.⁷ Közönséges igazságokat fogalmazott meg Darwin, Mill és Spencer, vagyis meglehet az is, hogy fején találták a szöget, ám tételeik középszerűek, igazságaik unalmasak, gondolkodásuk, mint minden angol morálfilozófusé, nehézkes és eleganciát nélkülöző. Ők *jól*, azaz helyesen, szabályosan gondolkodnak, de vannak olyanok, akik talán sietősebben, gondatlanabban, fantasztá módjára nyilatkoznak meg, soha nem lesz igazuk, agyrémeik mégis jóval *érdekesebbek*, vagyis kivételesek, átlagon felüliek, zavarba ejtők.⁸ Végül negatívnak számít egy vélekedés kifejtése, ha egy már létező vélekedéssel veszi fel a harcot, illetve ahhoz méri magát, vagyis ha kritikát közöl, és pozitívnak, ha új értékeket teremt, ha előállít, forgalomba hoz, megalkot valamit, ami korábban nem létezett. Ezek az oppozíciók egyben maguk is értékelések és értékelések forrásai, általuk lehet rangsorolni azokat a teljesítményeket, amelyek meghatározták kultúránk jellegét.

A *Zarathustra* egy fikció, melynek rangját haszontalansága, kivételessége és pozitívitása adja meg. Haszontalan, hiszen olyan filozófiai gondolatokat tartalmaz, amelyek többségét a környező művek – különösen a *Vidám tudomány* és a *Túl jön és rosszon* – kifejtettebb formában feldolgozza. Az *Übermensch* és az örök visszatérés gondolata ugyan jobbára a *Zarathustra* specifikuma, de ezek a valóban elkülönítést biztosító témák vagy olyan gondolatmenetekben jelennek meg, amelyekhez egyértelműen a többi mű szöveg-előzménye rendel jelentést, vagy éppenséggel a diszkurzivitás megszakadása hangsúlyozódik (a történeten belüli vágásokkal, elhallgatásokkal, a definitív megfogalmazások elutasításával stb.). Ha a fő mű fogalmában rejlő paradoxonra gondolunk – vagyis arra, hogy a fő mű olyan mű, amely egyrészt szakítást jelent az életmű más darabjaihoz képest, hiszen a kiemelt helyzetét biztosító különbségnek radikálisnak kell lennie ahhoz,

⁶ F. Nietzsche: *Túl jön és rosszon*. Bp., Ikon, 1995. 12. (Tatár György fordítása)

⁷ A *vidám tudomány* aforizmái között kalandozva bőven találunk példát az elmondottakra. A 111. szakasz a túlélésért folytatott harc kellős közepén helyezi el a logika alapvető axiomatikáját, a 37. aforizma Newton, Voltaire és Spinoza igencsak hasznosnak bizonyuló tévedéseiből vezeti le a tudományok modern előrehaladását. A második lehetőség jellemzésére oly sok szöveghely megadható volna, hogy jószerivel minden második aforizma számát idemásolhatnám. Csak találomra: ld. 80., 93., 107., 283., 370. stb.

⁸ Ld. ezzel kapcsolatosan a *Túl jön és rosszon* 252. és 253. aforizmáját.

hogy kiemelését indokolja, másrészt azonban az életmű egységéhez kell tartoznia, hiszen egyébként nem létezhetne a homogenitás, amit eminensen megjelenít –, akkor a *Zarathustra*, tematikusan legalábbis, a végletekig felerősíti ezt a paradoxitást: egyszerre van belül és kívül a nietzschei mű korpuszán.

A kivételességet, a rendkívüliséget egy olyan gesztus biztosítja, amely, a haszontalansággal szoros összefüggésben, egyszersmind az előkelőséget is megalapozza. A *Zarathustra* ajándék, mi több, a legnagyobb ajándék, amivel valaha is meglepték az emberiséget.⁹ Adni kétféleképpen lehetséges. Létezik egyfelől az olyan adományozás, amely mindig a hozamra való tekintettel ad: hitelez, lekötelez, kegyeket szerez, elkápráztat. A kalkuláló ember alaptevékenysége ez, a moralitás, a bűn, a rossz lelkiismeret például csakis ennek köszönheti létezését. A *Genealógia* második értekezése részletesen tárgyalja ezt az ökonómiát.¹⁰ Másfelől, ritkaságként, beszélhetünk az ajándékozás etikájáról. Az ajándékozó erény csak magához méri önmagát, nem azért ad, mert viszonzást vár, de nem is azért, mert együttérzést, részvétet nyilvánít ki. Azért ad, mert *van miből* adnia, mert öröme, bősége, szeszélye úgy diktálja, mert számára adni olyan, mint gyermeknek adni életet. A *Zarathustra* ilyen ajándék, Zarathustra Nietzsche legkedvesebb gyermeke.¹¹

A *Zarathustra* nem csupán és nem elsősorban állításokat tartalmaz, hanem értékeket jelenít meg. A legfőbb érték az afirmáció, pontosabban az afirmációt megtestesítő attitűd, azaz maga Zarathustra személye. Zarathustra ismeri és igenli önnön kivételességét, különbségét, ezáltal pedig a különbséget, az eltérést, a hierarchiát. Értéktételezésében nem az emberiség funkcionáriusa. „Az előkelő természetű ember *önmagát* érzi érték meghatározónak, nem szorul rá a jóváhagyásra, aszerint ítél, hogy ami káros nekem, az káros önmagában, önmagát tudja annak, ami a dolgoknak egyáltalán becsületet kölcsönöz, ő az *értékteremtő*.”¹² De legyünk óvatosak. A káros szó ezúttal nem a hasznosság szempontját eleveníti fel. A pozitív, értékeket alkotó típustól távol áll a számítgatás és az alku szelleme. „A hasznosság szempontja olyan idegen, amilyen csak lehet a magasabb érték-ítéletek megalkotásának ettől az eleven forrásától, ezen ítéletek arra vannak hivatva, hogy megteremtsék a rangsorbeli különbségeket: az érzékenység pontosan itt éri el annak az alacsony hőfoknak az ellenpontját, amely alacsony hőmérséklet a hasznossági alapú, számítgató értelem ellentéte és nem csupán egy alkalomra, egyetlen kivételes órára, hanem tartósan.”¹³ Azonban ez nem jelenti azt, hogy semmi nincs az ártalmára, hogy nincs kivel vagy mivel felvennie a harcot. Az értékalkotás pozitív feladata nem ellentéte az egyszerű kritikai munkának; az afirmációnak megvan a maga negatív mozzanata is, Zarathustra csakis azáltal teljesítheti be az igenlés teremtő küldetését, ha küzdelemben bocsátkozik az ezt gátló attitűdökkel, felfogásokkal, szokásokkal – és éppen a küzdelem formájában affirmálja azokat.

A *Zarathustra* egy nagyszerű, kivételes ajándék, ám nem Nietzsche úr döntésén múlott megszületése. Ha meg akarjuk érteni a nagy dolgok keletkezését, soha ne vonatkoz-

⁹ Vö. *Ecce Homo*. Id. kiad. 17.

¹⁰ Ld. F. Nietzsche: *Adalék a morál genealógiájához*. Bp., Holnap, 1996.

¹¹ Az ajándékozás etikája mintegy keretbe foglalja az *Így szólott Zarathustra* első könyvét, az *Előbeszéd* ezzel a témával kezdődik, a könyv ezzel a témával végződik. Az értelmezőknek is kedves te-repe ez. Ajándékozásról, terheességéről, születésről a *Zarathustra* kapcsán ld. Sarah Kofman *Explosion I. De l'Ecce Homo de Nietzsche* című könyvének (Paris, Galilée, 1992) *L'exception* című fejezetét. A kétféle adományozó attitűd vagy ökonómia viszonyáról pedig Alan D. Schrift *On The Gift-Giving Virtue: Nietzsche's Unacknowledged Feminine Economy*, *International Studies in Philosophy* XXVI/3 1994.

¹² *Túl jön és rosszon*. Id. kiad. 127.

¹³ *Adalék a morál genealógiájához*. Id. kiad. 21. (Romhányi Török Gábor fordítása)

tassuk őket valamiféle egységes szubjektum aktivitására. Az ember, hogy adni tudjon, fel kell hogy kínálkozzék egy ismeretlen eredetű adomány elfogadására. „Hallunk, bár nem keresünk: veszünk, és nem kérdezzük, kicsoda adakozik; a gondolat, akár a villám, szükségszerűen, tökéletes formában, ellenállhatatlanul hasít az emberbe – nekem sosem volt választásom.”¹⁴ Ezt nevezi Nietzsche ihletnek (Inspiration), s hozzáteszi, hogy akár évezredek telhetnek el anélkül, hogy valaki szert tenne egy ilyen tapasztalatra. Az inspiráció képek, fények, ritmusok formájában tölti be a szellemet, közel van a zenéhez és a festészethez, a tudat azonban, hogy közölni tudja, szavakká alakítja őket. A tudatosság tempója és kifinomultsága messze elmarad az inspiráció félelmetes változatossága, mégis káprázatos egyszerűsége mögött. A gondolkodás követhetlenné válik a reflexióban, hiszen a szellemi tevékenység lényegi része tudattalanul zajlik. „A tudatos gondolkodást nagyon hosszú ideig azonosították magával a gondolkodással: csak most dereng föl bennünk az igazság, hogy szellemi munkánk legnagyobb része öntudatlanul, észrevétlenül zajlik le bensőnkben.”¹⁵ Tudat és nyelv közös gyökerű, fejlődésük is kéz a kézben jár. Amit a nyelvi jel megragad, nem lehet más, mint egy „tönkreáltalánosított és tönkreközöségesített világ”,¹⁶ ám a nyelvi eszközökre is jellemző lehet egyfajta bőség, túlaradó gazdagság, a puszta kommunikatív funkciót messze túlszárnyaló poétikusság, amely a jelentésen túl a ritmust és a képet is játékba hozza. Ez a nyelvi többlet ad alkalmat arra, hogy a tudattalan gondolkodást (a tudattalanból, a gondolkodó test egészéből származó inspirációt) a kivételes gondolkodó – nem közölni! – megjeleníteni tudja. Az így létrejövő szöveg kompromisszum, amely különböző, érdekeiket egyaránt érvényesíteni igyekvő erők között kötöttet, márpedig ez egyúttal azt is jelenti, hogy mi már mindig is egy transzformált, ki- és lefordított értelemhez férünk hozzá. Minden szöveg csupán egy változat, egy fordítás.

A fordításban mindig van valami mesterkéeltség, modorosság, ami átszabja, meghódítja, megváltozott formában ismétli el az eredetit.¹⁷ Amint a beszélő a nyelv és a tudatos gondolkodás segítségével ismételni kezd, példákkal és mintákkal találja magát szemben, melyeket átalakítva újra gondozásba vesz – maga a nyelv is az ismétlés lehetőségén alapul. Nincs eredetiség másolás nélkül; ezt a lehetőséget azonban az affirmatív, vidám kedély örömmel aknázza ki: *incipit parodia*. Ez a sorozat – gondolat-inspiráció-fordítás-szöveg-ismétlés-paródia – teljes egészében szükségszerű. És végtelen: minden paródia szolgálhat gondolatok forrásául, és fordítva.

A *Zarathustra* tehát egy fikció, ami értékeket hoz létre. Az egyik legfontosabb érték maga a fikció, a kitalálás, a teremtés gyönyörűsége. A fikció maga az igenlés. A *Zarathustra* egy olyan attitűd fikciója, amely képes az abszolút, ismétlés nélküli fikció felvázolására. Az ismétlés nélküli teremtést végrehajtó szellem fikciója a gyermek, predikátumai az ártatlanság, a feledés, az újrakezdés, az első mozdulat, a szent igenlés. Önmagából kipördülő kerék. Ez azonban fikció, erre sem Nietzsche, sem *Zarathustra* nem képes önmagában. A *Zarathustra* egy paródia, pontosabban paródiák végtelenül bonyolult, a végsőkéig finomított hálózata, számtalan, gúnyos nevetéssel vagy tiszteletteljes mosollyal eljátszott ismétlés nagyszabású, táncos karneválja. Már maga a főszereplő, *Zarathustra* is parodisztikus ismétlése más *Zarathustráknak*.¹⁸ A mű felépítésében, szerkesztésében,

¹⁴ *Ecce Homo*. Id. kiad. 102–103. (Horváth Géza fordítása)

¹⁵ *A vidám tudomány*. Id. kiad. 237–38.

¹⁶ Id. mű 270–271.

¹⁷ Ld. id. mű *Fordítások* című aforizmáját (109–110.)

¹⁸ Más szerzőknél szereplő *Zarathustrák* egész sorát vonultatja fel Sarah Kofman idézett művében (126–128.). Mazzino Montinari pedig Nietzsche életművében követi végig a figura előfordulásának funkcióit *Zarathusztra az Ím ilyen szóla Zarathusztra előtt* című tanulmányában (Kalligram 1996/7–8.)

dramaturgiájában, egyes utalásaiban, vendégszövegeiben számtalan parodisztikus célzást ismerhetünk fel Jézusra, a platóni dialógusokra, magára Szókratészra, Goethére, Poe-ra, Kantra, Wagnerre, az *Isteni színjáték*ra és a *Faustra*, az Evangéliumokra és a Védákra, Emersonra és a cinikus Diogenészre (és így tovább) vonatkozóan.¹⁹ A *Zarathustra* egy fikció, amely paródiába fordítja a kritikát, egy kivétel, amely megismétli mindazt, amittől elkülöníti magát, mégis egy önálló világ, és e világ szingularitásának minden fordításra rá kell ütnie pecsétjét.

*

Az idő márpedig eljött, hogy elkészüljön a mű újabb fordítása. Egy ideje Nietzsche Magyarországon is az érdeklődés homlokterébe került (habár talán alig is került ki onnan); egyre-másra jelennek meg az életmű eddig még lefordítatlan darabjai, a magyar filozófusok és irodalmárok színvonalas tanulmányokat publikálnak róla, s olykor, egy-egy tematikus folyóiratszám jóvoltából (pl. az *Athenaeum* 1/3-as füzeté és az *Ex Symposion* Nietzsche-különszáma) a külföldi recepció legjelentékenyebb darabjaiból is megismerhet néhányat a magyarul olvasó közönség. A *Zarathustra* központi helyét kevesen vitatják, a fordítások tekintetében azonban korántsem optimális a helyzet. A műnek két teljes magyar fordítása jelent meg; először 1907-ben Fényes Samu, majd egy évvel később Wildner Ödön munkája. A mai napig ez az utóbbi (illetve ennek reprint változata) van forgalomban, a könyvtárak és könyvesboltok kínálata alapján ez a magyar *Zarathustra*-kiadás. Ezeken kívül léteznek más lefordított részek – a legterjedelmesebb Szabó Ede nevéhez fűződik az 1972-es *Friedrich Nietzsche válogatott írásai* számára; Csorba Győző, Petri György és Tellér Gyula lefordított egy-egy verset a *Friedrich Nietzsche versei* kötetben; s Tatár György is saját kontribúciói alapján elemzi a *Zarathustra* szövegét Az öröklét gyűrtje című könyvében –, teljes, minden részletet felölelő fordítás azonban 1908 óta nem készült Nietzsche legkedvesebb könyvéről. A Wildner-féle kiadás viszont – vitathatatlan stilisztikai érdemei dacára is – számos kívánnivalót hagy maga után. Nyelvezete régiesége okán a Nietzsche-mű a jelenben is megfontolásra érdemes olvasmányból könnyen egy bizonyos nyelvállapot tanúsítványává laposodhat. Ennél is nagyobb baj, hogy a Wildner-fordítás hiányos, több helyen 'ugrik' a szöveg, lényeges sorok maradtak ki a magyar szövegből, s a szöveggondozás sem nevezhető példamutónak. Ez éppúgy kárára válik a magyar Nietzsche-kutatásnak, mint a fordítás terminológiai esetlegessége, a fontosabb kifejezések fordításában megfigyelhető gyakori inkoherencia. Egy szó mint száz: a mai napig nem létezik az *Also sprach Zarathustra* modern, filológiai és filozófiai igényeket egyaránt kielégítő, megbízható magyar fordítása.

Most megkísérlünk egy modern, a fenti elvárásokat kielégítő, kommentárral ellátott fordítást előállítani.²⁰ A kommentár elsődleges célja annak az intra- és intertextuális utaláshálózatnak a feltérképezése, amely keresztül-kasul átszövi a *Zarathustra* szövegét. Ezeknek az összefüggéseknek a felderítése nem egyedül a szűkebb értelemben vett tudományos Nietzsche-filológia, de bármilyen, Nietzsche munkássága iránt érdeklődő olvasói réteg számára útbaigazítást jelenthet. A kommentárok elkészítésénél természetesen figyelembe vesszük C. Naumann klasszikus munkáját (*Zarathustra Commentar*, Leipzig

¹⁹ A paródia szerepéről Nietzsche gondolkodásában ld. Pierre Klossowski *Nietzsche, a sokistenhit és a paródia* című tanulmányát (*Athenaeum* 1992. I/3.), illetve Sander L. Gilman monográfiáját: *Nietzschean Parody*. Bonn, Bouvier Verlag, 1976.

²⁰ A többes szám első személyt, már az olvasó iránti udvariasságból is, illendő pontosabban kifejezteni. A stáb tagjai tehát: Kurdi Imre (fordító), Hévízi Ottó (kontrollfordító, szerkesztő), Bene László (klasszika-filológus), Biczó Gábor (szakbiográfus) és jómagam. Ezúton is szeretnénk megköszönni a Magyar Alkotóművészeti Közalapítvány nagylelkű támogatását, amely nélkül ezt a munkát aligha tudnánk elvégezni.

1899–1901) és más kommentárral ellátott kiadás vagy interpretáció eredményeit (például Weichelt, Fusshöller, Siegel, Beatty, Sonoda, Bennholdt-Thomsen stb.), igyekszünk bevonni a Nietzsche-recepció filozófiai legnagobb hatást kiváltó alkotóinak alapvető megítélésait (Heidegger, Jaspers, Löwith, Fink, Klossowski, Deleuze, Blondel, Kofman, Kaufmann, Hollingdale, Danto, Vattimo, Masini), s megpróbálunk önálló kutatással is hozzájárulni a végső kép kialakításához. Az eddig leírt feladatokon kívül a kommentár tiszte lesz a leglényegesebb szövegváltozatok, illetve a *Zarathustra* korszakából fennmaradt, a szöveg szempontjából kiemelkedően fontos fragmentumok beillesztése.

Belátható, hogy egy ilyen vállalkozás tudományos értelemben nem nélkülözi sem az aktualitást, sem a hasznosságot.

Ugyanakkor mégsem azért dolgozunk rajta, mert a munka hasznos és aktuális. Azért vágtunk bele, mert kedvünk támadt rá, mert kedélyünk, tetszésünk, érdeklődésünk úgy alakult, hogy örömmel próbáljuk ki magunkat egy ilyen feladaton. Nincs ebben semmi frivol. A teoretikus munka mindig tartalmazza a hedonista szempontját. Most azonban ennél is többet remélünk. Azt, hogy a kétségtelen hasznosság olykor átadhassa a helyét valamiféle derűs haszontalanságnak.

SZAKÍTÁS A FILOLÓGIÁVAL

A bölcsélet alapélménye az ifjú Nietzsche gondolkodásában

Nietzsche gondolkodói pályájának – túlzás nélkül állíthatjuk – egyik legdöntőbb mozzanata a filológiával való szakítás, a filozófussá válás pillanata volt. Az esemény pontos kronológiai meghatározásakor azonban az életmű iránt érdeklődő olvasó nehéz helyzetbe kerül. Egyszerre több időpont kijelölése is lehetségesnek tűnik, és zavaró, hogy ezek az események időben meglehetősen távol esnek egymástól. A Nietzsche-kutatás az életpályában beállt fordulatot elsősorban *A tragédia születése* című munka,¹ illetve az erre válaszképpen írt Willamowitz-kritika megjelenéséhez köti.² De a filológiához való viszony lazulásának már sokkal korábbi és határozott jelei voltak.

Az 1869. május 28-án a bázeli egyetemen tartott *Homérosz és a klasszika filológia* című előadás zárószakaszában az érett korszak írói stílusát megidéző aforisztikus kijelentést tett.³ „*Philosophia facta est quae philologia fuit.*”⁴ Egy másik fontos pontja a filológiától történő elfordulásnak a töredékekben és a vázlatokban fennmaradt *Mi filológusok* című korszerűtlen elmélkedés,⁵ amelyben *A tragédia születésével* ellentétben már direkt támadást intézett az ókortudomány, illetve ennek képviselői ellen. „...mennyien élnek tulajdonképpen úgy, mintha a valódi ember előkészületei volnának csupán; a filológusok például a filozófusok előkészületei, akik képesek arra, hogy az ő hangyaszorgalommal összehordott munkájuk révén kijelentsenek valamit az élet értékéről.”⁶

Talán ebből is látszik, hogy a dilemma korrekt eldöntése szinte lehetetlen, ugyanakkor felesleges is. A filológiával való szakítás nyilvánvalóan egy hosszabb szellemi fejlődés eredménye, és e folyamatnak különböző fokozatait, állomásait jelzik az idézett szöveghelyek. Sokkal lényegesebb annak vizsgálata, hogy mi volt a filológia, és ezen keresztül az antik műveltség jelentősége az ifjú Nietzsche perspektivizmusában, és ez milyen formában jelent meg az életmű különböző teljesítményeiben. A kérdés megválaszolásának előfeltétele az ifjú Nietzsche filológiai műveltségének rövid jellemzése. Ez a későbbiekben is a segítségünkre lehet, hiszen Nietzsche több olyan – az antikvitás témaköréből merített, sokszor filológia vetületű – kérdést is vizsgált, melyek jelentőségének felmérése az életműben filológiai műveltsége néhány sajátosságának ismerete nélkül nehezen lehetséges.

Nietzsche filozófiájának nem egyszerűen az antikvitás fogalma által jelölt tárgyterület, illetve korszak a témája, hanem annak egy erősen interpretált változata. Az antikvitás iránti érdeklődés a pfortai gimnáziumban eltöltött években alakult ki. Ennek Nietzsche személyes vonzódásán túl az is lehet magyarázata, hogy az iskola nagy hang-

¹ *A tragédia születése*ét 1871-ben fejezte be, az első kiadás 1872-ben jelent meg.

² Ulrich von Willamowitz Moellendorf: *Zukunftphilologie, eine Erwiderung auf Friedrich Nietzsches „Geburt der Tragödie“*.

³ IGTI 35. o. [A rövidítések feloldását lásd a tanulmány végén az irodalomjegyzékben. – A szerk.]

⁴ Filozófia lett, ami filológia volt. Senecánál a mondat így hangzik: Filológia lett, ami filozófia volt. i.m. 108. (itaque quae philosophia fuit, facta philologia est)

⁵ *Mi filológusok* in: IGTI 149–267. o.

⁶ i.m. 157. o.

súlyt fektetett a klasszikus műveltség oktatására, ami a görög és a latin stúdiumok nagy számában is megnyilvánult.⁷ Iskolai záródolgozatát *De Theognide megareense* címmel készítette el. A témaválasztás, a Theognisz neve alatt összegyűjtött későarchaikus líra elemzése már utal Nietzschének a pár esztendővel későbbi szellemi érzékenységre, a klasszikus ókor témáján belül bekövetkezett hangsúlyeltolódásra a görögség és elsősorban a preszokratikus filozófia irányába.⁸

A filológussá válás másik kulcsmotívuma a családi hagyomány, a többgenerációs evangélikus lelkésztradíció, az apáról fiúra öröklődő hivatás szellemiségében, illetve az ehhez kapcsolódó műveltség minőségében érhető tetten. Nietzschét köztudomásúlag nyomasztotta apja halála után a család életét meghatározó klerikus, sokszor nyomasztóan fülledt atmoszféra.⁹ A család, főleg édesanyja azonban természetesnek tartotta, hogy az ifjú Nietzsche a hagyományok töretlenségének jegyében szintén a teológus pályát választja. Ez volt az alapvető oka, hogy Nietzschét a jó hírű pfortai gimnáziumba írták. Az iskola szellemiségét, akárcsak a német, de különösen a porosz teológiai műveltség egészét Christian Wolf munkásságának ismertté válása után erősen filologizáló beállítódás jellemezte.¹⁰ A *Szentírás* eredetiségének, üzenete rekonstruálásának, a szerzőiségnek problémája több folyamatosan elterjedő szempontot vezetett be a teológiáról való gondolkodásba.¹¹ Nietzsche teológiaprofesszoraitól, illetve a latin és görög tanáraitól együtt sajátíthatta el a filologizáló gondolkodásmódot. Tudjuk, hogy a szülői akarat ellenére Nietzsche életének a teológia még rövidebb ideig volt része, mint a filológia, hisz a borni egyetem teológiai fakultásán (csak az anyai presszióknak köszönhetően) elvégzett egyetlen szemeszter után Lipcsében már fel sem merült az alig megkezdett stúdiumok folytatása.¹² A teológiai műveltség a későbbiekben a kereszténység- és a valláskritika megalapozásához szükséges fő forrást jelentette Nietzsche számára. A filológia szakmaszerű elsajátításának fő helyszíne Lipcse volt, ahol 1865-től 1869-ig folytatott tanulmányokat. Szellemi fejlődésére döntő hatást gyakorló tanárának példáján szinte kizárólag görög és ezen belül is elsősorban az archaikus kort érintő témákkal kezdett el foglalkozni.¹³ Tanulmányai befejezése után, mint rendkívüli filológus tehetség állásajánlatot kapott a bázeli egyetemről, ahol, mint rendes tanár tíz évig oktatott és alkotott. Lelkiállapotát, érdeklődését, életének ezt a korszakát kitűnően jellemzi a hagyatékából ránkmaradt gondolatösszeállítás: „Das Griechentum hat für uns den Werth wie die Heiligen für die Katholiken.”¹⁴ Az antikvitáshoz való vonzódás az életmű egészén végighúzódnó motívum, sőt tudjuk, hogy egészséges életének utolsó hónapjaiban előszeretettel nyúlt vissza az ifjúkor ked-

⁷ Nietzschének a pfortai gimnáziumban több görög és latin órája volt, mint az összes többi tárgy együttvéve. (Herbert Cancik i.m. 7. o.); A korszak filológiai tárgyú ismeretanyaga, így Nietzsche klasszikus műveltsége is főleg Winckelmann (1707–1768) kutatásain alapult.

⁸ A megkezdett kutatást 1867-ben Lipcsében folytatta, 1867-ben publikálta a „*Rheinischen Museum*” című kiadványban. (KGW II.1 1–58. o.)

⁹ Nietzsche még nem volt egészen öt esztendősen apja 1849-ben bekövetkezett halálakor. Az egész életére kiható tragikus esemény állandóan és újra felbukkanó szempontja gondolkodásának. A vallással szembeni szkepszis első nyomozható megnyilvánulása 1861-ben konfirmációjához köthető esemény. (Herbert Cancik i.m. 11. o.)

¹⁰ Friedrich August Wolf (1759–1824) *Prolegomena ad Homerum* című munkájával a homéroszi kérdés körüli vita elindítója. (lásd. Friedrich Schleiermacher: *A hermeneutika fogalmáról...*)

¹¹ A folyamat természetesen az ellenkező előjellel is végbement, és itt meg kell jegyezni, hogy a filológia fejlődésének egyik fő forrása éppen a teológia volt, hisz nemcsak az antik szövegek, de a *Szentírás* is hatást gyakorolt rá.

¹² A témával kapcsolatban lásd Klaus Goch: *Franziska Nietzsche*.

¹³ Az ifjú Nietzsche szellemi fejlődésére F. W. Ritschl hatása volt meghatározó. A filológus „szakma” elsajátítása, az archaikus kor témái iránti érdeklődés elmélyülése, az első publikációs lehetőségek és a bázeli egyetemi állás mind Ritschl befolyásának eredménye.

¹⁴ „A görögség számunkra olyan érték, mint szentjei a katolikusoknak.” KSA. 7. I(29)

venc témáihoz. Az úgynevezett „őrültcetlik” gondolatai is elsősorban a görögség körül forogtak.¹⁵

A filológiával való szakítás jelentősége nemcsak az életrajzi tényekben mutatkozik meg, hanem jóval áthatóbb következményként Nietzsche egész gondolkodói pályájára hatással volt. Vizsgáljuk meg, hogy miben nyilvánul meg mi a jelentése az életmű szempontjából a pálya kezdetét meghatározó szakításnak! Ezért néhány gondolat erejéig térjünk vissza a Bázélban 1869-ben elhangzott ominózus mondatra, melynek akkor még valószínűleg kevesen tulajdonítottak komolyabb jelentőséget.¹⁶

Philosophia facta est quae philologia fuit. Ha kizárólag a kijelentés szó szerinti tartalmára koncentrálnánk, úgy tűnik, az értelmezés semmi nehézséget nem okoz. Ezek szerint a mondat értelméből az következne, hogy Nietzsche szerint a filológia többé már nem azonos a 19. század sikeres tudományával, amely az antik szövegekhez, a klasszikus ókorhoz való adekvát viszony egyetlen letéteményeseként tartotta számon magát. Ha a filológiát egyszerűen mint a klasszikus ókor kérdéseivel foglalkozó diszciplínát gondoljuk el, akkor belátható, hogy Nietzsche szerint a filológia történetileg kialakult módszertana és a tudományágat képviselő személyek már nem alkalmasak az általuk felhalmozott tudáshalmaz, illetve a szövegek kezelésére. Mintha azt sejtethetnénk, hogy az antikvitás vizsgálata, az ókor szellemiségében való elmerülés elkerülhetetlenül idézné elő a kutatás eredeti szándékát jelentő – a klasszika filológia konstitúciós alapjául szolgáló – célok érvényen kívüli helyeződését. Az antikvitás nem tekinthető kizárólag tudományos problémának, hanem olyan jelenségkomplexum, melynek értelmezése a klasszikus filológia lehetőségeinél jóval tágabb intellektuális mozgástérre tart igényt. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az európai kultúrtörténeti tradícióba a humanizmus vagy a reneszánsz eszményeivel beépült „órkép”, melyet a filológia tovább finomított, teljességgel érvényét veszítené. Vagy azt sem, hogy a Herder által oly fontosnak tartott példaképszerűség tétele, a heroizált és idealizált görögségkép morális, esztétikai jelentősége egyszerűen kivonható volna az európai műveltségéből.¹⁷ Azonban arról sem feledkezhetünk meg, hogy a filológia önmagát ekkor bevett kutatási módszertannal rendelkező pragmatikus tudományként tartotta számon. A 19. század második felében egy ilyen meghatározásnak önmagán túlmutató jelentősége volt. A szellemtudományok identifikációs problémái, ismeretelméleti megalapozásuk a korszak egyik legnagyobb kihívását jelentő feladatai voltak. A társadalom fejlődését, a polgári élet mindennapjainak egzisztenciális minőségét az ipari forradalom egész Európán végigsöpörő hatásai alapjaiban változtatták meg. A humanitás szellemi hagyományainak művelői sorsszerűen kényszerültek bele az abszolút önigazolást kutató szerepbe, azzal a céllal, hogy a természettudományok sikereinek zálogát jelentő tudományos megalapozást saját területükön is elvégezzék.¹⁸ A filológia helyzete ebben az igen képlékeny szituációban meglehetősen stabilnak tűnt, és ezt remekül igazolja Willamowitz Nietzsche-tragédia könyvére adott válaszában magabiztos hangneme. A filozófiát filológiává minősítő nietzschei tétel azonban egyáltalán nem je-

¹⁵ Különösen a Dionüszosz-motívum visszatérése és sokszínű olvasata jelenti az antikvitás hatásának továbbélését, elsősorban a Krisztussal való összehasonlításban. (*Dionüszosz és a Megfeszített* című töredék, in: *Az értékek ártértékelése*, 162. o.)

¹⁶ Maga Nietzsche sem tartotta különösebben nagyjelentőségűnek bemutatkozó előadásában elmondott gondolatait. KGB II.1 (5.; 52.)

¹⁷ J. G. Herder: *Briefe, die Fortschritte der Humanität betreffend; Briefe der Beförderung der Humanität*. i.m. 107–139. o.)

¹⁸ A szellemtudományok megalapozásának leggrandiózusabb kísérlete Gadamer szerint a 19. században Dilthey életműve. (H.-G. Gadamer: *Igazság és módszer*, 162–170. o.); Nietzsche és Dilthey gondolkodói habitusának összehasonlításáról lásd V. Gerhardt: *Selbsterkenntnis und Selbstbesinnung* című tanulmányát.

lenti azt, hogy a filozófia azért tart igényt a filológia tárgyterületét jelentő antikvitásra, mert az a tudományosság egy magasabb fokának művelésére képes. A bási kijelentés egyébként nem érezteti, hogy a filozófia a kisajátítás igényével fordulna a filológia felé. A mondat destruktív erejét kontemplatív nyugalma még hangsúlyosabbá teszi. A filológia egyszer és mindenkorra filozófiává vált, spontánul, minden célzatosságtól mentesen. Nietzsche saját gondolatához fűzött magyarázata ezt határozottan alátámasztja: „Ezzel azt akarjuk mondani, hogy az összes filológiai tevékenységet körül kell foglalja egy filozófiai világnézet, melyen mint valami elvetendő, eltűnik minden, ami részlet és szórvány, s csak az marad meg benne ami egész és egységes.”¹⁹ A filozófia Nietzsche szerint eljuttathatja a filológiát a teljesség érzetéhez, eloszlathatja a fragmentáltságból eredő bizonytalanágokat. Természetesen Nietzsche filozófiáról alkotott saját elképzeléseire gondol, hisz végül is a klasszikus értelemben vett filozófia gondolkodásában éppen úgy fragmentált, mint a filológia.²⁰

Nietzsche Seneca-parafrázisának a kibomló filozófiai perspektíva szempontjából közvetlen jelentésén túl jóval meghatározóbb, mélyebb rétegei is vannak. Vizsgáljuk meg ezeket! A filológia filozófiává válása, ahogy ezt Nietzsche az 1870-es évek elején megpróbálta kidolgozni, nemcsak a filológia, de a filozófia szempontjából sem kellőképpen túlbecsülhető. Egyrészt a filozófia Nietzsche szerint tehát szert tett a filológiára, örökölte kérdéseinek egy részét, tartalmát, forrásait, nagyíró szerzőket, a gondolkodás történetének kiemelkedő alakjait.²¹ Nietzsche a korszakot kizárólagos kitüntettségében vizsgálta. Számára az ókor par excellence a filozófia forrása. Itt feltehetően Nietzsche maga is elsősorban a görögség filozófiai örökségére gondol, hisz kompetenciájánál fogva ez a legalkalmasabb arra, hogy az antikvitás utókorra hagyományozott kultúrájának egészét az értelmezés számára hozzáférhetővé tegye. Másrészt a filológia ürügyén filozófiává adoptált tudáshalmaz elkerülhetetlenül magával hoz a filológia teoretikus és metodológiai tradíciójából olyan elemeket, melyek a filozófiának ezideig vagy egyáltalán nem, vagy csak marginálisan voltak alkotórészei.

Az ifjúkori perspektíva kibomlásának szempontjából meghatározó jelentőségű az interpretációs horizont kitágulása, ami éppen az elemzett folyamat következménye. Miről is van szó? Nietzsche műveltségének az előzőekben már részleteiben vizsgált két motívuma, a filológia és a teológia saját tárgyterületükön kidolgozták interpretációs módszertanukat. A teológiában a *Szentírás* eredeti üzenetének rekonstruálására tett erőfeszítés Luthertől Ernestin, Wolfon, Aston keresztül egyenesen vezetett Schleiermacherhez, majd innen a modern teológiai hermeneutikához.²² A filológia a rendelkezésre álló források hiányossága, töredékessége miatt más elvek alapján, de szintén az eredeti jelentés rekapitulálását tűzte ki céljául.²³ Tehát Nietzsche alapműveltségének forrását jelentő két tárgyterület interpretációs gyakorlata, technikái, az interpretáció kifejezése mást jelentett, mint a korabeli filozófiai tradíció által használt fogalom.

A különbség alapja a tárgyterületek igazságfogalmai közötti differencia. Nietzsche életművének későbbi korszakában többször is reflektált erre a jelenségre, mikor a filozófiai tradíciót a logikai vagy ítéletigazság letéteményeseként határozta meg.²⁴ A filozófia hipotetikus igazságfogalma Nietzsche szerint az azonosság problémája, mivel a bölcséleti kérdésekhez prekonceptcionálisan rendeli hozzá az egyetlen reális válasz lehetőségét.

¹⁹ IGTI 35. o.

²⁰ Ebben a korszakban Nietzsche számára a filozófia a harmónia, a létjellegükben különböző dolgok közötti összhang megteremtésének eszköze. (IGTI 72. o.)

²¹ Persze ez nem jelenti azt, hogy mindezt (például) Hegel nem dolgozta volna fel *Az előadások a világtörténet filozófiájáról* című munkájában. Az alapvető különbség azonban a gondolkodás tárgyához való viszonyban érthető meg. Hegel szempontjából az antikvitás nem önmagában fontos jelenség, hanem a „szellem” fejlődéstörténetének részeként.

²² H.-G. Gadamer: i.m. 136–137. o.

²³ i.m. 135. o.

²⁴ J. Nepomuk könyvében a nietzschei nyelv hermeneutikai jelentőségét elemezve részletesen foglalkozik a kérdéssel. (J. Nepomuk: i.m. 107–156. o.)

A filozófia így az interpretatív gyakorlat olyan formája, ahol a gondolkodó feladata, hogy a saját szellemi horizontján felmerülő válaszlehetőségek közül az „igazsághoz” legközelebb állót mondja ki. A filozófus „logikája”, az igazság kutatásának ez a módja a gondolatok asszimilációjának közege, ahol az interpretatív gyakorlat az azonosítás aktuálisává degradálódik. „Das Urtheil ist ursprünglich nicht der Glaube daß etwas so und so ist, sondern der Wille daß etwas so und so sein soll.”²⁵ Nietzsche-nek a klasszikus filozófiával szemben megfogalmazott egyik legsúlyosabb vádjá, hogy teljesen a logika uralma alatt áll, sőt ezt az állapotot érényként fogalmazza meg ahelyett, hogy tőle mint valami sorcsapástól szabadulni próbálna.²⁶

Ezzel szemben, ha a filológia vagy a teológia „interpretáció” fogalmát akarjuk megvizsgálni, alapvetően más kiindulópontot kell választanunk. A 19. század közepére a Szentírás értelmezésének szinte áttekinthetetlenül hatalmas irodalma gyűlt össze. Egyre jobban elfogadott állásponttá vált az a különbségtétel, ami a Biblia példázatainak relatív igazságtartalmát és a szöveg egészének igazságtartalmát mint Isten kinyilatkoztatásának bizonyítékát egymástól függetlenül kezelte.²⁷ Az exegetikai kutatások eredménye, hogy a teológia alapszövegéhez (mint példázati jellegű történetek differenciálatlan forrásához) kapcsolódó igazságfogalom relativizálódott, vagyis interpretatívává vagy pragmatikussá vált.²⁸ Az értelmezési horizont kitágul, merev határai a megértés gyakorlatában elbomlanak, lehetőséget adva az individuum kreativitásának. Ez a folyamat kicsit más szempontból ugyan, de a filológiában is végbement. A szöveg státusza, a rögzített jelentés ideája, mint támadhatatlan és megkérdőjelezhetetlen tény már a múlté. Gondoljunk csak éppen a Nietzsche által vizsgált homéroszi kérdésre! Az interpretáció az emberi nézőpont igazságává válik a filológiában hasonlóan a teológiához. Vagyis, amikor az alig huszonöt esztendőös Nietzsche a filológiát filozófiává minősíti, akkor a bölcselétről alkotott sajátos elképzeléseit szembeállítja a korszak gondolkodóinak többsége által képviselt nézetekkel. Nem kérdéses, hogy mikor filozófiai problémákat vizsgál, és létrehozza saját személyére szabott filozófiáját akkor az interpretáció melyik fogalmát használja.²⁹

Persze ez nem jelenti azt, hogy Nietzsche gondolkodásában a filozófia fogalmának helyére behelyettesíthetjük az interpretáció eredeti módon értelmezett kategóriáját, és arról sincsen szó, hogy Nietzsche filozófiája a szó klasszikus értelmében hermeneutika volna. Elképzelhető, hogy Nietzsche ismerte Schleiermacher hermeneutikai kutatásait és tudjuk, hogy Ritschl vezetésével Lipcsében, majd az első bási években önállóan is foglalkozott szöveggkritikával és forráskritikával, amelyek kifejezetten hermeneutikus beállítottságú irányzatai a filológiának.³⁰ De írásai felépítéséből, nyelvhasználatából, a bölcséleti problémák kezeléséből egyértelműen kiderül, hogy nem valamely ismert iskola, vagy irányzat, hanem saját maga által kijelölt úton kívánt haladni.³¹

²⁵ „Az ítélet eredetileg nem annak a hite, hogy valami így és így van, hanem az akarása annak, hogy valami így és így legyen.” KGW V.2 12. 7(3)

²⁶ „Mindenkin zsarnokoskodik a logika” ETE I.(6)

²⁷ Gadamer szerint már Spinoza Biblia kritikája tartalmazza a tételt. (H.-G. Gadamer: i.m. 139. o.)

²⁸ A Szentírás autoritásában megtestesülő igazságfogalomra ez nem érvényes.

²⁹ „Der Leser, von dem ich etwas erwarte, muß drei Eigenschaften haben. Er muß ruhig sein ohne Hass lesen. Er muß nicht immer sich selbst und seine „Bildung“ dazwischen bringen. Er darf endlich nicht, am Schlusse, etwa als Resultat, neue Tabellen erwarten.” (Nietzsche: *Gedanken über die Zukunft unserer Bildungsanstalten* KGW III.2)

³⁰ Herbert Cancik: i.m. 17. o.

³¹ Nietzsche kapcsolata a hermeneutikával a kutatás homályos pontja, de azt biztosra vehetjük, hogy tudott Schleiermacher munkásságáról. Egy töredékes jegyzet így marad fenn: „Passende Schlußworte Euripides (Plat. Phaedr. 245, Schleiermacher):”. A fordító nevének megadása a Nietzsche-hagyatékban meglehetősen ritka, így ebben az esetben a hangsúly fontos. (KSA 7. I(64)); Ugyanakkor Ritschl annak az August Böckhnek (1785–1867) volt a tanítványa, aki Schleiermacher köréhez állt közel.

Könnyen magunk elé képzelhetjük a báselei egyetem előadótermét és az érdeklődő filológuskollégák tekintetét, amikor Nietzsche mondandója végén megállapítja: *Philosophia facta est quae philologia fuit*. A kijelentés retorikai ereje, az előadásban elfoglalt helye jelzi, hogy a szerző előre megtervezett és jól végiggondolt szavakat mond ki. Megfigyelhetjük, hogy maga a filológiai elemzés már véget ért, amikor az ominózus ars poeticává emelt kijelentés elhangzott. A Homéroszra vonatkozó fejtegetés egy lírai, talán egy kicsit patetikus bekezdéssel, a filológiának tett gesztussal zárult. „Hálára tartunk igényt, semmiképpen sem a magunk nevében, hisz mi atomjai vagyunk – de magának a filológiának a nevében, ami bár sem Múza, sem Grácia, de az istenek követe; s ahogy a Múzsák leszálltak a bús, elgyötört boiótiai parasztokhoz, úgy száll ő is egy sötét színekkel és képekkel teli világba alá, mely csupa mélységes és gyógyíthatatlan fájdalom, s vigasztalón egy távoli, kék, boldog csodaország szép, fényes istenalakjairól mesél”.³² Ami ezek után következik, az a „legszemélyesebb”. „Bizonyára egy filológusnak is jogában áll, hogy törekvéseinek célját és a hozzá vezető utat hitvallásának rövid formájába szorítsa, s íme ezt megteszem amikor Seneca egy mondatát megfordítom; *Philosophia facta est quae philologia fuit*.”³³

A kijelentés direkt és indirekt jelentéstartalmának vizsgálatán túl, érdekes azt is végiggondolni, hogy miben rejlik „csendháborító”, sőt szinte bénító hatalma. Mint láttuk, az állítás szokatlansága, a korszak műveltsége számára két egymástó távolálló diszciplína összeolvasztása, kifejezetten provokatív gondolat. De kérdés, hogy mi a „sententia” retorikai erejének alapja?

Nietzsche Seneca-parafrázisa, ahogy ő kifejezi, a törekvései céljához vezető hitvallás megfogalmazása. Jelzi a fokozatos elfordulást a klasszikus kifejezési formáktól és ugyanakkor utal az új, önálló bölceleti tér határainak felvázolására vonatkozó igényre. Ebben a folyamatban a legkorábbi munkák közül a még félig-meddig klasszikus értelemben filologizáló, *A filozófia a görögök tragikus korszakában* című írása kitüntetett figyelmet érdemel.³⁴ Nietzsche ebben a preszokratikus filozófia, a „Thalészról Szókratészig terjedő zseniköztársaság” nagy egyéniségeiről értekezik.³⁵

Eddigi elemzésünkhöz szorosabban kapcsolódik a Thalész filozófiájával foglalkozó rész, ezért vizsgáljuk meg ezt egy kicsit részletesebben.³⁶ Nietzsche olvasatában Thalészsal „a görög filozófia – úgy tűnik – képtelen ötlettel kezdődik: »minden dolog eredete és anyaole a víz.«”³⁷ Nietzsche kiemeli, hogy az empiria közvetlen tapasztalatait messze meghaladó kijelentés filozofikus tartalma abban az igényben érthető meg, amivel

³² IGTI 35. o.

³³ uo.

³⁴ i.m. 51–149. o.

³⁵ Elgondolása szerint a Platón megelőző gondolkodók önmagukban külön-külön és együttesen is valami sajátos jelenségei a bölcelet történetének. Nietzsche szerint Platón az első, gondolkodásában és személyiségében is nagy „keverék-típus”, akivel valami alapvetően új kezdődött a filozófia történetében. (IGTI 62. o.) Bevezetőjében leszögezi az átfogó elemzés nehézségeit. Egyrészt; – jó filológushoz illően – a források töredékességére hivatkozik és a sors szerencsétlenségét vádolja, hogy a szerzők műveinek színe-java örökre elveszett. Másrészt; tisztában van azzal, hogy „egy olyan kor mely az úgynevezett általános műveltségben szenved, [...] igazán nem igen fog tudni mit kezdeni a filozófiával.” (IGTI 65. o.) A filozófia itt a gondolkodásnak a preszokratikusok által művelt tiszta formáját jelenti, amelynek ismertetőjegyeit Nietzsche elemzéseiben tisztázni kívánta. Sok olyan az életmű későbbi szakaszában kidolgozásra kerülő ötlet, fogalom került terítékre, melyek első formájukban itt jelentek meg. Ilyen például a Hérakleitosz kapcsán vizsgált keletkezés problematikája, az Anaximandrosz értelmezésben felbukkanó „öslényeg”, vagy a parmenidészi ontológia analízisében a létező és nemlétező kérdése. (IGTI 62. o.)

³⁶ i.m. 67–103. o.

³⁷ i.m. 67. o.

Thalész az absztrakt dolgok felé fordul. Kortársai közül Nietzsche szerint azért emelkedik ki, mert a fantázia („logikátlan hatalom”) segítségével képes messze az értelem előtt járni, az értelem közvetlen fennhatóságán túlmutató jelenségeket, összefüggéseket, „zseniális előérzettel” megragadni és a megértés számára hozzáférhetővé tenni.³⁸ A fantázia Nietzsche felfogása szerint olyan erő, ami az oksági viszonyok megtapasztalhatóságát egyetlen bizonyossággá beállító spontán empirizmust segít meghaladni. A filozófia ebben az összefüggésben teremtés. Thalész nagysága, hogy úgy merete használni fantáziáját, hogy nem fantáziált, nem volt szüksége természetfeletti lényekre, csodálatos történetekre ahhoz, hogy a világ mélységes titkait feltáró kijelentést tegyen. A víz archéként való felfogásának nincsen tudományos értéke, hisz akár már a korszak természettudományos ismeretei alapján is sejthető tarthatatlansága. Nietzsche szerint Thalész egyszerűen átlép a tudományosságon és hihetetlen bátorsággal „ízlelgeti” az ismeretlent, próbálkozik a láthatatlan láthatóvá tételével, így kiemelve önmagát a „résztudományok féregszerű tapogatózásából és csúszás-mászásából”, ezáltal tesz szert filozófiai horizontra.³⁹

Thalész a valóság interpretálását Nietzsche szerint tehát a fantázia segítségével a filozófia történetének nyitányaként eredeti módon oldotta meg. Ez a következtetés elvárászerűen kötelező érvényű minden utód számára, aki a filozófia művelésére szánja rá magát. A fantázia azonban logikátlan vagy inkább logikán túli hatalom, amely a filozófusok eszköztárának évszázadokon keresztül végbement „fejlődése” következtében már régen csak a mesemondók, a költők és a gyermekek világának része. A folyamat eredményeként végül a filozófia tudománnyá silányította magát és szerzőnk ajánlása alapján a legegyszerűbb és legeredményesebb módja, ha a történetének kezdetét jelentő pillanatot átélve újratanul hinni a fantázia erejében. Mivel igazolhatjuk ezeket a gondolatokat? *Philosophia facta est quae philologia fuit*. A kijelentés a „fantázia” szokatlan bátorságának és termékeny alkotóerejének remek megnyilvánulása. Szokatlan, hisz a nietzschei fúzió a gondolatok mozgásának olyan együjtjátéka, melynek kitöltése értelemmel a „diszkontinuus ugrás” falába ütközik, és amely helyzetből talán csak a Nietzsche által preferált fantázia segítségével van lehetőségünk kiemelkedni. Mert mi is a fantázia? Ha a régi görögök elképzeléseiből indulunk ki, a „φαντασία” „képek előállítás”, alapjaiban tér el attól a gondolkodásmódtól, amelyre a szavak képessé tesznek bennünket.⁴⁰ A fantázia nem szöveg, noha csak a logosz segítségével ragadható meg. Eszköz, amely alkalmas egy másik világ létrehozására és lehetővé teszi, hogy belépünk oda. A maga módján a szellem alkotókedvének teljességében történő megmutatkozása – totalitás. A fantázia és a reália a filozófiában kialakult hallgatólagos konszenzus alapján két egymás számára közvetíthetetlen és átjárhatatlan birodalom. A filozófia a preszókratikusok óta a fantázia világát nem érzi magához tartozónak. Márpedig szerzőnk szerint ez elemi tévedés, hisz épp a fantázia az, ami a filozófia születésénél bábáskodott, amikor a misztérium és a babona kódéből kiragadta.

Nietzsche „személyes vallomásában” megengedte, hogy a figyelmes szemlélő bepillant-hasson elméjébe és megérthesse az ott lejátszódó legtitkosabb gondolatokat. A „diszkontinuus ugrás” formalizáló „logikai” paradigmája egyszerre több szinten mutatkozik meg.

Az ifjú Nietzsche kibomló perspektivizmusa szempontjából, ahogy a sokszor idézett mondat értelmezéséből következik, a filozófia nem lehet azonos a 19. század közepén a tudományosság címkéjével kacérkodó, szigorú, szisztematikus, önmagát saját történetéből logikus következményként levezető megismerési móddal. Ugyanakkor az antikvitással való foglalatosság sem jelentheti azt a klasszikus diszciplínát, melynek fogásait Pfortában, Bonnban, és Lipcsében sajátította el. Nietzsche, noha ekkor még nem ismeri fel tudatosan, nem reflektál kijelentésének életére vonatkozó következményeire, a maga

³⁸ i.m. 68. o.

³⁹ i.m. 72. o.

⁴⁰ Ögörög-magyar nagyszótár, 1152. o.

teremtette intellektuális vákuumra, melynek „értékkel”, gondolatokkal való feltöltésére tett kísérletek sorozata vált életművévé. A perspektíva genezise, az „axis mundi” kijelölése egy drámai „törésbe” beleágyazott aktus.⁴¹

Ez a sokat emlegetett mondat egy évekig tartó hosszú szellemi fejlődés eredménye, amely 1873-ig *A tragédia születése* megjelenéséig elhúzódott, és nem egyik pillanatról a másikra, minden előzmény nélkül bekövetkező áttörés eredménye. Kontúrjai azonban már itt, egyszerre és határozottan válnak láthatóvá. Az anyjától és a családtól, majd a protestáns egyháztól és a filológiától történő eltávolodás a legkorábbi szakítás a „tradícióval”. Ezeket az élményeit Nietzsche abban a szellemi konstrukcióban fejezi ki, amelynek alapjait már az 1870-es évek elejéről ránk maradt töredékek és vázlatok is jelzik. A filológiával való hivatalos szakítás gondolata már 1870-ben megfogalmazódott benne, igaz a Nietzsche-kutatás ezt nem kizárólag gondolkodásának belső logikájából következő törvényszerűségként interpretálja, hanem életének eseményeivel is szoros kapcsolatban álló változásként.

Wagner hatása az ifjú Nietzsche-re a bázeli professzorság kezdetétől *A tragédia születése* megjelenéséig egyre intenzívebb lett, majd 1876-ig *Az emberi-túltságosan is emberi* megjelenéséig a „tribscheni idilltől” való fokozatos és egyre tudatosabb eltávolodás jellemzi. Nietzsche perspektivizmusának korai periódusát még a Tribschenben tett látogatásairól tudósító „legszeretettebb mesterének” írt rajongó hangvételű levelek jellemzik. Wagnernek a német szellemi közéletben kifejtett gyakorlati tevékenysége vonzó és közvetlen példa volt Nietzsche számára, és egyben lehetőség is az önálló intellektuális karakter kialakítására. Gondolatait, melyekről jellemző módon Cosima Wagnernek beszél először, a *Gedanken über die Zukunft unserer Bildungsanstalten* című 1872-ben írt munkájában összegezte.⁴² A korai időszakról természetes alkotóeleme elképzeléseinek a gyakorlatiasságra, a közvetlen „nevelő” hatásra koncentrálnak szellemi habitus. Ezek a törekvések a 19. század második felének tudományos közlete számára meglehetősen idegen célok; a Nietzsche gondolkodását jellemző praktikus attitűd és a filológus szakma konvencionális egyházzal homlokegyenest ellenkező intellektuális magatartásformák.

Az életrajz egy kevésbé ismert, de a filológiától való eltávolodás szempontjából fontos eseményét érdemes kiemelni. 1871 januárjában Bazelban megüresedett filozófia professzori állást szeretett volna megpályázni. Elgondolása szerint saját státuszát Rhodénak adta volna át, míg önmagára vonatkozó terveiről így ír: „Was meine persönliche Berechtigung, den philosophischen Lehrstuhl zu ambitionieren, betrifft: so muß ich allerdings mein eignes Zeugnis voranstellen, daß ich dazu Potenz und Kenntnisse zu besitzen glaube und mich sogar, Alles in Allem, für jenes Amt befähigter fühle als für ein rein philologisches. Wer mich von meinen Schul und Studentjahren kennt, ist nie über die Prävalenz der philosophischen Neigungen im Zweifel gewesen; und auch in den philologischen Studien hat mich vorzugsweise das angezogen, was entweder für die Geschichte der Philosophie oder für ethischen und aesthetischen Probleme mir bedeutsam erschien.”⁴³ Csakhogy 1871 telén egészségügyi problémái olyan súlyossá váltak, hogy gyógykezelésre az észak-itáliai Luganóba kellett utaznia, így érdekeiért közvetlenül nem tudott kiállni az állás betöltéséért folytatott vetélkedésben. Rhodét az elutasításról kissé

⁴¹ Lásd 91. o.

⁴² *Gedanken über die Zukunft unserer Bildungsanstalten*. in: *Fünf Vorreden zu fünf ungeschriebenen Büchern*.

⁴³ „Ami a Filozófia Tanszékére vonatkozó ambícióim személyes jogosultságát illeti: kétségkívül saját bizonyítékaimat kell felsorakoztatnom, mert hiszem, hogy mindehhez kellő képességgel és ismerettel rendelkezem, sőt mindent egybevetve, alkalmasabbnak érzem magam bármely más hivatás ellátására, mintsem a puszta filológiára.” KGB II.1 (118)

cinikusan és elkeseredetten értesítette: „In meiner Abwesenheit hat man ein jungen talentvollen Aristiteler entdeckt, mit der Fackel Trendelenburgs in der hand und somit sitze ich wieder als bescheidener philologus auf dem Katheder, und alle philosophische Träume, seit 6 Wochen genährt und mit deinen Hoffnungen getränkt, gehen zum Teufel der Lüge und des Schwindels.”⁴⁴ A méltánytalanság és megbántottság nemcsak a tudományos közéletbe vetett korábbi, még a tekintélytisztelet hagyományos formáin alapuló bizalmát ingatta meg, hanem a filológiai pályát önértelmezésében kényszermegoldásként tüntette fel.

Nietzsche nem lett „filozófus” és nem maradt „filológus” sem; a perspektíva kibomlásának története nem szakmai karriertörténet, hanem Nietzsche mind intellektuális, mind fizikai értelemben önmagáért folytatott élet-halál harca, ahol a küzdelem tétjévé maga az „egzisztencia” vált.

Irodalom

- Kritische Gesamtausgabe von Nietzsches Werken (KGW). Herausgegeben von Giorgio Colli und Mazzino Montinari, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1971.
- Kritische Gesamtausgabe von Nietzsches Briefwechsel (KGB). Herausgegeben von Giorgio Colli und Mazzino Montinari, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1971.
- Kritische Studienausgabe in 15 Bänden, (KSA). Berlin–New York, Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH, 1988.
- Nietzsche ifjúkori görög tárgyú írások. (IGTI) (fordította: Molnár Anna). Budapest, Európa Könyvkiadó, 1988.
- Emberi-túláságon is emberi (ETE) in: *A vándor és árnyéka* (fordította: Török Gábor). Budapest, Göncöl Kiadó, 1990.
- Cancik, Herbert: *Nietzsches Antike*. Stuttgart–Weimar, Verlag J. B. Metzler, 1995.
- Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Budapest, Gondolat, 1984.
- Gerhardt, Volker: *Selbsterkenntnis und Selbstbesinnung – Zur anthropologischen Nähe Nietzsches zu Dillthey*. in: *Nietzscheforschung 1994*. (eine Jahresschrift) 21–37. o. Berlin, Akademie Verlag, 1994.
- Goch, Klaus: *Franziska Nietzsche*. Frankfurt am Main und Leipzig, Insel Verlag, 1994.
- Györkösy A.–Kapitánffy I.–Tegyei I.: *Ógörög nagyszótár*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1990.
- Herder, Johann Gottfried: *Ausgewählte Schriften*. Bukarest, Kriterion Verlag, 1983.
- Moellendorf, Ulrich von: *Zukunftsphilologie, eine Erwiderung auf Friedrich Nietzsches „Geburt der Tragödie“*. in: *Der Streit um Nietzsches „Geburt der Tragödie“*. Zürich–New York, Georg Olms Verlag, 1989.
- Nepomuk, Johann Hofman: *Wahrheit, Perspective, Interpretation*. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1994.
- Schleiermachers Werke*. Leipzig, Verlag von Felix Meiner, 1911.

⁴⁴ „Távollétemben egy ifjú és tehetséges Arisztotelész-kutatót fedeztek fel, kezében trendelenburgi fáklyával, következésképp újra mint szerény filológus ülök a katedrán, és mindazok az álmok, melyeket hat hete tápláltam és reményeiddel itattam át, az ördög hazugságának és szélhámosságának áldozatává lesz.” KGB II.1 (132)

MIMÉSZISZ ÉS A MŰVÉSZET VÉGE

A metafizika történetében hosszú ideig éreztette hatását az a görög felfogás, amely szerint a művészet, lényege szerint, mimetikus. Ez az elgondolás azonban sokat veszített jelentőségéből, mire beköszöntött Kant évszázada, a romantika és a német idealizmus korszaka, mikor is a művészi alkotóerővel és a természet adta költői zsenivel foglalkozó gondolatmenetek háttérbe szorították a természet utánzó visszaadására képes tehetség fogalmát. Erről a különbségről Kant így ír *Az ítéleőrő kritikájában*: „Abban mindenki egyetért, hogy a zseni szöges ellentétbe állítandó az *utánzó szellemmel*.¹ A romantika korában közhellyé vált a zseni és a tehetség ehhez hasonló szembeállítás.²

Az utánzásnak ezzel az alulértékelésével párhuzamosan azonban, egyfajta megkettőző eljárás során, megjelenik a *mimészisz* másik, magasabb rendű formája, amely egyrészt szembekerül az alulértékelt változattal, másrészt a művészet lényeges elemeként tűnik fel. A zseni és az utánzó szellem szembeállítására ellenére Kant egyidejűleg mintegy visszahelyezi jogaiba az utánzást: „a művészet (...) csak akkor nevezhető szépnak, ha tudatában vagyunk ugyan, hogy művészet, s mégis természetként mutatkozik számunkra.”³ Amikor arról beszél, hogy a klasszikus minták milyen szerepet játszanak a művészetben, akkor Kant megjegyzi, hogy ezek a minták „nem másolásra, hanem *utánzásra*” kell hogy szolgáljanak.⁴ Coleridge egyértelműen fogalmazza meg ezt az utánzáson belüli hierarchikus oppozíciót, az utánzásnak ezt a megkettőzését: „Az *utánzás* abban különbözik a másolástól, hogy szükségképpen *különbséget* implikál és követel meg – míg a másolás célja az *azonosság*.⁵ Schopenhauer még ennél is egyértelműbben beszél erről a megkettőzésről: a hamis fogalmisághoz kötött utánzást pontosan azért kell elutasítani, hogy az utánzás visszanyerhesse az őt megillető helyet a maga igazi formájában, a tiszta szemlélődés során megpillantott örök eszmék ismétléseként.⁶

Hegel esetében azonban nem így áll a helyzet. *Az Esztétika* első oldalain máris terjedelmes kritikát olvashatunk arról a felfogásról, amely a művészetet lényegében utánzásnak tekinti. Ez a kritika könnyen olvasható úgy is, mint amely kizárja az utánzást a művészet hegeli felfogásából; ez esetben pedig Hegel *Esztétikája*, legalábbis ebben a tekintetben, határozott szakítást jelentene a metafizika történetével és nem pedig annak beteljesítéseként állna előttünk, nem azt a pillanatot képviselné, amelyben a művészet metafizikáját valaki végig gondolta.

Ez a szakítás pedig – mint látni fogjuk – nem történt meg. Nem csupán arról van szó, hogy a mimészisz elszegényedett formájának hegeli kritikájával párhuzamosan, vele

Jelen tanulmány John Sallisnak, a Pennsylvania University filozófia-professzorának *Double Truth* című könyvéből (State University of New York Press) való, annak 10. fejezete.

¹ I. Kant: *Az ítéleőrő kritikája*, ford. Papp Zoltán. ICTUS Kiadó, 1997. 47 §, 234. o.

² Vö. John Spencer Hill kiad. *Imagination in Coleridge*, Totowa, NJ: Rowman and Littlefield, 1978. 133. o.

³ Kant, i. m. 45 § 232. o.

⁴ Kant, i. m. 47 § 236. o.

⁵ Spencer Hill i. m. 9. o.

⁶ A. Schopenhauer: *A világ mint akarat és képzet* I., ford. Tandori D., Európa Kiadó, 1991. 36., 52. §§.

azonos súllyal megjelenik egy másik, átalakított mimészsizs – mely olyannyira átalakult, hogy nem is ezt a nevet kapja –, sőt inkább annak lehetünk a tanúi, hogy Hegelnél nagyobb jelentőséggel tér vissza a görögök művészetértelmezése, mely szerint az lényegét illetően mimetikus, és Hegel ennek mentén haladva gondolja végig ezt az értelmezést, a művészet *metafizikai* meghatározását. Végül pedig, miután egészen végiggondolta a művészet metafizikáját, Hegel bejelenti a művészet végét.

Elsősorban a mimészsizs szeretnék foglalkozni: a szóval, a fogalommal, magával a dologgal. A szóval, vagyis azzal a görög szóval, amelyet egyrészt a modern európai nyelvek betűivel írunk le és amelyet ugyanakkor le is fordítottak ezekre a nyelvekre, például a *Nachahmung* vagy az *imitation* formájában. A fogalom érdekel, tehát a szó jelentése, vagyis inkább az, hogy miként alakult át ez a jelentés a szó átírásának és lefordításának történetével párhuzamosan. A mimészsizs érdekel, maga a dolog – már amennyiben magáról a dologról beszélhetünk egy olyan művelet esetében, amely a dolgot úgy adja vissza, hogy egy képet állít mellé, létrehozva azt az oppozíciót, amely révén meghatározható az, ami maga a dolog.

Először tehát azt kívánom körüljárni, hogy a mimészsizs miképp jut szerephez a művészet lényegének görög meghatározásában. E szerint a meghatározás szerint a *mimészsizs* szó annak kifejezésére hivatott, hogy *mi* maga a művészet. De egyben olyanfajta reprodukciót jelöl, amelyet a metafizika egész története elutasít, meghamisításnak, a valódi művészet merő illúziójának, sőt egyenesen az igazság mint olyan, visszfényének nyilvánítva azt. Platóntól kezdve egészen Nietzscheig hallhatjuk újra és újra: a költők hazudnak.

A mimészsizsnek a művészet lényegeként való meghatározását a metafizika szabja meg, amikor Platónnál és Arisztotelésznél első ízben megjelenik. De nem arról van szó, hogy először megtörténik a metafizika meghatározása, majd ezt egyszerűen a mimészsizs meghatározására alkalmazzák; a metafizika ugyanis már a kezdet kezdetén elválaszthatatlanul összefonódik a mimészsizsrel, elsősorban olyan oppozíciók mentén, mint amilyen a képmás és az eredeti oppozíciója. A mimészsizs fogalma a későbbiekben mindig is szerepet kap majd azoknak az eszközöknek, annak a fogalomtárnak a kialakításában, amelyek segítségével a mimészsizs meghatározása megtörténik, és pontosan ez az oka annak, hogy a mimészsizs fogalma soha nem lesz egyszerűen meghatározott. Nem lehet egyszer és mindenkorra, a tévútra térés tökéletes kizárásával behatárolni, hiszen mindig marad bizonyos meghatározatlanság, egyfajta játéktér abban, ahogyan a mimészsizs újra és újra végbemenő meghatározásához szükséges teret mindig újra körülhatároljuk, elsősorban azon megkettőzések számára, amelyekben az alacsonyabb rendű leértékelődik a mimészsizs magasabb rendű formájával szemben.

Pontosan ilyen tévútnak lehetünk tanúi akkor, amikor Hegel, a mimészsizs elszegényedett fogalmát kirekesztvén, egy másik, mélyebben munkáló mimészsizst éleszt fel. Azt kívánom bemutatni, hogy ennek során Hegel végiggondolja a művészet görögök által nyújtott meghatározását, s ezt éppen azzal hajtja végre, hogy gondolatban eljut a művészet végéhez, hogy bejelenti: a művészet véget ért.

A *műalkotás eredete* utószavában Heidegger több olyan helyet idéz az *Esztétikából*, ahol Hegel a művészet végéről beszél. Hegel *Esztétikai előadásait* Heidegger „a Nyugat legátfogóbb művészetéről szóló elmélkedésének” tartja, hozzátéve, hogy átfogó jellege nem a tárgyalt anyag gazdagságából ered (miként feltételezhetnénk), hanem a gondolatmenet kiindulópontjául szolgáló metafizikai alapzatnak köszönhető. Heidegger ezek után így folytatja: „Még semmi sem dőlt el Hegel kijelentését illetően; mert e kijelentés mögött ott áll a nyugati gondolkodás, kezdve a görögöktől (...)”.⁷ Heidegger tehát arról

⁷ M. Heidegger: *A műalkotás eredete*, ford. Bacsó B., Európa Kiadó, 1988. 122–123. o.

beszél, hogy a művészet végének hegeli bejelentése a művészet végének a görögökkel kezdődő metafizikai meghatározottsága beteljesedéséből következik. Arról mindamellett még nem született döntés, hogy Hegel bejelentése vajon érvényben marad-e; vagy hogy vannak-e olyan eszközök, amelyekkel újra lehet gondolni a művészetet a Hegel által bejelentett végen túl. Vajon újraalkotható-e a mimészis, a művészet lényege a művészet metafizikájának lezárulásán túl?

A három téma, amellyel foglalkozni fogok: (a) a művészet görög meghatározása, amely lényege szerint mimetikus; (b) a mimészis hegeli tárgyalása azon a síkon, amelyen lehetővé válik számára a művészet görög meghatározásának végiggondolása és ennek eredményeképp a művészet végének deklarálása; (c) a művészet újragondolásának kérdése a metafizika végén túl.

(a)

Kiindulásképpen idézzük fel az *Állam* tizedik könyvéből azt a jól ismert részt, ahol Szókratész annak folytatásaképpen, amit később a filozófia és a költészet régi ellenséges viszonyának nevez (607b), felteszi Glaukónnak a kérdést: Mi az utánzás? Szókratész az ágy példájával él és különbséget tesz maga az ágy, vagyis az *eidosz* és a mesteremberek által előállított sok ágy között. Ezt követően egy másik mesteremberről beszél, arról, aki „nemcsak hogy minden használati tárgyat el tud készíteni, hanem meg tudja csinálni a föld egész növényzetét”. Majd így folytatja Szókratész: „és meg tud alkotni minden élőlényt, egyebek között önmagát is, és ezenkívül a földet, az eget, az isteneket; sőt ami az égben, és a föld alatt, a Hádészban van, azt is mind el tudja készíteni”. Glaukón csodálatra méltónak találja ezt a kivételes mesterembert, és csodálkozása csak fokozódik, amikor Szókratész közli vele, hogy akár ő maga, Glaukón is képes mindezt létrehozni. „Ez nem is olyan nehéz dolog”, bizonygatja Szókratész, „sőt sokféleképp s igen hamar meg lehet valósítani; de talán legkönnyebben úgy, hogy egy tükröt veszel, és azt mindenfelé körülhordozod”. „Igen”, válaszolja Glaukón, „látszat szerint; de nem ám valóságos mivoltukban!” (596c-e)

Ezek a látszatok, a mesterember tükrében megjelenő képmások egy harmadik fokozatot, a mimészis fokozatát alkotják. A fokozatok megállapítása ontológiai: az utánzással létrehozott képmás még a mesteremberek alkotta ágynál is messzebb áll magától az ágytól; csupán egy ágy látszatának, *phantaszma*-jának, vagy ha úgy tetszik, illúziójának a képmása, nem pedig annak igazsága. „Az utánzó művészet tehát”, hangzik Szókratész kijelentése, „nyilván igen távol van az igazságtól.” (598b) Mivel pedig ilyen távol esik az igazságtól és mivel az utánzás révén létrehozott fantáziaképek romboló erővel rendelkeznek, ezért a költőt száműzni kell a filozófia államából, legalábbis arra az időre, amíg igazolni nem tudja a költészetet: „amíg azonban nem tudja magát igazolni, addig – ha meghallgatjuk is – állandóan a tőlünk vallott felfogást s ezt a varázsigét fogjuk alkalmazni magunkkal szemben, és óvakodni fogunk tőle, hogy újra visszaessünk a gyermekeknek és a nagy tömegnek való szerelembe. Azt fogjuk tehát magunkra olvasni, hogy nem szabad komolyan venni az ilyen költészetet, mintha ennek valami köze volna az igazsághoz, és mintha egyáltalában komoly volna; hanem óvakodni kell tőle annak, aki hallgatja – éppen a lelke alkotmányáért való aggodalomból; és úgy kell felőle vélekedni, mint ahogy mi a költészetről nyilatkoztunk.” (*Állam* 608a, ford. Szabó Miklós, *Platón összes művei* II., Európa, 1984)

Figyelemreméltó azonban, hogy miután a költő száműzetett, miután az utánzásról folytatott diskurzusba bekerült a filozófia s a költészet ellentéte, és miután ez az ellentét az igazság és a látszat, a fantáziakép oppozíciójaként jelent meg, akkor maga az *Állam* olyan módon fejeződik be, ami éppen megsemmisíteni látszik ezt az oppozíciót. Szókra-

tész elmondja Er e világi látogatásának történetét. Ez a történet semmiben sem különbözik a költők elbeszéléseitől, nem különbözik attól a történettől, amelyben Odüsszeusz a holtak birodalmába a Hádész árnyai és fantomjai közé látogat, amiről Homérosz mesél az *Odiüsszeia* tizenegyedik énekében. Mintha a költők elleni küzdelmének beteljesítéseként maga Szókratész is bizonyos értelemben költővé vált volna. A költészet filozófiai elutasítása során kívül került az igazságon, a költő pedig száműzetett a városból – mindezen ellenére a költészet mintha továbbra is kísértené a filozófiát, mintha a filozófia képtelen volna megbirkózni a mimészis fantomjával.

Arisztotelész egészen másképp tárgyalja a mimésziszt. Nála a mimészis előre rögzített határok közé, a költészettről mint olyanról folytatott diskurzusba kerül, amely nem nyitható fel olyan közvetlen módon az ontológia és a politika irányában. Éppen ennek folytán vált Arisztotelész fejtegetése a művészet szempontjából hatékonyabbá, és a *Poétika* valóban a művészet mimetikus jellegének paradigmatis megállapításaként, klasszikus megfogalmazásként szolgál.

Hadd idézzem fel e megfogalmazás némely pontját arról a helyről, ahol a kérdés a mimésziszre mint olyanra vonatkozik és még nem arra a sajátos formára, amelyet a mimészis a tragédiában tölt be. Az első pont abban a szövegrészben olvasható, ahol Arisztotelész a költészet eredetét vizsgálja; azt, hogy mely okok játszottak közre a költészet kialakulásában. Ezek, Arisztotelész válaszában, természeti okok; ebből következően az, ami a későbbiekben a művészet és a természet oppozíciójaként jelenik majd meg, Arisztotelésznél a természetben belül lezajló kezdet. Íme az a szövegrész, amelyben a költészet két természeti oka közül az elsőt rögzíti: „Az emberekkel ugyanis gyermekségüktől fogva velük született az utánzás (éppen abban különböznek a többi élőlénytől, hogy igen utánzó természetűek és első ismereteiket is utánzás révén szerzik).” (*Poétika*, 1048b2, ford. Ritoók Zsigmond, PannonKlett/Matúra 1997.)

Az utánzás tehát természetes módon hozzátartozik az emberhez gyermekkorától fogva, és a költészet a természetes utánzó tevékenységekből alakul ki. Arisztotelész azt mondja, hogy a gyermek utánzás révén tanul. Ha azonban tanulhatunk az utánzás révén, akkor ez fel kell hogy tárja a dolgokat – vagyis ha utánzunk valamit, akkor annak olyan módon kell láthatóvá válnia, hogy megismerhessük, azaz, hogy ismeret szerzzünk róla. Gondoljunk például arra, hogy a gyermek azáltal szerez ismereteket bizonyos dolgokról, hogy lerajzolja azokat; vagy gondoljunk arra, hogy a gyermekek úgy tanulnak meg bizonyos tevékenységeket, hogy játékosan utánazzák azokat. Az utánzásnak és a feltárásnak ez a kapcsolata rendkívül fontos; ez ugyanis azt jelzi, hogy az utánzás nem egyszerűen csak távol áll az igazságtól, hogy nem pusztán csak olyan képmásokat, fantáziaképeket állít elő, amelyek félrevezetőek, s ennél fogva megrontják a lélek alkotmányát; ez a kapcsolat inkább arra utal, hogy az utánzás az igazság képmásait alkotja meg, mely képmások feltáró módon bemutatják a dolgokat, és így módon az utánzás, a mimészis révén ismereteket szerzünk ezekről a dolgokról.

Most nézzük meg azt a helyet, ahol Arisztotelész a költészet kialakulásának második okáról beszél: „és az, hogy mindnyájan örömet lelik az utánzománnyokban. Jele ennek az, ami a gyakorlatban történik. Dolgoknak, melyeket a maguk valóságában vizsgálva látunk, a lehető legpontosabban kidolgozott képmását örömet szemléljük, mint például a legocsmányabb állatok és hullák alakjait. Ennek is az az oka, hogy a tanulás nemcsak a bölcselők számára gyönyörűsége, hanem másoknak is szintazonképpen, de az utóbbiak csak kevésbé veszik ki belőle a részüket. Azért örülnek ugyanis, mikor látják a képmásokat, mert miközben szemlélik azokat, az történik, hogy tanulnak, tudniillik következtetnek, hogy mi micsoda, hogy például ez ez meg ez.” (1048b 2-6)

A költészet második oka tehát az utánzás produktumai által nyújtott öröm és győ-

nyörűség.⁸ A tanulás eleme itt is rendkívül fontossá válik, vagyis az utánzás keltette öröm oka, az ok oka: azért leljük örömünket a képmások szemlélésében, mert ezáltal ismeretekre teszünk szert, a tanulás pedig természetesen minden ember számára az öröm forrása. Az utánzással létrehozott művek szemlélése során gyönyörűséggel tanulunk olyasmit, aminek látása a valóságban bánatot okozna. Mind az öröm, mind a tanulás abban a különbségben konstituálódik, amely a képmás és maga a dolog között áll fenn: nem fordítjuk el tekintetünket szomorúan, hanem örömmel szemléljük a képmást és ezenközben ismereteket szerzünk a dologról. Az, hogy a képmás különbözik és távol van az igazságtól, többé nem a csalás forrása, hanem éppenséggel egy bizonyosfajta ismeretszerzés lehetőségének a feltétele.

De csakis bizonyosfajta ismeretszerzésről beszélhetünk, amely bizonyos előfeltételekhez kötött. Arisztotelész így folytatja: „Ha ugyanis valaki történetesen nem látott előzőleg olyat, a gyönyörűséget a képmás nem utánzat voltában okozza, hanem kidolgozása, színe vagy más efféle ok folytán.” (1048b6)

Eszerint ahhoz, hogy az utánzás révén létrejött képmásban gyönyörűséget lelünk, hogy képesek legyünk gyönyörűséget találni abban, hogy az ábrázolt dologról ismereteket szerzünk – ehhez tehát az szükséges, hogy előbb lássuk magát a dolgot. Mert egyébként az a gyönyörűség, amelyet a képmás ébreszthet, más forrásból fakad, nem kapcsolódik a tanuláshoz. Ugyanis – jóllehet Arisztotelész ezt nem mondja ki – a képmás révén csakis akkor tehetünk szert ismeretekre, ha magának a dolognak a képmásaként ismerjük fel; ez pedig azt feltételezi, hogy magát a dolgot már előbb, korábban láttuk, ha egy rövid időre is, de láttuk azokat az ocsmány állatokat és hullákat, miközben fájdalommal fordulunk el tőlük, míg képmásaikra hosszasan tekintünk. Az utánzás során létrejövő költészet az igazság korábbi megpillantásának rendelődne alá.

Ennek az alárendelődésnek nagyobb jelentősége akkor kerül szóba a *Poétika* egy későbbi szöveghelyén, amikor Arisztotelész a költő és a történetíró közti különbséget mutatja be: „A történetíró s a költő (...) abban különböznek, hogy az egyik megtörtént dolgokat mond el, a másik pedig olyanokat, amilyenek megtörténhetnek. Ezért a filozófiához közelebb álló és magasabb rendű a költészet, mint a történetírás, mert a költészet inkább az általánosot, a történetírás meg az egyedit mondja.” (1051b 2-3)

A megkülönböztetés alapja tehát azoknak a dolgoknak a különbsége, amelyekről a költő, illetve a történetíró beszél. A történetíró ugyanis az egyedről beszél, arról, ami megtörtént, a költő viszont mimetikus módon azt mondja el, ami megtörténhet, ami lehetséges, ami általános. Azoktól a dolgoktól eltérően, amelyekről Hérodotosz ír a történeteiben, azok a dolgok, amelyeknek a képmását a költő megalkotja, nem láthatók csak úgy egyszerűen, miként a történetíró láthatta az általa elbeszélte eseményeket. De ha azok a dolgok, amelyekről a költő beszél, dologként nem láthatóak, akkor a képmást megalkotó költői mimészis nem egyszerűen csak jobban láttat – mondjuk, inkább gyönyörűséget, mintsem fájdalmat okozva – valami olyasmit, amit utánzás nélkül is, egyébként is láthatnánk. Ellenkezőleg, az utánzás olyasmit tesz láthatóvá, amit egyébként egyáltalán nem láthatnánk, olyan dolgot, amely mint olyan nem látható.

Egyre több a kérdés, a nyitott kérdés, amelyeket Arisztotelész hagyott nyitva, így nyitva meg azt a teret, amelyben a későbbiekben a művészetről való gondolkodás lejátszódik.

⁸ Arisztotelész szövegében nem teljesen egyértelmű, hogy a mimészis okozta gyönyörűség vajon a költészet második oka-e, vagy az első ok része (azaz: hogy az utánzás a természethez tartozik), mely utóbbi esetben viszont a második ok az ember természetes dallam- és ritmusérzéke, melyekről Arisztotelész a továbbiakban beszél. Erre a kétértelműsége a *Poétika* Loeb kiadásának szerkesztője hívta fel a figyelmet.

Miként áll a helyzet azzal, hogy a költői utánpótlás alárendelődik az igazság korábbi meglátásának? Mit gondoljunk arról a követelményről, hogy előbb magát a dolgot kell látnunk ahhoz, hogy a képmásban felismerhessük és róla ekképp ismereteket szerezzünk? Hogyan lássuk a dolgot, ha a dolog mint olyan nem látható? Rábízhatjuk-e az előzetes látványt úgymond a lelki szemeinkre? A művészetet meg kell-e előznie az általános értelem által történő belátásának? Ez vajon nem azt jelentené, hogy a művészetet alárendeljük a filozófiának – legalábbis abban az értelemben, hogy mindig a filozófiához kellene fordulnunk a művészet megerősítéséért, hogy megmutassuk: a művészi mimeszisz révén létrehozott képmások nem illúziókeltő fantáziaképek, hanem magukra az igaz dolgokra engednek rálátást? Ha így állna a helyzet, akkor nem a költészethez, hanem a filozófiához fordulnánk a költészet védelméért és igazolásáért, és azért, hogy az ekképp igazolt költőket a város megőrizze emlékezetében.

A költészet még akkor is elkülönül, ha alárendelődik egy előzetes látványnak és effajta filozófiai igazolásra szorul. A költő ugyanis nem azt mondja el, hogy mi történhet általában, és nem egyszerűen csak a saját beszédmódjára fordítja le az általánosság egy látványát, hanem elmondja például Odüsszeusz, Agamemnón vagy Oidipusz történetét. Az egyedi képmásban a költő – valamiképpen – az általános mimesziszt valósítja meg. A költő valamiképpen lehetővé teszi, hogy megjelenjen az általános azokban az egyedi képmásokban, amelyeket a szavaival hív elő, illetve a drámaköltő esetében, amelyeket a színpadon elhangzó szavakkal, és az elhangzottak eljátszásával idéz fel.

Az *Államban* sok minden elhangzik a művészi képmás és az igazság távolságáról, Platón mindazonáltal egy másik dialógusban nevezi meg az igazságnak a képmásban való megjelenését. A *Phaidroszban*, amelynek helyszíne nem a város határa, hanem a városon kívüli vidék, Szókratész szembeállítja a szépet (*to kalon*) a képszerű megjelenés többi módjával (*eid*), amelyeket az általa éppen elmesélt történet szerint akkor pillantunk meg, amikor a lélek a születés előtt az égboltozat teteje felé igyekszik az isteneket követve. Ezen képek közül később, a születés után a testi szemmel már egy sem látható, kivéve a szépséget: mert „egyedül a szépségnek jutott osztályrészül, hogy a legszembevetőbb és a legszeretetremlőbb legyen” (250e, Kövendi Dénes ford.). *To kalon* tehát a neve a létező megjelenésének, annak, ami később általánosnak nevezetik, ahogyan ki-/szembevetünk, előragyog a látható és az egyedi sokaságából. A művészetben azért fontos a szépség, a szép művek létrehozása, mert a műalkotás kiváltságos hely, annak helye, ahol a létező, a látható és az egyedi közepette előtűnik, megjelenik.

A mimeszisz tárgyalása során Platón és Arisztotelész olyan axiómákat állapít meg, amelyek megőrzik érvényüket a metafizika egész története folyamán. Ez az axiómarendszer ellentétes értékekkel képes felruházni a mimesziszt. Ezeket az értékeket megfeleltethetjük annak a két álláspontnak, amely alapján fontolóra vehetjük a dolog maga (vagyis az eredeti) és annak képmása közötti mimetikus kapcsolatot. Ha az eredeti álláspontját foglaljuk el, akkor a képmás visszaesést, származtatottságot, egyfajta hanyatlást képvisel – röviden, miként az *Állam X.* könyvében olvashatjuk, a képmás távol van az igazságtól. Míg ha megfordítva, a képmás felől indulunk ki s onnan tekintünk az eredetire, akkor a képmás rendelkezik az eredeti feltáráshoz kapcsolódó pozitív értékkel.

Nyitott kérdés – és én nyitva is hagyom –, hogy a mimeszisz e két ellentétes értékelését vajon együtt gondolta-e el a görög gondolkodás, és ha igen, hát miképpen. Bármiképp legyen is, végül a metafizika története során együtt bizonyos egységben gondolják el e kettőt. Ez a gondolatmenet Hegel *Esztétikájában* éri el a tetőpontot, ahol ez az egység a művészet végeként jelenik meg.

(b)

Vizsgáljuk most meg Hegel *Esztétikáját*, elsősorban azt a nézetet illető terjedelmes kritikát, amely szerint az utánzás a művészet célja, a művészet végpontja. Hegel szövegében a *mimészis* megfelelője a *Nachahmung*; és a szóban forgó utánzás a természetre irányul. Mind a fordítás, mind pedig ez az irányultság nagy eltérést jelent a görög meghatározástól, sőt talán egyenesen előidézi ezt az eltérést. Nem csodálkozhatunk tehát Hegel határozottan kritikai hangvételén, amikor a természet utánzásának elvéről beszél. Az eltérés még egyértelműbbé válik abban, ahogyan Hegel ezt az elvet megfogalmazza: „E nézet szerint a művészet lényegi célja (*Zweck*) az, hogy az utánzás, mint ügyesség, teljesen megfelelő módon lemásolja (*nachbilden*) a természeti alakulatokat, ahogy azok léteznek.”⁹

A Hegel által felkínált három kritika közül az első annak fejtegetésével indul, hogy az utánzás itt alkalmazott fogalma voltaképpen mennyire szegényes. A művészetnek az a meghatározása, amely szerint annak lényegi célja az utánzás, csak egészen formális célt rejt magában, nevezetesen: hogy ami már létezik a világon, az másodszor is, majd megint újra megalkottassék. Az effajta pusztá ismétlés azonban, jegyzi meg Hegel, felesleges fáradozás, hiszen mindaz, amit ez az utánzó tevékenység ábrázol – a virágok, a természeti jelenetek, állatok –, mind megvannak kertünkben vagy a környezetünkben. Az eredeti pedig mindig magasabb rendű, hiszen az utánzó művészet csak egyoldalú módon képez le, a valóságnak csupán egy látszata (*Schein der Wirklichkeit*) – azaz annak pusztá „látványszerű megjelenése”, fantáziaképe, ami valóban van; ez nem az élet valósága, hanem valóságnak adja ki magát. Hegel felelevenít néhány történetet az effajta illúziókeltő utánzásról: megemlíti Zeuxisz szőlőfürtfestményét, melyet a művészet diadalaként ünnepelnek, mivel galambok kezdték csipegetni; beszél Büttner majmáról, amely kirágott egy festett cserebogarat Rösél *Insektenbelustigungen* című könyvéből, de gazdája megbocsátott neki, hiszen éppen ez bizonyította a könyv képeinek valóságosságát. Hegel egy bizarr hasonlattal él összegzésében: „Egészében véve azonban elmondhatjuk, hogy a pusztá utánzás (*Nachahmung*) esetében a művész alulmarad a természettel való versengésben, és olyan féregnek látszik, amely arra vállalkozik, hogy csúszva kövessen egy elefántot.” (43. o.)

Az egzotikus példák ellenére mégis olyan nagy távolság attól, amit Szókratész mondott a mesteremberről, aki mindent képes elkészíteni, s akit egy tükör körbehordozásával utánozhatnánk; pontosabban, mindez egyáltalán nem áll távol attól, amit Szókratész az effajta harmadik fokozathoz tartozó mesterember által alkotott képmásokról mondott. Azzal azonban, hogy ezeket a képmásokat az igazságtól távolesőnek mondta, Szókratész nem hagyta figyelmen kívül hatalmukat, arra való hatalmukat, hogy becsapják, és ennél fogva megrontsák az embereket; éppen a mimészis során alkotott művek-

⁹ G. W. F. Hegel: *Esztétika I.*, ford. Zoltai D., Akadémiai Kiadó, 1952. 42. o., az angol fordítás Hegel's *Aesthetics: Lectures on Fine Art*, Oxford UP, 1975. fordította T. M. Knox, amely az 1842-es második kiadás szövegén alapul. Ez a kiadás, amelyet Hegel tanítványa H. G. Hotho gondozott, az 1835-ben megjelent szöveg (ami Hegel jegyzetein s több tanítvány lejegyzésein alapult) némiképp átdolgozott változata. Az utóbbi időben komoly kritika érte Hotho szerkesztői ténykedését – és nem csupán azt, hogy nem sikerült szétválasztania egymástól a Berlinben négy, különböző időben megtartott, előadás változatait. A legélesebb kritikát Annemarie Gethmann-Siefert fogalmazta meg (*Ästhetik oder Philosophie der Kunst: Die Nachschriften und Zeugnisse zu Hegels Berliner Vorlesungen*, in: *Hegel-Studien* 26. szám 1991. 92–110. o.). Számunkra most Gethmann-Siefertnek a tanítványok mindmáig elérhető, megfelelő jegyzetein alapuló ama megfigyelése érdekes, hogy a művészet végéről megfogalmazott hegeli tézis csak az utolsó előadásokban (1828–1829) éleződött ki, és megfelelt azoknak a szisztematikus változtatásoknak, amelyeket Hegel az *Enciklopédia* 1827-es változatának idevágó részeiben hajtott végre.

nek ez a veszedelmes hatalma az, ami miatt a költőket száműzni kell a filozófia városából. Hegel azonban nem lát veszélyt itt. Példái olyan eseteket idéznek, amikor a család áldozatai nem emberek, hanem majmok és galambok, s ami Szókratész számára még a lelket is megrontani képes csalóka hatalomként jelent meg, az Hegelnél merő szemfényvesztés, amelyben ugyan örömről lehetünk egy ideig, ám amely nem sokáig fejt ki csalóka hatását. Ez a különbség is a *Nachahmung* és a mimészis eltérő voltát jelzi, azt, hogy a fordítás milyen mértékben szegényítette el a mimészis fogalmát. Ezek után azt váránk, hogy egyfajta megkettőzés lép a színre, a mimészis visszatérése egy mélyebb síkon, erőteljesebb formában. De erre még várnunk kell.

Hegel most rátér a második kritikára: mivel az utánzás elve merőben formális – egyszerűen csak előírja a dolgok újbóli előállítását, másolását –, ezért a művészetben nem marad hely az objektív szépség számára. Ha ugyanis ez az elv válik a művészet végcéljává, akkor nem lesz kérdéses az, hogy *mit* kell másolni, csupán a másolat pontossága lesz a követelmény. Ami a tárgyak megválasztását, valamint szépségüket vagy rútságukat illeti, minden a merőben szubjektív ízléstől függ; vagyis a művészet ugyan továbbra is a szépségre törekedhet, csakis szép tárgyak másolatait állíthatja elő, az a döntés azonban, hogy mely tárgyak szépek, továbbra is tisztán szubjektív lesz.

Mégis, ha elvonatkoztatunk az objektivitás kérdésétől, akkor a természet utánzásának ez az elve, mondja Hegel, nem fogadható el, „legalábbis ebben az általános, teljesen absztrakt formájában” (45. o.). Ugyanis a festészet és a szobrászat ugyan olyan tárgyakat állít elő, amelyek hasonlóknak mutatkoznak a természet tárgyaihoz, a helyzet azonban egyáltalán nem így áll az építészet műveivel vagy a költeményekkel, amelyek nem korlátozódnak a pusztá leírásra. Ez tehát a harmadik kritika lényegi pontja: az elv általánosan nem alkalmazható, mégha bármely adott művészeti ágra alkalmazható is.

Hegel konklúziója, mely igen szűkszavúan határt szab az utánzás kritikával illetett módjának, határozottan megkülönbözteti azt a művészet végcéljától: „A művészet célja (*Zweck*) ezért több, mint a meglevőnek pusztán formális utánzása, ami minden esetben csak művészeti *mutatványokat* hozhat létre, nem pedig *műalkotásokat* (*Kunststücke, nicht aber Kunstwerke*)”. (46. o.)

Minden kritikai felhangjuk ellenére Hegel megfogalmazásai arról árulkodnak, hogy az utánzást fenntartásokkal utasítja el, elutasítása az „ebben az általános, teljesen absztrakt formában” megjelenő utánzásra korlátozódik, arra a mimésziszre, amely csak formális utánzása (*Nachahmung*) annak, ami pusztán csak jelen van, a természet egyes dolgaiban. Az imént idézett konklúzió után következő mondatban Hegel valóban megemlíti az így előkészített kettőzést, az átmenetet abba, ami, jóllehet Hegel nem ezt a nevet adja neki, a mimészis egy másik formájának bizonyul majd. Olyan mimészisznek, amelyben nem a pusztá formáról van szó, amely nem pusztán formális, olyan, amelyben lényeges szerepet kap bizonyos tartalom. A konklúziót követően ez a mondat olvasható: „A műalkotásnak természetesen lényeges mozzanata, hogy a természeti alakulaton alapul, mivel külső s ezzel egyben természeti jelenség formájában ábrázol.” A műalkotást tehát olyan természeti jelenséggé kell felfogni, ami valami mást jelenít meg, olyan természeti jelenséggé, amelyben valamely a műtől elkülönülő tartalom kerül megjelenítésre. Az a szó, amelynek angol fordításaként a *present* szót használom, a mimészis mélyebb, erőteljesebb formájának a megnevezésére szolgáló *darstellen*.

Azonnal felmerül az a kérdés, amely az alkotás által megjelenített tartalmat érinti. Hegel különböző alternatívákat említ, például azt, hogy tartalom mindaz, aminek helye van az emberi szellemben; ami olyan alternatíva, mely nem meggyőző volta miatt végső soron egyáltalán nem jelöli ki a tartalmat, inkább tisztán formális marad. Vagy azt a másik alternatívát, mely szerint bizonyos szellemi tartalom segít bennünket a morális tökéletesedéshez, s így a művészet egy önmagán kívüli cél eléréséhez szükséges eszközzé

korcsosul. Majd miután arról beszél, hogy fel kell oldani azokat a merev ellentéteket, amelyek kiváltképp jellemzőek – Hegel szóhasználatával élve – a modern morális szemléletre, a következő megállapítást olvashatjuk: „...a művészet arra hivatott, hogy az igazságot az érzéki művészi alakulat formájában fedje fel, hogy ábrázolja a kibékített ellentétet –, és ezzel végcélja (*Endzweck*) önmagában, ebben az ábrázolásban és felfedezésben (*Darstellung und Enthüllen*) rejlik.” (56. o.) A művészet az igazság érzéki megjelenítése, és mint ilyen, a legmélyebb értelemben mimetikus.

Ez tehát nagy általánosságban a mimészis hegeli újrameghatározása.

Hogy ennek a nagy jelentőségét felmérhessük, meg kell vizsgálnunk, hogy milyen módon járul hozzá annak a görög meghatározásnak újbóli felfedezéséhez, mely szerint a művészet, lényegét illetően, mimetikus; azaz ez voltaképpen nem is újbóli felfedezés, mint inkább a görög felfogás beteljesítése, tökéletes végigvitele. Vegyünk fontolóra három dolgot: elsőként azt, ahogyan Hegel újra felfedezi a görög gondolkodás axiómarendszere által a mimészisnek tulajdonított pozitív értéket; másodszor azt, ahogyan a mimészis elszegényített fogalmának elvetéséhez vezető negativitáson túl, az újból meghatározott mimészis negatív értékét is visszaállítja, azt a negatív értéket, amely, legalábbis egy bizonyos pontig, megegyezik azzal, amit még a görög axiómatika tulajdonított neki; harmadszor pedig azt, ahogyan Hegel együtt, egy egységben gondolja el a két értéket éppen azáltal, hogy a művészet végcéljáról gondolkodik. Ebben a gondolatmenetben még a *végcél* vitathatatlan poliszémiája is – vagyis hogy célt éppúgy jelenthet, mint a cél elérését és egyfajta megszűnést is –, tehát még ez is az egység irányába mutat.

A pozitív érték nyilvánvaló az újrameghatározás hegeli megfogalmazásában. A mimészis révén válik jelenvalóvá, lepleződik le, tárul fel az igazság, miképpen azok a képmások is, amelyekről Arisztotelész beszél. Ezek olyan módon tárják fel magukat a dolgokat, hogy örömmel tanulunk általuk. Hegelnél, miként Arisztotelésznél is, amit a művészet érzéki módon megjelenít, feltár, az az általános, még akkor is, ha konkrétan gondoljuk el, és nem pedig a természet egyes dolgai ezek, amelyeknek másolatait az a fajta mimészis hozná létre, amelyet Hegel elutasít.

Hegel ugyan nem sokat időzik a szép platóni ideájánál – kritizálja absztrakt volta miatt, és kijelenti, hogy ezt ma már konkrétabban kell megragadni (23. o.) –, ennek ellenére lényegi rokonságot fedezhetünk fel a szépség hegeli tárgyalása és aközött a szöveghely között, amelyet a *Phaidrosz*ból már idéztem, ahol is, az *Allamban* elmondottaktól eltérően, a művészet pozitív értéket kap. Hegel *Esztétikája* az elejétől fogva a szép eszméje felé irányul, illetve lényegében a művészi szépség felé; és a művészet szépsége, Hegel elgondolása szerint, abban áll, hogy a szellem legátfogóbb igazságait érzéki módon jeleníti meg (itt is a *darstellen* szót olvashatjuk – 9. o.). Hegel azt az ellenvetést veszi fontolóra, hogy az ekképp meghatározott művészet vajon méltó-e filozófiai vizsgálódásra. Az aggály a művészet mint *látszat* és *ámitás* miatt merül fel (*Schein und Tauschung* – angolul egyszerűen a *shining* szót használom, mert abban bízom, hogy megőriz valamennyit a *Schein* széles jelentésköréből, amelybe beletartozik a ragyogás, a megjelenés, a kinézet, a látszat, az illúzió). Hegel válasza az, hogy ez az ellenvetés akkor állná meg a helyét, ha a látszatot olyasminek tekinthetnénk, aminek elvileg nem kell léteznie. Csakhogy, folytatja Hegel, „a látszat maga a *lényeg* számára lényeges; igazság nem volna, ha nem látszana és nem jelenne meg (*scheinen und erscheinen*), ha nem valamiért létezne, önmagáért is és általában a szellemért is.” (9. o.)

A művészet érzéki módon jeleníti meg az igazságot, a szellem igazságát. A szellem lényegéhez tartozik azonban, hogy önmagát legyen, hogy ne csak lényeg legyen, hanem valóságos megjelenés, hogy önmagának jelenjen meg. A művészetre jellemző megjelenés, a látszat tehát éppen az igazság lényegében, éppen a magáértvaló szellem meghatározásában nyer igazolást. Azaz a látszat tökéletes igazolást a magán- s magáértvaló (*an*

und für sich) szellem meghatározásában nyer, ugyanis a látszat mint olyan rendelkezik a megfelelő *a priorival*, az igazságnak azzal az előzetes képével, amelyet Arisztotelész megkövetelt a mimészisről; magánvalóként ugyanis a szellem implicit módon mindig már az, amivé explicit módon válik, vagyis magáértvaló, nevezetesen önmegjelenítő. A művészet látszata (*Schein*) nem csupán igazolást nyer, hanem voltaképpen éppen a műalkotás szépségét konstituálja: amikor az *Esztétika* későbbi részében Hegel a szépség szigorú meghatározását adja, akkor „az eszme érzéki látszásaként” (114. o.) definiálja. Ez gyakorlatilag Platón lefordítása: *to kalon* mint az ideák előragyogása, megjelenése, mint a legragyogóbb idea, *to ekphanesztaton*.

Az *Esztétikának* a művészi szépséget tárgyaló részeiben – a klasszikus művészi formához hasonlítható módon – Hegel úgy illusztrálja a művészi látszatot, azaz a szépséget, hogy az emberi testre hivatkozik s a szem kiváltságáról beszél. Hadd idézzek néhány sort ebből a figyelemreméltó gondolatmenetből: „De ha azt keressük, hogy e különös szervek melyikében jelenik meg az egész lélek, mint lélek, nyomban a szemet fogjuk megnevezni; mert a lélek a szemben összpontosul, és nemcsak lát azon a szemén keresztül, hanem látható is benne (...), megállapíthatjuk a művészetről, hogy a megjelenőt felületének valamennyi pontján szemmé kell változtatnia, szemmé, amely a lélek székhelye és amely megjeleníti a szellemet (...), a művészetről azt mondhatjuk: alakjainak mindegyikét ezerszemű Árgussá teszi, hogy a benső lélek és szellemiség így a jelenség minden pontján láthatóvá váljék. És nemcsak a testi alakot, az arckifejezést, a taglejtést és testállást kell mindenütt szemmé változtatnia, hanem éppúgy a cselekvéseket és eseményeket, a beszédet s hangokat, és lefolyásuk sorát a megjelenés minden feltételén keresztül – mégpedig olyan szemmé kell változtatnia, amelyben a szabad lélek a maga benső végtelenségében ismerteti meg magát.” (157–158. o.)

A művészet teszi láthatóvá a szellemet tiszta áttetszőségében, amely olyan tiszta, mint a szem, vagy inkább olyan tiszta áttetszőségében, amelyet az érzéki megjelenítés megvalósítani képes. Ez a korlátozás azonban igen meglepő. Kiváltképp azért, mert Hegel, aki azt az ellenvetést latolgatta, hogy a művészethez látszat és *illúzió* kapcsolódik, itt említést sem tesz az illúziókeltés vádjáról, miközben továbbra is művészi látszatról beszél.

Nézzük tehát most a második pontot, a mimészis negatív értékét, amelyhez az ókori axiomatika szerint elsősorban a művészet illúziókeltő s megrontó ereje kapcsolódott. Hegel számára azonban a negatív érték abban áll, hogy a művészet nem alkalmas a megjelenítendő tartalom magasabb fokozatainak ábrázolására. Ezt a negatív jelleget Hegel az *Esztétika* elején, közvetlenül a látszat igazolása után vázolja fel: „De ha a művészetet egyfelől ilyen nagyra tartjuk, másfelől éppannyira emlékeztetnünk kell arra is, hogy a szellem igazi érdekei tudatosításának a művészet sem tartalma, sem formája szerint nem a legfelső és abszolút módja. A művészet ugyanis éppen formája miatt meghatározott tartalomra korlátozódik. Az igazságnak csak egy bizonyos köre és foka alkalmas arra, hogy a műalkotás elemében ábrázoljuk; még saját meghatározásában kell rejlenie annak, hogy kiléphessen az érzékihez, abban önmagával adekvát lehessen, és így a művészet valódi tartalma legyen, mint ahogyan ez a helyzet például a görög isteneknél. Viszont létezik az igazságnak egy mélyebb felfogása, amelyben az igazság már nem oly rokoni és baráti az érzékivel szemben, hogy ez az anyag a megfelelő módon felvehesse és kifejezhesse.” (11. o.)

Az igazság mélyebb megragadása annak a két formának a sajátja, amelyek a művészetnél magasabb rendűek, nevezetesen a vallásnak, ahol a tartalom a szubjektum bensőségességéhez kapcsolódik; és a filozófiának, ahol ugyanaz a tartalom nem a reprezentáció (*Vorstellung*) formáját ölti, mint a vallásban, hanem a fogalmi gondolkodását. Hegel kertelés nélkül beszél a filozófiának alárendelt művészetről, a filozófia tekintélyéről, amelyről, mint mondja, a művészetnek a valódi megerősítést kell elnyernie.

Ez a megerősítés pedig ugyancsak kénytelen kijelenteni, hogy a művészet, bár-

mennyire lehetővé teszi is, hogy az igazság előtűnjön, mégsem éri el az igazságot úgy, ahogyan azt meg kellene ragadni. A művészet végcélja/beteljesedése nem éri el azt a legmagasabb célt, hogy a szellem önmegjelenítése legyen a maga igaz formájában és tartalmában. Mivel pedig a művészet nem ér el ehhez a végcélhoz, ahogyan azt fel kell fogni, ezért a művészet a végéhez ért.

Következésképpen a harmadik pont: pontosan azzal, hogy a művészetet a vége/végcélja, vagyis a szellem érzéki megjelenítése szem előtt tartásával gondolja el, Hegel együtt gondolja el a művészetnek tulajdonított pozitív s negatív értéket – vagyis a mimézisz axiómatikáját a maga egységében gondolja el. Ha így gondolkodunk a művészet végcéljáról, akkor ez óhatatlanul a művészet végének deklarálásához vezet. Hegel *Esztétikája* pedig bővelkedik az effajta deklarációkban.

A művészet most ért a végéhez. Hegel kijelenti, hogy a művészet „már nem adja meg a szellemi szükségleteknek azt a kielégülést, amelyet régebbi korok és népek benne kerestek és csakis benne találtak meg” (12. o.). Majd így folytatja: „Mindezen vonatkozásokban a művészet legmagasabb rendű meghatározása szemszögéből nézve, számunkra a múlt, és az is marad.” (Uo.) Ami nem azt jelenti, hogy a művészet ettől fogva egyszerűben megszűnik; hogy mostantól fogva nem lesznek műalkotásokat teremtő művészek. „Remélhetjük ugyan, hogy a művészet egyre tovább emelkedik és tökéletesedik majd”, mondja Hegel egy későbbi részben, ám így folytatja, „de formája többé már nem a szellem legmagasabb rendű szüksége (...) többé nem hajtunk előtte térket” (105. o.). A művészet pontosan az *aufgehoben* értelmében ért véget; és a végcél/beteljesedés poliszémiája az *Aufheben* (túlemelkedés, megszüntetve-megőrzés) összetett egységének rendelődik alá.

A művészet megszüntetve-megőrzését (*Aufheben*) pedig hosszas előkészületek előzték meg; maga a művészet készülődött erre azzal, hogy végcélját a szellem legmagasabb rendű végcéljához képest korlátozta. A művészet nem most érte el a végcélját; véget ért/beteljesedett a klasszikus görög művészet végével. A görög művészetben, a művészet klasszikus formájában ugyanis az emberi test számít a szellem természetes alakjának; a szellem ekképpen törtéző megjelenítése, elsősorban a görög szobrászatban, a művészet számára elérhető legadekvátabb megjelenítés. Hegel erről így beszél: „A klasszikus művészeti forma ugyanis elérte a legmagasabbat, amit a művészet megérzékítő volta (*Versinnlichung*) csak elérhet – és ha valami benne fogyatékos, az magának a művészetnek, a művészeti szférának korlátozottsága.” (79. o.)

Amikor az „öntudatos bensőségességre” figyelő romantikus művészet megsemmisíti a klasszikus művészetben elért osztatlan egységét, akkor a romantikus művészet, mondja Hegel, „a művészet túljutása önmagán – de saját területén belül és magának a művészetnek a formájában” (80. o.).

De ha az egyes művészeti ágakat vesszük szemügyre, akkor erről az önmagán túljutásról bebizonyosodik, hogy nem várt a klasszikus görög művészet beteljesedésére. Hiszen a költészetben a legutolsó érzéki elem, a hang, az eszmének pusztán csak jele; a költészet tehát megvalósulásában nem függ a külső érzéki anyagtól, miként egyéb művészetek. Ezt mondhatjuk úgy is, hogy a költészet az effajta függőségéből az érzékitől való szabadság felé mozdul – vagyis a költészet is mint olyan a művészet túljutása önmagán: „Ámde a művészet éppen ezen a legmagasabb fokon szárnyalja túl önmagát, mivel elhagyja a szellem kibékült megérzékítésének elemét és a képzet költészetéből átlép a gondolkodás prózájába.” (88. o.) Ámde a költészet mindig is létezett, mint ahogy létezik, legalábbis jó ideje, a művészet szigorú elítélése is, annak az igénynek az elutasítása, hogy az igazságot jeleníti meg; Hegel itt a zsidókat, a mohamedánokat, Platón és a reformációt említi (105. o.).

A művészet nem most ért véget. Nem is a klasszikus görög művészet végével érte el végcélját/beteljesedését. A művészet mindig is már véget ért/beteljesedett.

(c)

A Platónról Hegelig szerepet játszó meghatározás szerint a mimészis képi megjelenítés, a képben és képen át történő megjelenítés. A mimészis során valami megjelenik, jelenvalóvá válik, jelenvalóvá tétetik, ugyanakkor bizonyos mértékig visszafogott, hiányzik a kép által teljesen soha meg nem ragadott. A megjelenítésen át a képmás egy eredetét jelenít meg, miközben éppen képmás volta következtében visszatartja az eredetét, s nyitva hagyja a különbséget. Az ekképp meghatározott mimészis a megjelenítésre/jelenvalóvá tételre törekszik; a jelenlét bizonyos követelése uralja, jóllehet éppen a mimészis struktúrája gátolja meg eleve a teljes jelenlét lehetőségét. A mimészis görög axiomatikáját ennek megfelelően a jelenlét kiváltságos kezelése jellemzi: a mimészis pozitív értéke abban rejlik, hogy képes a megjelenítésre, az eredeti megjelenítésre; negatív értéke abból ered, hogy képtelen az eredetét teljes mértékben jelenvalóvá tenni, hogy szükségképpen egyben visszatartja, bizonyos mértékig rejtve tartja azt.

A jelenlét ebben az axiomatikában kitüntetett helyet kap, ami nem merőben indokolatlan előfeltevés; nem olyan motiválatlan feltételezés, amellyel az ember egyszerűen büntetlenül élhet. Ellenkezőleg, a téma platóni tárgyalásai félreérthetetlenül utalnak arra, hogy a jelenlét követelése, kiváltságos helyen kezelése bizonyos szükségülethez kapcsolódik, olyan szükségülethez, amelyet némi merészséggel akár etikainak is nevezhetnénk; nevezetesen az éberség szükségletéről van szó, hogy felismerjük az ámtást, a szemfényvesztést és az ezzel járó rontás lehetőségét. A mimetikus fantáziaképek illúziókeltő és megrontó ereje miatt kell éberen őrködnünk a lelkünk alkotmánya felett; ezért követeli meg Szókratész és Glaukón a költőktől, hogy védekezzenek a jelenlétet követelő filozófia ítélőszéke előtt.

Ez a követelmény azonban a költők felől nézve meglehetősen illetlen, mi több, igazságtalan. Az az axiómarendszer ugyanis, amelyet a filozófia a mimésziszre érvényesnek tart, csupán arra jó, hogy elleplezze a mimészis fogalmán belüli bizonytalanságokat. Ez a bizonytalanság a mimészis filozófiai fogalmát alkotó két mozzanat konfliktusa: egyrészt a mimészis alá van vetve a jelenlét követelményének, a teljes jelenlét felé orientáltság határozza meg; másrészt viszont éppen struktúrája, a képmás és az eredeti közötti különbség zárja ki eleve a teljes jelenlét lehetőségét. Az a mimetikus megjelenítés tehát, amely képes volna az eredetét teljesen jelenvalóvá tenni – lényegi, strukturális okoknál fogva – nem volna többé mimetikus megjelenítés. Ez a bizonytalanság ennél fogva az önmegsemmisítés, a magán túljutás felé tart.

Éppen ez, a magában a mimészis meghatározásában benne rejlő tendencia teszi lehetővé Hegel számára azt, hogy a mimészist az *Aufhebung* logikáján belül újraírja. Elmegy tehát az illúziókeltés és a megrontás ereje mellett, amely a görög axiomatikában a mimészis negatív értékét jelölte, és a mimetikus megjelenítés negatív voltát egyszerűen tökéletlenségnek tekinti, arra való képtelenségnek, hogy tartalmát megjelenítse; vagyis röviden, Hegel ezt olyan határozott tagadásnak tekinti, amely, jóllehet ámtást és a megrontás lehetőségét rejt magában, mégis átfordítható feltárársba és beteljesedésbe. Hegel tehát éppen a mimészis fogalmában rejlő önmegsemmisítés tendenciája alapján jelenti be a művészet végét. Így dönti el a filozófia s a költészet ősrégi vitáját is, mégpedig olyan határozottan, hogy ezentúl nem sokat számít, hogy a költők száműzetésben maradnak-e vagy visszatérnek a városba.

A jelenlét követelményének uralma alatt a mimészis csakis semmissé válhat és a művészetről úgy ítélnék, hogy vége, és a vég meghatározását, értelmeinek egységét az *Aufhebung* logikája uralja.

Megkísérelhetjük azonban, mégpedig joggal, hogy elszakadjunk ettől a logikától. Próbáljuk meg kiiktatni a jelenlét követelményét, hogy a mimészsizt az ekképp megnyitott mezőn belül alkossuk és gondoljuk újra. Ezt annak érdekében tesszük, hogy igazságot szolgáltatassunk a művészetnek; maga a művészet, a művészet mint olyan nevében tesszük, amely aztán bizonynyal különbözni akar majd attól a nem megfelelő meghatározástól, amelyet a metafizika története során ráaggattak. De megtehetjük ezt a filozófia nevében is, és a szakítást azzal indokoljuk, hogy a jelenlét kiváltságának szükségszerű megkérdőjelezésére hivatkozunk. Jóllehet sem ez a próbálkozás, sem az indoklás nem kerülheti el annak állandó kockázatát, hogy éppen a felfüggeszteni kívánt rendszerbe zuhan vissza.

A mimészsiz ehhez hasonló újragondolásának nyomai megtalálhatók Nietzsche és Heidegger műveiben. Például *A tragédia születésében*, ahol Nietzsche az ismerős kettős gesztussal utasítja el a művészetnek mint a természet pusztá utánzásának meghatározását, majd kiegészítésképpen a mimészsiz egy mélyebb értelmében beszél a művészetről. A legfigyelemreméltóbb a dionüszoszi művészet – és egyben a tragédia – nietzschei meghatározása, amely szerint az a mimészsiz olyan formáját tartalmazza, amelyben nem működnek képek, olyan mimészsiz, amely ekképp eleve kizárja a jelenlét követelményét. Heideggernél viszont csakis negatív gesztust látunk, a mimészsiznek mint a természeti dolgok vagy az univerzálíák megjelenítésének elutasítását. Mégis, annak ellenére, hogy Heidegger nem dolgozza ki újra a mimészsiz meghatározását, *A műalkotás eredetében* olvasható egész elemzés a műalkotás és az igazság mimetikus kapcsolatát járja körül (mint a világ és a föld küzdelmét írja le), és ez a mimetikus viszony kerülne be a műbe, csakis azáltal konstituálna, hogy bekerül a műbe, és így nem előzné meg önmaga mimészsizét.¹⁰

Ha mindezen nyomok egybegyűjtésével sikerül a jelenlét kiváltságosságát kiiktatva újragondolnunk a mimészsizt, akkor széttörjük a hegeli *Aufhebung* által kikényszerített vége egységét. Akkor majd megszületik a döntés a művészet végét hirdető hegeli kijelentésről. Akkor majd másképp kell elgondolni a művészet végét, éppen a különbség felől kell gondolni, fontolóra kell venni a jelenlét határához, ahhoz a határhoz való kapcsolatot, amely maga, a jelenlétet behatárolván, visszatartott s elfedett marad.

Mégis szükség lesz majd arra – talán minden korábbinál inkább –, hogy felidézzük Szókratész intését a művészet fantáziaképeinek illúziókeltő s megrontó hatalmáról. Fel kell majd eleveníteni – ezen a határon – a filozófia és a költészet régi vitáját. Anélkül, hogy újra élesztenénk a jelenlét követelményét, mégis szükség lesz majd Szókratész éberségére, arra, hogy tanuljuk a rákérdezés éberségét – a határon, a végen.

MÓDOS MAGDOLNA fordítása

¹⁰ Azokra az elemzésekre utalok, amelyeket műveimben a *Crossings: Nietzsche and the Space of Tragedy*-ban és az *Echoes: After Heidegger*-ben (Bloomington, Indiana UP 1990. 7. fejezet) végeztem el.

HETVENHÉT, KILENCVENNÉGY

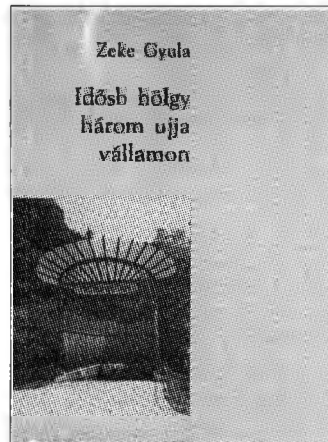
Két JAK-füzetről

Előrebocsátom, hogy Zeke Gyula és Zoltán Gábor könyveiről szóló bírálatomban nem áll szándékomban létrehozni olyan konstrukciót, amely a két kötet szoros összetartozását volna hivatva bizonyítani. Közösségüket legfeljebb monogramjuk hasonlósága – Z. G(y). és Z. G. –, illetve a JAK-füzetek sorozatában történt megjelenésük teremthetné meg, noha mindkét kötetet más sorozatszerkesztő-páros jegyzi, köztük tizenhét könyv telt el/meg ugyane sorozatban. Azonos lehet az, hogy a két szerző túl van már a 35-ön, már csak tiszteletbeli tagjai lehetnek a fiatal írók szervezetének (kötetük megjelenésekor is így volt), s nem szócikkei még – néhány kortársukkal ellentétben – az Új Magyar Irodalmi Lexikonnak. Első pillantásra a két könyv legfeljebb annyiban hozható közös nevezőre, amennyiben mindkettő novellaciklus, ez elég határozott rokonság is lehetne, még ha messzire vezető következtetéseket nem is vonhatnánk le mindebből... A választást tudjuk be a kritikus szeszélyének.

Álmatlan szerző városa

Zeke Gyula: Idősb hölgy három ujjá vállamon

Rezeda Kázmér a *Flóták és lugasokban* (más címén *A nagy kópé*) – Krúdy kései kisregényében – egy reggel arra ébred, hogy „pusztán feláradó életösztönből egyszerre felejteni akarja a múltat”. Ekkor már negyedszázada annak, hogy a fővárosban él, s szerzője szávaival: „végét járta”. Ez ad alkalmat a *kópénak*, hogy említett reggelen utolsó kalandjára induljon, felidézze a város mindig áhított regényes múltját, összefonva a fővárosi gavalér boldog idejével, noha e múltból egyre inkább nem tudható semmi bizonyos, csak annyi, hogy mindörökre letűnőben van már. Zeke Gyula Budapest-ciklusának főhőse, Broccoli Atanáz, vélhetően Rezeda Kázmérnak (aki „a múlt idők barátja és a régi hangulatoknak kedvelője”) legalábbis mellékági le-származottja, hasonló viszonyban áll azzal a „budapesti valósággal”, saját múltjával, amelyről álmodozni és emlékezni látszik. E pillanattól azonban szerteágaznak az utak a századelő és a századvég finoman összezsúrolt egymásravezetéseiből, s egyre inkább a mintha, a látszat, a teljes viszonylagosság terelgetné az olvasót valami fondorlatos szerzői irányítással.



*JAK-füzetek 77.
Balassi Kiadó–József Attila Kör
Budapest, 1995
127 oldal, 230 Ft*

Noha Zeke Gyula/szerző invenciózus fülszövegében úgy nyilatkozik, hogy „Már minden eldőlt”, mégis csupán csak annyi jelenthető ki/és mindaz kijelenthető: egyedül az dőlt el, hogy itt semmi sem dönthető el. Ez az eldöntetelenség volna ennek a harsány tapintatlansággal beköszönő első kötetnek (*Idősb hölgy három ujjá vállamon* – legalább a lapozgatásig kínálja magát ezzel a címmel) a legérdekesebb és a legnagyobb veszélyeket is rejtő bizonytalansága.

A kötet címadó novellájában a főhős temetésen vesz részt, ahol egy idősb(b) hölgy az elbeszélő vállára helyezi mutató, középső és gyűrűs ujját. Nem ő az első Halál Angyala a kötetben: Zeke Gyula novellaciklusa olyan metaforikus keretbe ágyazódik, amelynek helyszíne a KÁVÉHÁZ, így, nagybetűvel (de hogy ez nem valamiféle nosztalgikus felidézés, arról majd később); ide vetődik Broccoli lázálomszerű útján, s ide tér be egy galambszürke köpenyén fekete orchideát viselő titokzatos hölgy is, akit nevezzünk jobb híján tehát a Halál Angyalának, s aki különböző alakokat öltve, vagy éppen alaktalanul mindvégig otteleb a novellák háttérében – motívum, indíték, beteljesülés, halálszimbolizáció – s szólítja fel Broccolit: „Kezdjen belé bátran!” – s ekkor kezdődik a könyv. „Maga nem él ám már, Uracskám” – veti oda itt, a legelső, *Városálom* című novellában a pincér, „posztmodern nyikhaj” Broccolinak, majd az elbeszélő még inkább megerősíti az olvasót, hogy a borítón nem lehet véletlen a metrólejáró, akár Cerberus is őrködhetne ott, s a zárónovella, *Port Dauphine* címmel biztos keretül szolgál az árnyékvilágba való leszálláshoz, amint a *Vonaton* című írásban mondja a narrátor: a vonat „félelem nélkül ringatja a magános utazót az utolsó állomás felé.” A halállal – novelláról novellára – való szakadtlan szembenézés, parolázás („Azért ő hisz benne, vagy amikor nem hisz, akkor is épeszű emberi célkitűzésnek tartja, hogy e gusztustalan, kisszerű pokol a halálhoz méltóbb alakra hozható.”), szembeszegül a nosztalgikus értelmezésnek, annál is inkább, mert nem a múlt idők letűnt boldogsága, nosztalgikus városkép idéződik vissza e hosszúra nyúlt napban (a keret nyomán körülbelül egy napra tehető az elbeszélés ideje): „A terek, a házak, utak kopottan, hunyt szemmel úsztak a bizonytalan jövő felé” – mondja a *Pest és lélekben* az elbeszélő, másutt: „Budapest túlkölt, fröccsözött, rumott ivott és kávét”, vagy a *Gellérthegy álnokban*: „Ápólatlan, árnyékos, zümmögő, romlón szep, hiába vágó volt a város, koravén kurtizán.” Kérdés, hogy volt-e egyáltalán Broccoli Atanáz számára feltérképezhető, átélhető közelségben létező város, emberekkel, kávéházakkal, *Ferencvárossal*, s ha volt is, mikor? A szerző becsaphat, hiszen felsorakoztatja a századelő Budapestjének, zajos kávéházi életének minden fontos rekvizitumát, nem mulaszt el sejtelmes utalásokat tenni híres irodalmi helynevekre s lovagokra. Még mielőtt azonban belefeledkeznénk a pesti utcák szemlélésébe, fejbe kólint az ügyel-bajjal összerakosgatott macskakórhalm egy súlyosabb darabja, s tapintatlanul figyelmeztet: a lyukakat nem lehet betömködni, hiszen azt sem lehet tudni, hol tátonganak. Próbáljunk meg ügyesen lépegetni a felszagolt felszínen.

Hogy a novellák összességét egybetartozó ciklusként olvashatjuk, nemcsak az időutazás és Broccoli főszereplése implikálja: az elbeszélés ide-oda bókászik Atanáz életének eseményeiben a gyermekkortól a középkorú férfi idejéig, miközben a város, Budapest határozott keretétül szolgál a különböző idő- és térszeletek ábrázolásainak, mintha egy utazóregény minimalizált változatában követnénk nyomon a főhős nevelődésének folyamatát, kicsiben tehát, meg kaotikusabban, s inkább visszafelé haladva, töredékeiben visszakeresve a megragadható dolgokat, történeteket, a személyiség gyökereit, hogy ha mást nem is, akkor egy *Újabb Testamentumban* összegyűjteni, örökíteni mindazt, ami a leltár során megkerült. De csak a dolgok pontatlan jelentésének tudatában: „Hisz a halálban, de nem hiszi, hogy annak valami értelme volna, s földúltan jön ki a sodrából, ha ezt a valamit emberek próbálják meghatározni.”

Az ábrázolt idő- és térszeletek jól meghatározhatóak: a hatvanas évekbeli gyermek-

kor, a hetvenes évek – „a hülye semmi évtizede”, s a nyolcvanas évek – „Lennon utáni kor”, mindenekelőtt Budapesten, s a továbbiakban még felidéződik vagy helyszíniül szolgál jó néhány „B”, illetve „Sz” kezdőbetűs város és vidék, mint Székesfehérvár, Szombathely, Szekszárd, Szabadka – Baja, Bácska, Bátaszék. De a novellákban zárványként, független intervallumok soraként áll ez a látszólagos kontinuum – időnek, térnek, identitásnak szakadozott képét mutatva ezzel. Az elbeszélő alig észrevehető játékot is úz az olvasóval, amikor az írásokat úgy is összefűzi, hogy bár évek telnek el az események között, a novellák indítása mintha őrizné a különös kávéházban eltöltött egyetlen nap összefüggő idejének folyamatosságát.

Itt van hát egy „árnyas konzervatív” budapesti zarándok (csakazértsem gavallér), Broccoli Atanáz, akinek élete szám szerint tizennyolc novellában pereg le előttünk, a Halál Angyala előtt, s a harmadik személyű, abszolút omnipotens narrátor – alapos ismerője a főhős legmélyebbre zárt gondolatainak is – a legnagyobb rokonszenvével kísérve tudósít Broccoli életének mozzanatairól, szerelmeiről, barátságairól – csupa olyasmiről, amelyeknek kusza együttese képezi egy ember életének folyamatát, olyan fontos szentenciák óvó figyelmeztetéseivel, mint hogy: „mindenhonnan ki kell fordulni a méltóság megőrzése végett”, és hogy a tejszínt s a tejszínhabot világok választják el egymástól, csakúgy, mint a kávé cukorral vagy anélkül fogyasztókat, hogy az esernyő „folyton hordva a jellem meghatározó eleme lesz”, s aki mindezt nem ismeri fel, az nem fogja elégsáns viselni a sors ritmustalanságát. Hogy ezek az események, állapot- és korrajzok végül valóban felmutassák egy személyiség életútját kacskaringóival, töréseivel, annak felelőssége ebben a könyvben részben az elbeszélőre, részben az ironikusan metaforikus – néhol túlpörgetett – jelzős szerkezeteivel felstilizált, metaforikus nyelvre hárul. Ez a nyelv haragban van azzal a világgal, amelyet a legpontosabban a *Grog* című írásban ábrázol („A nyolcvanas éveket, a személyiség szétesését egy külső, hanyóródó, étellel bíbelődő, s egy mindezt belülről szomorún figyelő hallgatóg énré nem tudták, nem akarták tudomásul venni. Nem kímélték magukat, egymást sem, s kutyaszenvetéssel viselték a következményeket. Ezt bírták, de összeroppantak volna, ha beállnak közvitéznek a Lennon utáni kor reményvesztett, tompán pislanó, fojtottan érzékeny ember-ezredeibe.”) – nem használnám itt a novella műfaji meghatározását, még ha a kerettörténet egy novelláé kívánna is lenni, az csak ürügy a közérzetanalízisre, valamint egyfajta látensen bennerejlő ars poetica kifejtésére: „A halál sétány, árnyas allé, mely a dús semmi partjai felé vezet, s méltósággal állunk a fövényen csak úgy lehet, ha életünkben belátásra, megnyugvásra jutottunk, erre pedig úgy tehetünk szert, mi magyarok legalábbis, ha Budapestet ismét a kávéházak, a gránit, az öntöttvas, a buja formák, a szelíden omló köpenyek, a kecses zakók, a puha mellények, a csend, a bársonyfény színielőadások, s a komor koncertek városává tesszük, ami cseppet sem jelenti azt, hogy a vidék városaiban nem ugyanez volna kíváncsú...” – ez a még tovább burjánzó tételmondat részint újramondja a „halál” motívumának metaforikus jelenlétét a kötetben, részint biztos kapaszkodót nyújt olyan olvasatnak is, amely a „nosztalgikus szellemidézés” attitűdjét fedezheti fel az *Idősb hölgy*... egész kompozíciójában. Az eldöntetlenségnek ez a veszélye az, amely karöltve a *másik*, „a buja formák” világának nyelvével, nem billenti a mérleget határozottan a szerző oldalára, minden igyekezete ellenére. Hogy milyen irányba vezetnek utak számára, az egyelőre még csak sejtethető, például az *ÉS*-ben publikált tárcákból, az azonban bizonyos, hogy egy *másik városba* biztosan van átjárás.

Rémségek kicsiny boltja avagy bevásárolt-e az olvasó?

Zoltán Gábor: *Vásárlók könyve*

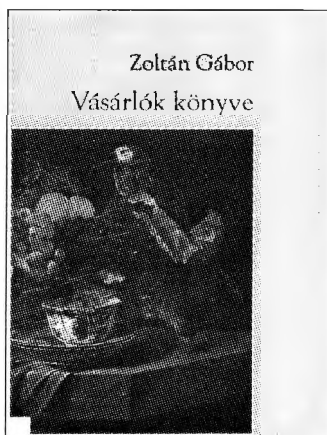
„Az alvás az egyetlen élethelyzet, amelynek nincs rizikója.”
(Ö. I.)

Gyanútlan olvasóként/vásárlóként merészen besétálunk a kötetbe, mely címlapján, mint a kirakatban, Jan Fyt gyümölcsöskosarával csalogat – s nem gondolunk a cím kézenfekvő konnotációjára, a szögre akasztott vagy pult alatt dugdosott panaszkönyvre –, hiszen megszólítva érezzük magunkat, része vagyunk a közösségnek (ezúttal nem az értelmezőinek, hanem, mondjuk, a kulturális közösségnek): veszünk mézet, virágot, mindennap kiflit, halat legalább karácsonykor. Ritkábban fordul azonban elő, hogy kést veszünk – közben egyre beljebb haladunk a könyvben –, követ vagy földet vennénk, elégtételt vérmérsékletünk diktálta gyakorisággal, fejet pedig akadnak szép számmal, akik egész földi életük folyamán egyszer sem vesznek, legfeljebb többször veszítenek.

A jó hiszemű olvasó bizalma, amint a fenti felsorolásból kitűnik, csak a kötet közepe táján kezd meginogni, nem tudván, hogy „meghökkenítő meséket” vagy Örkény eddig ismeretlen, mondjuk, tizenötperceseit olvassa.

Zoltán Gábor első kötetének ugyanis nemcsak az úgynevezett irodalmi életbe való belépés lehet a tétje, hanem annak a novellatípusnak a játékba hozása is, amelyet a mai irodalmi, kritikai (és egyéb) köznyelvből némiképp kikopott kifejezéssel, a *groteszkkal* illethetnénk, s amelynek még ha jelentékeny előzményeit a magyar irodalomban nem is fedezhetnénk fel, annál nagyobb hatással bíró képviselőjeként tarthatjuk számon Örkény Istvánt. Mielőtt azonban arra az elhamarkodott következtetésre jutnánk, hogy Zoltán Gábor jelen kötetében kísérletet tesz az örkényi hagyomány újraélesztésére (tágabban értelmezve: a kelet-európai abszurd irodalom hatvanas, hetvenes évekbeli kontextusának felelevenítésére, s itt ne felejtünk el megemlékezni arról, hogy a kelet-európai irodalmakban a groteszk kénytelen-kelletlen súlyosan összefonódott ellenzéki reformkonceptiókkal, társadalmi mozgalmakkal), sietve jelentjük ki, hogy olvasási stratégiánk ez esetben elégtelennek bizonyulna. A *Vásárlók könyve*nek darabjai ugyanis novellák, mégpedig az „iskolás” definíció értelmében, mely szerint a novella zárt szerkesztésű, poentírozott, csattanóra építő történetet elbeszélő rövidpróza forma, melynek „műfaji emléke-

zete” meglehetősen széles tradícióból építkezik, s alakul folyamatosan de/re/átkonstruálva az egyik lelegelelenebb irodalmi műfajt. Zoltán Gábor írásai részint a klasszikus, itt: történetelvű elbeszélés, részint a groteszk novella architextusát értelmezik újra kilenc darabból álló novellaciklusában. A ciklus bármely pontján továbbépíthető, illetve redukálható – egyedül a fokozatosság elve tartandó be, amely az abszurd fizikai vagy lelki kegyetlenkedéstől a szenvtelen brutalitásig vezet, a méz beszerzésétől a fejtételig –, nem a szerep-



JAK-füzetek 94.
József Attila Kör–Kijarat Kiadó
Budapest, 1997
119 oldal, 486 Ft

lők, nem motívumok (jóllehet, a címek sejtetik efféle összekapcsolódás lehetőségét, az erős motivikus utalásosság azonban csak az egyes írások szövetét képesek átfogni, általában sikerrel) vagy metaforák, nem tipológiai azonosságok, ismétlődések vagy rájátszások, ráfelelések szervezik egybe a kötet írásait, hanem a hétköznapi brutalitás groteszk retorikája.

Ami az örkényi reminiscenciákat mégis előhívja, az az egypercesek egy típusának szerkezetére, egyes elemeire való ráismerés, amely a mindennapiság, hétköznapiság szelíd unalmából, mozdulatlanlanságából indul, s csap át könnyörtelenül valamilyen fantasztikus történésbe, nemegyszer látomásba, pontosan kidolgozott dramaturgiával. Míg azonban Örkény novelláiban a hétköznapiok kisembere (a groteszk jellegzetes típusaként) a világtól való elidegenedés tetten érhető pillanataiban esik áldozatul önmagának vagy az őt körülvevő, töredezőben levő világnak, felismerhetővé téve a groteszkben a tragikum forrását, miáltal a történet hőse – régiesen szólva – részvétet keltett maga iránt; addig Zoltán Gábor történeteiből kiiktatódik az arisztotelészi poétika eme kulcsfogalma, s a groteszk brutális, ezredvégi változatában a narrátor visszafojtott gúnyos kacagását halljuk néha felbuggyanni.* A novellák háttéréből hiányzik a groteszk egy másik fontos eleme, a titokzatos, szeszélyes irányító instancia, a sötét, démonikus erő, amely jótékonyan felszabadíthatná a szereplők lelkét bármiféle felelősség alól, mindenféle bűnök elkövetésével, megtörténéssel kapcsolatban, ehelyett a szereplőkkel megeső lelki és fizikai sérelmek okozói bár zavaros identitással bír, ám emberi lények, akik más időben, más térben éppúgy alanyai lehetnek a viktimológus kutatásainak, mint áldozataik.

Bár a *Vásárlók könyve* novellaciklusként fűzi egybe a kötetbe felvett írásokat – *Mézet venni*, *Virágot venni*, *Kiflit venni*, *Kést venni*, *Halat venni*, *Követ venni*, *Földet venni*, *Elégtételt venni*, végül *Féjét venni* – mégsem írhatók le egyneműen a „látens groteszk”, vagy legalábbis a groteszk valamilyen modalitását hordozó jelenség alkalmazásának stratégiájával. A *Mézet venni* jellemző példáját nyújtja a fent jellemzett tradíciónak, amikor is „ennek a történetnek a hőse” – ahogy a narrátor kijelenti, zavart keltve mind a főszereplő, mind az elbeszélő indentitására nézve – gyanútlan, s egyúttal kelletlen mézvásárlóként belecsöppen egy szokványosnak mutatózó család egyik délutánjába, akik tehát a történet hősében nemcsak a mézvásárlót, de korosodó lányuk jövődöbelijét is látni vélik, s akikről utóbb kiderül, hogy mániákus tartósítók. Mézzel teli üvegben a lány elhalálozott törpepapagájának teteme, egy másikban ugyancsak a lány volt férjének a feje. („Nem volt méltó a kislányunkra” – magyarázzák a szülők.)

Olvasatomnak két írás mond ellen a kötetben: az egyik a *Virágot venni* címet viselő novella, amelynek zárata egy rosszul sikerült háztűznéző, ám az elbeszélő barátainak gyermekkori-ifjúkori szerelmének történetét inkább a cím kínálta lehetőség emelhetné a kötetbe, s tette szükségessé a botladozó befejezést: „hét-nyolc év” elteltével hirtelen belép a novella terébe a lány édesanyja, s persze virággal a kezében meglátogatja lánya egykori barátjának szüleit, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy megkérje a fiú kezét. Ebben a novellában a címbe foglalt motívum szövegbeemelése esetleges, mondhatni erőszakos szerzői gesztusnak tűnik: a „virág”, amely valahol a szöveg közepe táján bukkan fel először egy felidézett versben (ha nem számítjuk, hogy egy érzéketlen lépcsőház-leírásban már találkozunk muskátlival és üres virágvázával), végül – mint fentebb utaltam rá – az írás végén az anya kezében, nem képes olyan habarcsként összetartani a konstrukciót, amint ez a többi novellában maradéktalanul megvalósult. (A *Virágot venni* tulaj-

* A groteszk és a rettenetes (iszonyatos, félelmetes) a romantika esztétikai gondolkodásában rokonértelmű kifejezések voltak. Berkes Tamás, aki *Senki sem fog nevetni* (Gondolat, Bp., 1990) című könyvében alapos összefoglalását adja a groteszk fogalmának, idézi W. Kaysert, aki *Das Groteske. Seine Gestaltung in Malerei und Dichtung* (1957) című munkájában egyenesen a romantika groteszk-felfogásából eredezteti a huszadik századi groteszk irodalmakat.

donképpen egy másik elbeszélés lehetőségét is magában hordozza, amelynek a lépcsőházak plasztikusan megelevenített világa volna a színtere.) A másik írás, amely ugyan-csak nem áll a kötet koherenciájának szolgálatában, a *Kést venni* című elbeszélés, amelyben a kallódó, kicsit bohém, ám jobb sorsra érdemes értelmiségi ismert és kódolható figurája, ismert és kódolható helyzetekben bukkan fel, inkább a hatvanas évek jellegzetes novellatípusát idézve.

Az elbeszélő pozíció mozgása a *Virágot venni* című novellában az én-formájú, perszonális narráció működése ellenére kimerevítetté válik, pedig Zoltán Gábor egyik írói erénye legfőképpen abban rejlik, ahogyan a szerzőt, máskor a narrátort vagy az elbeszélő főhőst narratív pozícióba vonja, a *Mézet venni*, *Földet venni* (amely erősen dramatikus, dialogikus szerkesztésű, s a leíró részek utólagos instrukciók hatását keltik, ám a megfigyelő narrátor „ellenszenves” közlésmódja epikus keretbe vonja a kötet egyik legjobb írását), az *Elégtételt venni* és a *Fejét venni* című írásokban virtuózan váltogatva, öszemosva a különböző pozíciókat, s képes egyidejűleg történetet mesélni, és az olvasót, sőt az elbeszélőt a végsőkig elbizonytalanítani. Ezek a szólamváltások azonban nem valamiféle poétikai önreflexió szolgálatában állnak, hanem az elbeszélt történet referencialitását igyekeznek összezavarni – nem utolsósorban a már említett groteszk elemek beépítésével –, s nemcsak a „fiktív” és a „valóságos” szféráját, vonatkoztatási pontjait relativizálják (tér- és időkoordináták nem adnak segítséget), hanem a befogadó morális értékeit is provokálják – a szabály az, hogy nincsen szabály, minden áthágható.

A szerzői erényekhez visszakanyarodva kell szót ejteni a brutalitás tipológiájának – melyet a megalázottság különböző alfajainak felvonultatása rajzol ki – történetszerű ábrázolásairól. Zoltán Gábor hangsúlyosan nem „szövegeli”, ellenben „beszél” (hogy mikor ki, azt most ne firtassuk, ennek eldöntetlenségére már utaltam, s ez a mozzanat amúgy jól ismert a kurrens kánonokból), hanem történeteket idéz fel, szöveget. Hogy ez az attitűd mennyiben halad a kilencvenes évek végén a magyar elbeszélőirodalom nyomvonalán, azt egyelőre nehéz volna határozott és konzisztens állításokkal igazolni, bizonyosan kijelenthető azonban, hogy a történetszerű ábrázolásra, a történetmondásra irányuló kísérletek – a legújabb irodalom, tehát a kilencvenes évek elejének textusaihoz képest – megszorodtak az olyan rövidprózai műfajokban mint a novella és a kisregény, mégpedig a legkülönbözőbb modalitásokat – historikus, fantasztikus, mitologikus, népi (bár ez is saját mitológia), önéletrajzi, illetve groteszk... – domináns retorikai vagy narratív konstrukcióselemmé téve, a pusztá rehabilitáció szándéka nélkül reflektálva a műfaj hagyománytörténetére.

Hogy az elbeszélői fantázia mire lesz elég a továbbiakban, az Zoltán Gábor első kötetéből még nem olvasható ki, de az biztos, hogy a végszó sem lehet a *Fejét venni* című írás zárómondata: *Nem foglalkozok vele.*

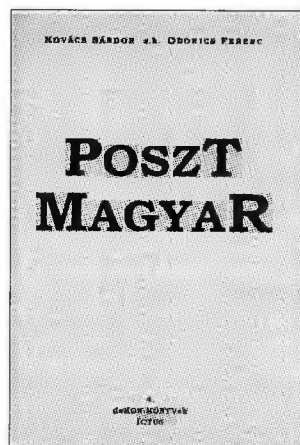
A deKONCEPCIÓK SZABADSÁGA

Kovács Sándor s. k. – Odorics Ferenc: *Posztmagyar*
 Hárs Endre – Szilasi László: *Lassú olvasás*

Ennek a kritikának formailag ugyan csak két tanulmánygyűjtemény a tárgya, de – lévén ez a két könyv egyazon könyvsorozat darabja – óhatatlanul másról is szó kell, hogy essék. Ha pedig magáról a deKON-ról beszélünk, akkor az már nyilván túlvezet mindazon, amit a két könyv szövege tartalmaz. Mivel pedig a csoport tevékenységének eddigi recepciójában már több színvonalas kritika is született (lásd például Kulcsár-Szabó Zoltánét: *ItK*, 1996, 748–751.; *Literatura*, 1997, 320–325.), ezek talán fel is mentenek a leíró jellegű ismertetéstől, sőt az elméleti pozíciók kijelölésének feladatától; arra lehet tehát koncentrálni, ami személyesen nekem fontosnak tűnik: milyen szellemi kihívást is jelent az a rendkívül izgalmas, értekezésekben tárgyasuló interpretátori tevékenység, amelyet a deKON eddig kifejtett.

Hiszen az utóbbi évek egyik leglátványosabb hazai irodalomelméleti eseménye vitathatatlanul a szegedi deKON-csoport színrelépése volt. Nem egyszerűen azért azonban, mert egy új paradigma vagy kritikai-értekezői beszédmód bukkant fel a magyar kritikában és irodalomtörténetben: a jelenség részben más, inkább irodalomszociológiai karakterű volt. Az elég jelentős számú értelmezői szöveg megteremtette szellemi térben ugyanis egy szociológiai szempontokkal is leírható és leírandó csoportképződés ment végbe: Szegeden, egészen speciális szellemi, egzisztenciális előzmények után és körülmények között, egy maroknyi fiatal irodalmár megszervezte magát, és jól koncentrált fellépésekkel (konferenciákkal és egy sorszámmal futó könyvsorozattal) magára igyekezett irányítani a figyelmet. A vállalkozás egyrészt nemzedéki jellegűnek tűnt, hiszen a könyvsorozatban vagy a konferenciákon felbukkanó szerzők egy részének pályakezdése ide látszik kötődni, másrészt viszont éppen közvetítő jellegűnek, hiszen a szervező vagy meghatározó jelentőségű figurák (én ide sorolom a két recenzeált kötet szerzőit) jelentősen eltérő szakmai előélet után találtak otthonra a csoportban. Ebből a – természetesen az irodalmi csoportképződés történeti példáihoz mérten nem különösebben szokatlan – kettősségből fakadhat aztán számos sajátosság. Nyilvánvaló a vállalkozás pedagógiai lendülete, majd-hogynem pátusza is: vonzást akar és tud gyakorolni egy, az irodalmi nyilvánosságba belépni szándékozó nemzedékre (vagy legalább annak meghatározott részére), és programszerűen föl kívánja szabadítani bizonyos beszédmódok lehetőségét.

deKON-KÖNYVEK 4.
Ictus Kiadó
 Szeged, 1995
 229 oldal, 280 Ft



Annak megalapozását, hogy milyen kritériumai is vannak ezeknek a beszédmódoknak, Odorics Ferenc és Kovács Sándor s. k. kötete vállalta: a deKON-könyvek sorozatában az ő gyűjteményük volt az első markáns tanulmánykötet, hiszen a megelőző három kiadvány konferencia-előadásokat tartalmazott. Ennek a kiemelt pozíciónak számos előnye mellett tehertételei is voltak. Nekik jutott a feladat, hogy a csoportképződés logikájának megfelelően látványos és határozott elkülönülést mutassanak föl: erre szolgál a két, kiáltványszerű, homogenizált ellenséggéppel számoló nyitószóveg, amely a kötet címének ötletét terminussá is avatja, valamint a deKON fogalmát bevezető és értelmező írások. Nyilván nem független ettől a megalapító szándéktól az sem, hogy a kötetben nincsen elválasztva a két szerző teljesítménye, az egész könyv közös vállalkozásként fogható föl: ezáltal egy testületi, közösségi állásfoglalás monumentumává avatódhat. Ezt az – önmagában persze méltányolható és érthető – szándékot azonban több következtetlenség is gyengíti, mintegy a deklarált egységen belül mutatván meg a lehetséges törésvonalakat. Hiszen a tanulmányok korábbi megjelenésekor még nyoma sem volt a társszerzői státusnak, mindegyiket *egy szerző* jegyezte; ráadásul amikor a kötetben lábjegyzetek utalnak erre a korábbi megjelenésre, akkor ott van az (eredeti) szerző neve (lásd például *A konstruktivista irodalomtudomány vázlata* című szövegnek az Odorics nevéhez kötését: 84–85.). Ahol pedig ilyen jelzett szerzői tulajdonjog nincs ugyan, a stílári és szemléleti különbségek mentén az egyes írások akkor is teljesen szétválaszthatók: azaz Odorics nem válik összetéveszthetővé Kováccsal. Mindez azt emeli ki tehát, hogy itt a deklaráció volt a fontos: a szerzők számára nem bizonyult lényegesnek – a nyilván számukra is egyértelmű – különbségek fölerősítése, s ezért vállalhatták a szerzőséggel való, meglehetősen önellentmondásos játékot. Noha – jogi értelemben – ezáltal olyan szövegek társszerzőivé léptek elő, amelyeket saját műveik majdani összkiadásába már biztosan nem vennének fel – legalábbis igen csodálkoznék, ha egy Kovács Sándor s. k.-tanulmánykötetben látnám viszont *A betű nullfoka* című szöveget, vagy fordítva, Odorics saját művei közé iktatná *A kritika nyelv-e?* című írást.

A kötet belső egyenetlensége minden bizonnyal erősen összefügg a megalapítás gesztusának szándékával. Hiszen egyfelől a *Mi az a dekonstrukció és miért mondanak olyan szörnyű dolgokat róla?* című értekezés alapvetően gondolkodástörténeti kereteket fölrajzoló és diszkurzív szemléletű, tradicionálisan kifejtő retorikája, másfelől a *deKONstruktórállás* című szöveg neoavantgárd akciókat földidéző, bár annak írásbeli jelölésével nem igazán boldoguló szerkezete aligha mutatkozik egyeneműnek – annak ellenére, hogy természetesen tagadhatatlan az elméleti alapfeltevések összetartó mivolta. A kötetben demonstratív, erősen retorizált kijelentések keverednek higgadt értelmezésekkel és igen színvonalas, Alföldy Jenő és Farkas Zsolt könyveiről szóló szakkritikákkal – s ez nem egyszerűen műfaji kérdés, hogy úgy mondjam, hanem a választott érvelési stratégiákat messzemenően befolyásoló sajátosság. A saját pozíció feltételezettségét és viszonylagosságát vállaló, rendkívül rokonszenves szólam ugyanis csak korlátozott mértékben tűnik emiatt termékeny belátásnak (jellemző módon egy leginkább védekező jellegű vitacikkben: 81–88.), sokkal inkább deklarációnak hat, hiszen végül is nem nagyon történik meg – az egyébként szorgalmazott – szembesülés alapvetően más értelmezői előfeltevésekkel. Ehelyett többnyire egy tagolatlanul láttatott hagyományhoz képest határoztatik meg a saját pozíció – voltaképpen érthetően, hiszen ez fér össze a legegyszerűbben az alapítás gesztusával. Hangsúlyozom: hosszan idézhetném a kötetből azokat a mondatokat, amelyek mindennek az ellenkezőjét állítják (teoretikusan nem tiltható le egyetlen értelmezés sem; a hagyomány tagolatlan fogalma eltűnik stb.) – csakhogy megítélésem szerint éppen az állítások és a retorikai mozgósítás aktusa közötti diszcrepancia a feltűnő. Példaképpen hadd idézzem a kötet számomra egyik legfontosabb állítását: „Átprogramozódott az írás fogalma, ezért állítható, hogy a posztmagyar nem írás-probléma:

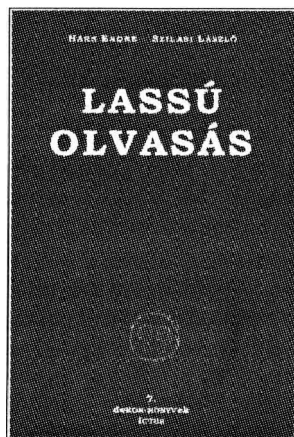
nincs posztmagyar szöveg, csak posztmagyar olvasás. Garaczi, Németh, Szijj, Kukorelly, megbocsássanak, nem posztmagyar. De, ha akarom, Moldova, Galgóczi, Ördögh és Bertha Bulcsu is az. (Nem nagyon akarom.)” (13.) Ez a néhány, rendkívül tartalmas és sokatmondó mondat azt sugallja, hogy nincsenek olyan szerzők, akikre a követni szándékozott elméleti belátások *eleve* és *kizárólagosan* alkalmazhatók lennének, tehát nincsenek olyanok sem, akikre eleve nem applikálhatók. Hiszen eszerint a felszabadítónak szánt, a dekonstrukciótól mindenképpen befolyásolt, bár azzal talán mégsem azonosítható olvasatnak át kell világítania egymástól egészen eltérő poétikai szervezettségű műveket is – s teherbírását, értelmét pontosan az adja, ha erre képesnek bizonyul, ha valami egyebet tár föl az elemzendő szövegekből, mint a korábbi kísérletek. Ezt a törekvést példázza magasrendűen a kötet talán legszebb elemzése, a Shelley *Midásának* két betétversét elemző tanulmány – s éppen ezért lehet különös fontosságot tulajdonítani a *Fanni hagyományait* interpretáló, ennél azért problematikusabb két szövegnek is, hiszen itt a történeti-poétikai elemzéshez való hozzámérhetőségében mutatkozik meg az elemzési keretek teherbírása.

A Fanni-értelmezéseknek pedig már csak azért is célszerű nagyobb figyelmet szentelni, mert ezek mintegy átfonják a két kötetet: mind a négy szerző közli saját, a *Fanni hagyományait* tárgyaló tanulmányát. Mind ez ideig ez az egyetlen olyan irodalomtörténeti beágyazottságú szépirodalmi mű, amelyet programszerűen értelmezni igyekezett a deKON-hoz sorolható szerzők jelentős része (*A nagyidai cigányok* című elbeszélő költeménnyel foglalkozó III. deKONferencia anyaga ugyanis már nem jelent meg együtt, sőt, az ott elhangzó előadások nagyobbik része publikálatlan maradt), a különböző értelmezések tehát bizonyos fokig egymást is átvilágíthatják. A deKON-csoport Fanni-elemzéseit külön kötet tartalmazza (Odorics Ferenc–Szilasi László [szerk.], *Fanni hagyományai*, Szeged, 1995, deKON-KÖNYVEK, Irodalomelméleti és interpretációs sorozat 2.), s nyilvánvaló, hogy a most szemügyre vett két kötetben olvasható négy tanulmány nem teszi láthatóvá az összes pozitív és negatív jellegzetességét a megközelítéseknek; mindazonáltal a vállalkozás egészét illető némely kifogások érvénye ezekre is vonatkozhatik. A filológiához való viszony elméleti (de sokkal inkább: módszertani) tisztázatlansága ugyanis általános jellegzetességnek látszik – annak ellenére, ténnem hozzá azonnal, hogy Hárs Endre és Szilasi László elemzései ebből a szempontból, legalábbis a deKONferenciás-kötet egészen belül, pozitív kivételnek számítanak. Márpedig a filológia – mint a görög mitológia némely sértett istennője – nagyon csúnya bosszút tud állni. Ha most nem egészen arról van is szó, amiről Kisbali László beszél egy kiváló tanulmányában, hogy tudniillik Gadamer *Igazság és módszer* című művének egyik kulcsfontosságú és sokat idézett tétele egy nem létező szöveghelyen alapul (Kisbali László, *A filológia bosszúja, avagy Gadamer esete a pietista hermeneutikával*, In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter, Szeged, 1997, 263–279.), mégis valami hasonló tűnik föl. Ugyanis ha megnézzük, hogy a szerzők, miközben szándékuk szerint a *Fanni hagyományairól* beszélnek, milyen szövegeket idéznek, furcsa következtetésekhez jutunk. Hárs Endre egy 1897-es kiadást, Odorics Ferenc (közbevetőleg: a deKONferenciás kötetből tudhatjuk, melyik elemzés is az övé) egy 1993-asat használ; Kovács Sándor s. k. és Szilasi László pedig nem árulja ugyan el, mire támaszkodik, hivatkozásaiából azonban nyilvánvaló, hogy valamely 1843 utáni, Toldy Ferenc szöveggondozására támaszkodó edíciót: Szilasi a római számú szövegegységekre hivatkozik, márpedig ez Toldy leleménye volt, Kovács pedig beszél a „Napi jegyzések és levelek” című részről, ezt pedig szintén csak Toldy nevezte el így. A gond pedig az, hogy ezek szerint a megjegyzések nem ugyanarról a szövegről szólnak: a *Fanni hagyományai* filológiailag egyedül autentikus szövege ugyanis az Uránia 1794-ben és 1795-ben megjelent számaiban található, folytatásos regényként közölve –, s

ha a későbbi szöveg hagyományt nézzük, beleszédülhetünk Devescovi Balázs még publikálatlan, egyelőre szakdolgozatként funkcionáló tanulmányába, amely mindent összevéve 14 különböző szövegváltozattal számol, bizonyítván, hogy a *Fanni hagyományai* szövegének határai teljesen bizonytalanok. Mindazonáltal a szöveg identikusságának még a kételye sem exponálódik a deKONos tanulmányokban – s így a nem feltétlenül vágyott, nem is reflektált, öntudatlanul előidézett jelentésszóródás a tanulmányok egyik legfőbb jellemzője. Ezek a Fanni-elemzések elsősorban persze nem irodalomtörténeti problémát kívánnak exponálni – s ez rendben is lenne, Kovács, Szilasi és Hárs finom elemzései önmagukban is meggyőzhetnek arról, milyen inspiratív ereje lehet ennek a törekvésnek, ebből pedig sokat hasznosíthat egy történeti-poétikai interpretáció is. Az a veszély azonban sajnos nem hárul el, hogy amennyiben kizárólag teoretikusan viszonyulunk – például – a Foucault-tól elemzett szerző-funkció alkalmazhatóságához, és az ilyenformán hiperbolikusan kiterjesztett gyanú lehetőségével igyekszünk elhárítani a szerzőség elvének beszivárgását az interpretációba, még nem léptünk ki a magyar irodalomtörténeti tradícióból, speciálisan Kármán értelmezéstörténetéből. Meglehetősen önelentmondásos ugyanis ilyen kijelentést tenni, még ha a szerző – ezúttal: Odorics – később, az írás legvégén ezt igen bölcsen árnyalja is: „Hetekkel ezelőtt, amikor tervet készítettem két szó, *Fanni hagyományai* olvasásáról, úgy döntöttem, megpróbálok eltekinteni – az egyébként is rekonstruálhatatlan – irodalomtörténeti kontextustól, elsősorban erről a két szóról fogok beszélni, s esetleg – időnként – utalni fogok arra az irodalmi műre, melyet Kármán József nevével szoktak összefüggésbe hozni.” (171.) Az irodalomtörténeti kontextustól való eltekintés első lépésben ugyanis nem elméleti megfontolás eredménye: ha nem vagyunk tudatában a filológia eszközeivel feltárható hatástörténeti és kritikátörténeti hagyomány rétegzettségének, akkor a közhellyé sülyedt irodalomtörténeti legendák öntudatlan áthelyezését végezhetjük csak el. Jelen esetben a hosszasan részletezhető, Kármánt Toldy interpretációja nyomán övező tradíció régi közhelyei lépnek újra működésbe – vagyis a deKON, szándéka ellenére, nem lesz kevésbé intakt mindettől, mint volt, mondjuk, Bodnár Zsigmond a múlt század végén. Márpedig ha a dekonstruktív szándék a gyanútlan ráhagyatkozás műveleteivel kontaminálódik, akkor önnön ellentétébe fordul: voltaképp a konzerválás, a megerősítés gesztusaként fogható föl. Hogy erre is mondjak egy példát, ráadásul, kegyetlen módon, egy szívemnek kedves tanulmányból: amikor Szilasi László arról beszél a *Fanni hagyományai* kapcsán, hogy „egyszerűen elképesztő, hogy micsoda pusztítást végzett a nyelvújítás, mint beszédaktus”, akkor voltaképp elszigeteli a kisregényt a nyelvújítástól, s ezzel – akárhogy forgatom – a

Kármán versus Kazinczy dichotómiát élesíti föl, azaz az elvetelt, kiszorított autochton nyelvi megújulást állítja szembe a megvalósult és kárhoztatott nyelvújítással. Olyan szemléleti hagyomány bukkan itt föl, amelynek példái Greguss Ágosttól Németh Lászlóig számos helyen föllelhetők, noha Szilasi, a megfogalmazás eleganciájából és heurisztikusságából következtethetően, *nem* ennek a tradíciónak az áramában gondolta elhelyezni saját megjegyzését...

A Hárs–Szilasi páros kötete azonban több ponton látványosan eltér a másik könyv szerkezetétől: ha eltekintենk



deKON-KÖNYVek 7.

Ictus–JATE Irodalomelméleti Csoport

Szeged, 1996

207 oldal, 380 Ft

a szerzők mindenkori alkatbéli eltérésétől, s a jelenséget a deKON egészének összefüggésrendjében próbálnánk felfogni, mondhatnók, a módosulás a csoport önkorrekciójaként is felfogható. Persze egyáltalán nem biztos, hogy ez a kijelentés jogos; kérdéses tehát, hogy például az írárok szerzőségének vállalása visszautal-e a Kovács–Odorics-kötet gesztusára, vagy hogy a műértelmezések meghatározóbb jellege szintén értelmezhető-e a korábbi gyűjtemény elméleti belátásainak alkalmazásaként. Mindazonáltal bizonyos, hogy Hárs Endre és Szilasi László közös könyve már nincs megterhelve a csoportképzés feladatával: nem akarják meghatározni, mi is a deKON, lábjegyzetben sem deklarálják saját odatartozásukat – így kötetük egységesebb is lesz. A deKON-könyvekben való megmutatkozásuk azonban azt is világossá teszi, hogy a csoport elnevezésének és azonosításának gesztusa egyre inkább problematikussá válhat. A deKON elnevezés – bár tulajdonnévként szellemes és funkcionális –, erősen korlátozhatja a csoport recepcióját, mivel túlságosan erőteljesen preformálja azt: hiszen megkönnyíti, hogy a dekonstrukciót illető – jogos és jogtalan – kritikák alkalmazásával elintézhető legyen a szegediek tevékenységének leírása. Noha elméleti referenciáik jóval szerteágazóbbak, szórtaabbak, hogysen kizárólag a dekonstrukció hazai adaptálóinak egységes csapatát láthatnánk bele a deKON-ba. Kérdéses ugyanis, hogy egy eredendően a diskurzusok vegyítésére törekvő csoport mennyire szerencsésen identifikálhatja magát – az egyszerűség kedvéért hadd mondjam így – egy irányzat vagy iskola elnevezésének átvételével. Hiszen már az Odorics–Kovács-féle könyvben is meglehetősen árnyalt meghatározások olvashatók, igaz, lábjegyzetekben (31., 82.), Hárs és Szilasi kötete pedig – már efféle nyílt elméleti reflexiók nélkül – még bonyolultabbnak mutatja az önmeghatározást. A névválasztás miatt azonban a deKON nyilvánvalóan ki van téve annak, hogy tagjai egységesen a dekonstrukció hazai művelőiként könyveltessenek el (vö. Szegedy-Maszák Mihály, *Merre tart az irodalom[tudomány]?, Alföld, 1996/2. sz., 8., illetve uő., Zárzó 106., ahol is a dekonstrukció fogalmából csak azokat veszi ki, akik a csoportképződésen nyilvánvalóan kívüli állnak).*

Hárs Endre és Szilasi László könyve immáron nyíltan kiteszi magát a szépirodalmi szövegek interpretációs stratégiáit felmérni szándékozó olvasói várakozásnak: a kötet felfogható műértelmezések sorozatának, ahol is Rimay Jánostól Darvasi Lászlóig a korábbi befogadás dokumentálható alakzataihoz is viszonyulni kívánnak az elemzések. Ezáltal ez utóbbi kötet – amennyiben a deKON részeként kezeljük – az elkülönülés után inkább az integrálódás szándékát mutatja, s ezzel párbeszédképesnek bizonyul: gondolkodok itt Hárs Endre Krasznahorkai-elemzésére vagy Szilasi Mészöly-tanulmányára. Mindazonáltal éppen Szilasi nagy erudícióval és komoly irodalomtörténeti háttérismerettel megírt elemzései mutathatják föl egy másik módszertani veszély lehetőségét, miközben elegánsan képesek kikerülni az Odorics–Kovács szerzőpáros kötetéből fölsejlő buktatókat. Szilasi ugyanis könnyedén és nagy hozzáértéssel képes hozzányúlni irodalomtörténeti beágyazottságú művekhez – eredeti képzettségének megfelelően és a deKON többi szerzőjétől jelentősen eltérően, régi magyar irodalmi szövegekhez is. Elemzéseinek erőteljes koherencia-igénye azonban többször mégiscsak elméleti tételek megmutatkozásának keretévé teszi az adott szöveget – noha, a tökéletesen elsajátított filológiai módszertan ezt majdnem teljesen elfedi. Paradox módon igazán történeti-poétikai karakterűnek ezért inkább tekinthető a Mészöly-tanulmány (ahol is Szilasi abszolút meggyőző módon alkalmazott retorikai kategóriákból bontja ki a *Családáradás* értelmezését), mintsem a Vas Gereben-dolgozat vagy a Fanni-elemzés. A Rimay-olvasatról – szakmai kompetencia híján – nem merek határozottan nyilatkozni, mindazonáltal úgy vélem, módszertanilag és következtetéseit tekintve meggyőzőbb, mint Szilasi korábbi kötetének számomra történetileg problematikus Balassi-tanulmánya (*Nyakvers, In: Sz. L., Miért engedjük át az ácsnak az építkezés örömét, Bp., 1994, 57–67.*), Oláh Szabolcsnak a tanulmány

történetiség-felfogását illető, igen magvas kritikai ellenvetései tehát erre a Rimay-elemzésre már kevésbé vonatkoztathatók (lásd *Alföld*, 1995, 1. sz. 87–89.). Ami ugyanis az én számomra hiányzik a XVIII.–XIX. századi szövegeket tárgyzó két tanulmányból, az éppen a minuciózusan föltárt egykori recepció stratégiákkal való szembesülés, más szóval az egykorú poétikai-retorikai rendszernek mint recens értelmezési horizontnak a tüzetesebb vizsgálata – s ez annál is látványosabb, mert a Vas Gereben-dolgozat éppen ilyen jellegű megfontolásokkal indít (Arany nevezetes Vas Gereben-kritikájára utalva), csak hogy ezt szerintem ennyivel nem lehet megúsni. Az elemzés egésze ezen pedig meglehetősen sokat veszít, annak ellenére, hogy magának az elemzésnek, a szövegolvasásnak a módszertana példaértékű; csak hát az a veszély, hogy ha egy szövegnek saját magából állítunk fel normákat, akkor annak nyilván könnyen meg tud felelni, itt is kísért – noha erről a veszélyről Szilasi egyébként pontosan tud, Mészölyről szólván, beszél is erről. Ugyanis ha a Vas Gereben regényében szereplő Nagy Pált meg Földváry Gábort csak regényalakokként kezeljük – amely eljárással egyébként elméleti implikációit tekintve egyetértek –, akkor kevesebbet tudunk meg magának a fikciónak a természetéről, mint ha ütköztetnénk egyéb, primer és szekunder történeti, szépirodalmi, kultusztörténeti szövegekkel is (már persze ha van értelme ilyen határozottan rögzíteni a diskurzusok határait). Mindezt csak azért érdemes szóvá tenni, mert Szilasi kiválóan csinálja, amit csinál: az olvasó – mintha bűvészmutatványt látna – elámul az elegancia és a szakértelem láttán. Csak később eszmél, némileg zavartan: tényleg megkapjuk például a Darvasi-recepció megbízható képét – hiszen minden olyannyira belefért látszik Szilasi elemzésének retorikai szerkezetébe? Lehetséges-e, hogy a szerző véletlenül hagyta ki azokat az értelmezői szövegeket, amelyek zavarják a fölvázolt sémát – például Bónus Tibor tanulmányát (*Alföld*, 1994/6. sz. 44–51.)? Szakmailag meggyőző-e például a szóértelmeket mindig a – saját tapasztalatom szerint – történeti szemantikai kérdések iránt rendre kevésbé fogékornak mutatkozó nagyszótáraink alapján megadni, egykorú példák idézése helyett? Nem állítom persze, hogy a sort még tudnám folytatni, ám mindez nem is akart hibajegyzék lenni – kizárólag az önkényesség lehetőségének felrémlését szerettem volna felmutatni. Hiszen egyébként Szilasi László és Hárs Endre is – akiről itt most méltatlanul kevés szó esett – egyaránt nagyon fontos figurák: olyan értelmezőkként mutatkoztak meg, akik történeti kritériumok és elméleti belátások között képesek közvetíteni. Rámutatván ezzel arra is, hogy a deKON-nak (mint irányzatnak és mint csoportnak egyaránt) mi is lehet a funkciója; legalábbis ennek a két – kitűnő és hozzám egyébként közel álló – könyvnek a tanulsága a számomra így summázható: a deKON összeköthet különböző értelmezői iskolákat. Jelentősebb eredményei pedig akkor várhatók, ha képesnek bizonyul egyeztetni a dekonstrukciónak – a filológiát és a retorikát messze nem tagadó – alapelveit a hazai irodalomtörténeti tradíciónak az újragondolásával. Mert abban, mármint a tradícióban, akárhogy is, mindannyian benne vagyunk, nyakig. Tudnunk kell tehát bánni vele, még ha ez igen nehéz is.

FÉLRE-MIX

Hódosy Annamária – Kiss Attila Atilla: Remix

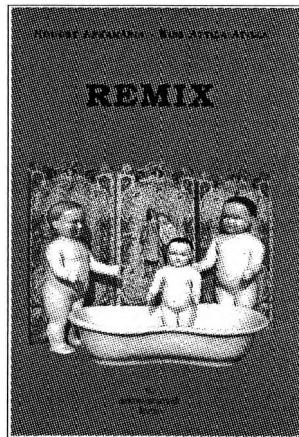
A *Remix* – ízlésesnek csak nagy jóindulattal nevezhető – borítójának fülszövegéből a hasonló tanulmánykötetek kötelező szerzői biográfia-rovatainak paródiájaképpen, csupán kellően felesleges információkhoz juthat az olvasó. Így nem haszontalan megemlíteni, hogy a könyv a szegedi illetőségű deKON-csoport – tagjait páronként bemutató – interpretációs sorozatának második kötete, mely a korábbi *Posztmagyarhoz* (Kovács Sándor s. k.–Odorics Ferenc) illetve a vele majdnem egyidőben megjelent *Lassú olvasáshoz* (Hárs Endre–Szilasi László) képest ezúttal kifejezetten a „műfajára” utaló címmel bír. Korábbi tanulmányok részben ártírt, átszerkesztett, átkevert szövegváltozatairól van itt szó, és e verziók olvasása így, ebben a mixtúrában mindenképpen üdítő elfoglaltság (a műcímek következetes nagybetűs szedése azért mintha túllőne a célon). A non-informatív jelleg amúgy a vállalkozás egészére jellemző. Nemhogy a „remix”-eléről nem esik szó, de nincs kifejtve a könyv szerkezete – úgymint a kötetzáró bibliográfia szerepe sem, mely inkább az első két posztszemiotikai blokkot reprezentálja (jobbára a szerző, K.A.A által szerkesztett „Posztszemiotika” című *Helikon*-számából [1995/1-2] ide átemelve), semmint a kiadvány egészét. A könyv elbírt volna egy az ilyesfajta kérdéseket tisztázó előszót az in medias res elméleti mélyvíz elé.

A Kiss Attila-i korpusz recenzense a dolog természetéből adódóan két úton indulhat el. Egyrészt tudomásulvéve a működtetett diskurzus koherenciáját, belülről, belőle beszélhet róla, előzékenyen kölcsönvéve a fogalmiságát – másrészt kívülről, más beszéd-módokat indikátorként használva megpróbálhat dialogizálni vele, bár ez esetben erős a gyanú: a lekerekített beszéd nem akad majd erős fogódzó (értsd: nehéz vele dialogizálni, nehéz *vele* és nem csupán *róla* írni). Máris kölcsönözve fogalmiságát, azt mondhatnánk, hogy míg az előbbi út a kötet feléne (eztán: a kötet, a könyv) *mikrodinamikájával*, addig az utóbbi ugyanannak *makrodinamikájával* foglalkozna.

Az előbbi utat választva megpróbálok, ahol szükséges, az utóbbira is kitérni. Eközben igyekszem elkerülni – utalva Kiss Attila előző kötetére: *The Semiotics of Revenge. Subjectivity and Abjection in English Renaissance Tragedy*. JATE English Department, 1995 – a kritikus „bosszú szemiotikájának” leghalványabb gyanúját is.

A könyv két főegysége, illetve az általuk feltett kérdések (*Miből lesz a szubjektum?, Miből van az objektum?*) hivatottak magyarázni a tanulmányok rendezésének logikáját. Előbb beszél tehát az elmélet genezisééről, következményeiről és elhelyezéséről a (hazai) „irodalomtudományi univerzumban” (9.), majd eztán következne az egya-

deKON-KÖNYVek, 6.
ICTUS-JATE Irodalomelmélet Csoport
Szeged, 1996
225 oldal, 380 Ft



zon koreográfiára épülő (erről később) reprezentatív elemzések. A „posztszemiotika” terminus, mint (meg)tudjuk, „invenció: léte a szegedi deKON-csoport műhelybeszélgetéseinek köszönhető”. Az alapjául szolgáló elméletek (a pszichoanalitikus szemiotika [Freud, Lacan ill. Saussure, Lotman], a szubjektum-, hatalom- és diskurzuselméletek [Kristeva, Foucault], az ideológiai interpelláció elmélete [Althusser], az általános nyelvészet [Benveniste] etc., valamint ezek egymástól így, mint itt tesszük, el nem választható rendszere) azonban elsősorban francia és angolszász eredetű, de mára a honi irodalomértelmező gyakorlatban is erőteljes bázisú gondolkodást mutatnak be. A freudi tudattalan vágy-megkötés társadalmi szintre helyezése (Žižek) a tudattalan ideológiai kiszákmányolásának (Althusser) kritikusi felmutatásával: mindezek lehetősége szolgál kiindulópontul a KI OLVAS?-kérdés (a beszélő szubjektum szubjektumfilozófiai genezisének) vizsgálatához. „A szubjektum posztszemiotikai elméleteinek áttekintése után gondolatmenetünket a kérdés szemiotikai logikájának vizsgálatával fogjuk zárni” – ígéri (az elmélet fényében még kimondani is fáj) a szerző –, „hogymegvilágítsuk azokat a pozíciókat, melyeket az ideológiailag meghatározott nyelvi interpelláció még egy ilyen (állítólag) magától értetődő kérdésben is elbújtat.” (11.) E mondat a *Remix* első felének makrodinamikáját vizsgálóban gyanút kelthet. Megelőlegezve a később kifejtendőket: a kérdés az, hogy az elmélet által a reflexió bizonyos szintjén tematizált olvasó-kondicionálás vajon mennyiben képezi – akár tudattalanul is – *e szövegek* (de ha tetszik bármely elméleti szöveg) önnön intencióját? Vagy ha tetszik: ezek a szövegek vajon mennyiben képesek (képesek lehetnek-e?) kivonni magukat azon nyelvi, szociokulturális jelölőfolyamatok alól, melyek jelenlétére folyton rámutatnak?

A témában illetékes számára alighanem elkerülhetetlen reneszánsz drámaelemzések (*Titus Andronicus*, *Hamlet*) képesek leginkább kiaknázni az elméleti háló által felkínált lehetőségeket. Az Erzsébet- és Jakab-kori – Hamlet szavával – *kizökkent* társadalom önnön kizökkentségének kommunikálhatatlanságát *helyre tolni* kívánó szándékára mutat rá *A dolgok bőre* című dolgozat, a reneszánsz színpadi erőszak szemiotikájának elemzésével. A *The Semiotics of Revenge*-ben, a szerző fent említett előző kötetében, az *ördögöt* a „legnagyobb nyelvész”-titulus illeti, aki arra hivatott, hogy megantánssa a reneszánsz szubjektumot a lehatárolt-korlátolt nyelven szólásra, úgy, hogy az a legkifejezőbb legyen (79–80.). Az öncélú erőszak és vérfürdő helyett így az *abjekció* (J. Kristeva terminusa a kultúra tabuira) logikájának megfelelő színházi szemiotikát látunk itt működni, miközben az próbálja megteremteni a közvetlen „kizökkentség-tapasztalat” tematizációjának lehetőségét. Ezt a kísérletet a *Titus Andronicus* képíleg, a *Hamlet* szavakkal végzi.

Olvasatomban – és a dolgozatok implicit utalásaiban – Hamlet köztes figura. Rajta szemléltethetőek történetileg az elfojtott társadalmi tudattartalmakkal szembeni különféle viszonyulásmódok. Az első volna a reneszánsz szubjektum a maga metafizikai biztonságérzetével, őt követné a karteziánus ön-félre-ismerő szubjektum, míg végül az ez utóbbit leépítő modern szubjektum, a posztszubjektum következne. Hamlet valahol a reneszánsz és karteziánus szubjektum közt foglal helyet (nem találja a helyét), ennyiben előremutat a későbbi posztszubjektum felé. A reneszánsz „metafizikai biztonságérzetére” a *Titus Andronicus* mellett, más aspektusból a *Lear király* vagy a *Volpone* megszállott beszélői szolgálhatnak példaként. Ők ugyanis másságuk ellenére a vallási kódba illeszkedve a transzcendens világkép (negatív, bár legitim) szereplői: „nincsenek egyedül”. Hamlet, „a folyamatban-lévő-szubjektum” (80.) számára viszont nem működik sem a religiózus értelemben, sem a *body politic* mai értelmében vett transzcendencia (77.).

A diszkurzív módon létrehozó és egyben létrejövő szubjektum posztszemiotikai elemzése Hamletet a diskurzusból kitörni vágyóként (és kitörni képtelenként) értelmezi mind Shakespeare, mind Heiner Müller (*Hamletgép*) esetében – ha más-más epizmológiai szituációban is.

Az önmagát „nyelvtől független” individuumnak képzelő szubjektum „ontológiai beszédkényyszere” (34.) folytán „(a nem általa) meghatározott beszédhelyzetekben arra érez késztetést, hogy kimondja: ego, ego” (38.). Erre az akár Malinowskitól ismert fati-kusság-értelmezésre (de akár a heideggeri hanyatló mindennapiság kapcsán elemzett *fecsegésre* is) emlékeztető gondolatra épül a beszélő szubjektum benveniste-i elmélete. A pszichoanalitikus és nyelvelméleti terminusokkal megspékelt posztbeszéd talán itt válik a leginkább dialógusképessé: „a beszélő önként beszél, mert a beszédhelyzet által kínált identitásba menekül a tudattalan tartalmainak fenyegető rendezetlenségétől” (39.) – tudatosan vagy öntudatlanul, ezzel önmagát csapja be.

A becsapás motívuma – a „leleplező” argumentációk szükséges elemeként – többször megjelenik a szövegekben. A *Fanni hagyományait* olvasó naiv olvasó, a patriarchális rendszer foglya és kondicionáltja számára a voyeur-izgalom elfeledteti (nem engedi, hogy felismerje), hogy „a dolog csak látszólag izgalmas. Valójában becsapás” (43.). Ugyanígy *A nagyidai cigányok* is – az ironia és az allegória mellett – „a becsapás segítségével szemlélteti a pszichoanalitikai folyamatot” (84.). A dolgozatok a tévedések, átverések működésén keresztül mutatják be az elmélet által felrajzolt szubjektum-mítosz önnön benső összebékíthetetlenségét.

Érdemes kitérni a már beharangozott „egyazon koreográfiára épülő” elemzések jelen(tő)ségére is. „Koreográfia” alatt „az ideológia működésének [a könyvben ismétlődő] kitakart bemutatását”-t értem (62.). Az elméletek szerint a tudattalan társadalmi „lecsendesítése”, az individuumból szubjektummá alakítás sosem végleges, ellenkezőleg, önmagát kifejezetten hiányként megtapasztaló egyént szül; a színdarabok (és általánosabban: a szövegek) az ezen hiány alóli kibújás lehetetlenségére mutatnak rá. Ha minden színház – a mindenkori ismeretelméleti problematika kihívását tükrözendő – egyben szükségképp *metaszínház* is, akkor a darab a tökéletes reprezentáció, a tiszta prezencia lehetetlenségére rámutatva egyenesen „a reprezentáción túli jelenlét felkeltésére tett sikertelen kísérleten keresztül magának a reprezentációnak a jelenlétét fokozza fel.” (57.)

Ez az öngerjesztő processzus viszont aligha engedné meg azt a kritikusi rálátást, melyet e dolgozatok beszélője birtokolni vél. Minél meggyőzőbben érvel a posztsubjektum társadalmi-kulturális esetlegessége mellett, annál inkább csökken értelmezései hitele. Az igazolni hivatott elmélet hiteltelenít, ahelyett, hogy hitelesítene. (És ez oda-vissza igaz. A helyzet hasonlít ama vécéajtó-graffitiket ostromozó [Hülye aki az ajtóra firkáll!] graffitit esetéhez, mely bár foglya marad a rendszernek [az ajtó síkjának], mégis, mintha metapozícióból szólna „amazokhoz” és ez adja látszólagos kritikai életét. Még pontosabb a hasonlat, ha ugyanezen kritikai megjegyzés alatt – a metapozíciót hangsúlyozandó – a „Vécéajtó”-szignó áll, mindhiába.) Az olvasás/a kritika lehetőségének ezen paradoxona szervezi a szövegek zömét.

A *jel-öltő szubjektuma* által ismételtelen kifejtett „két kritikaelméleti elgondolás” („a szubjektum ideológiai kizsákmányolása” és a kritikusi felmutatás) utóbbi aspektusa – „a lacani »harmadik nézőpontról«” (29.) szólva – a *Forró hideg falatok* szövegértelmezőjét előlegezi meg. Azt az olvasót, aki a *Fanni hagyományait* olvasva, metapozíciójából képes elutasítani a Kármán-szöveg látens szubjektumgeneráló „célját” (49.), akinek nem ízlelnék a felkínált falatkák – ám aki annál kevésbé tud ellenállni az „elméleti – és félő: könnyen ideológiává váló elméleti – svédasztal” csemegéinek.

A „harmadik nézőpont”, ha metaszintre emel is – mely mondjuk képes a naiv vagy gyóntató-típusú olvasóhoz képest magasabb szintű reflexióra, képes meglátni annak arctalan erőik általi manipulálását –, mégsem *superpozíció* valamely „kívüliség” képessége értelmében. Ennek felismeréseként értelmezhető a *Hamlet*, mely immár a posztsubjektum allegóriájaként olvasandó. A posztsubjektum maga is társadalmi szubjektum, legfeljebb rendelkezik egy, a társadalmat koherens módon leképezni képes rendszerrel, leg-

feljebb az ezt működtetni vágyás kényszerétől inkább megáldott/megvert, „örömeit pedig szakirodalom segítségével szerzi be.” (32.) – [K. G. Z.]

*

„Az örömszöveg nem feltétlenül örömről ad hírt, a gyönyörszöveg sohasem beszél gyönyörrel. Az ábrázolás öröme nincs kötve a tárgyához: a pornográfia nem *biztos*.”

(Roland Barthes)

A kötet második tömbjét Hódosy Annamária hat tanulmánya („örömszövege”) alkotja. A szövegek interpretáció-kísérletek, melyek főleg a dekonstrukció és a pszichoanalízis fogalomkészletével operálnak, nem kevés feminista és ideológiakritikai felhanggal. Amennyiben a szövegek szerveződését egy koordináta-rendszer dimenzióival jellemezhetjük, akkor azt mondhatjuk, hogy az *y* tengely a freudi pszichoanalízis, az *x* tengely a bloomi hatás-izony elmélet, a harmadik (*z*) koordinációs pont mértékét pedig adott esetben a barthes-i (poszt)strukturalizmus, a feminizmus vagy a derridai dekonstrukció határozza meg. (A Freud által kimunkált Ödipusz-komplexus jórészt „duplán”/hatványozottan van jelen az írásokban, hiszen Harold Bloom az ösköltő/utód költő viszonyának leírásakor lényegében az ödipális folyamat alapján taglalja az utódok kasztrációs félelmét szöveglétrehozásuk alkalmával.) Ha röviden akarjuk felvázolni a szövegekben munkáló törekvéseket, az az érzésünk támad, mintha a bloom-i rendszer Paul de Man, Derrida, Lentricchia és Culler által kimutatott hiányosságait (például nő) igyekeznék eltüntetni, illetve a figyelem középpontjába a bloom-i szövegek gyakran előforduló utalásait (homoszexualitás, onánia) kívánja helyezni. (Harold Bloom hatás-elmélete azon szövegelemzésben van jelen leginkább, melyben egy Thomas Mann *Naplói*ról írott Nádas-recenzió irodalmi olvasata áll a központban. [A *Khrii-szipposz-szindróma. Nádas kontra Mann*])

Mindezek függvényében egyetérthetünk Kulcsár-Szabó Zoltán e kötetéről írott recenziójának megjegyzésével (*Literatura*, 1997/3., 323.), mely egyben a címválasztást is magyarázhatja, „hogy a »remix« (mint szemiotikai-retorikai viszonylatok »újrarendezése») előfeltételezi egy rögzített »keverőpult« meglétét.” Mindazonáltal a különféle (szépirodalmi) szövegek és elméleti írások ilyen összeeresztése igen zárt textúrát produkált Hódosy Annamária esetében. Ezt a szerkezet és a fogalomhasználat leszűkített és kiszámítható mivoltában lehet lemérni. Voltaképpen nem ad lehetőséget az olvasónak dialógusviszony kialakítására sem az olvasott szöveggel, sem (mint mediátor) az általa feldolgozott szövegekkel. A szövegek befelé fordulásra hajlamosak, és ez esetlegességükből következik. Esetlegesség alatt az olyan logikai csúsztatásokat értem, melyek a „ha”, az „így nézve” és az „ebben az esetben” típusú kötőszavak, kötőszintagmák halmozott használatával teremtenek kapcsolatot különböző értemi viszonyok, vagy figurálisok között. Ehhez járul még a terminológia használatának viszonylagos szűkkörűsége, mely azt a nyilvánvaló szándékot töri le, amely minél tágabb horizont megnyitására törekszik az értelmezhetőség terén.

Ennek ellenére a szövegek „játékba vannak hozva”. A szövegek szervezője a *játék*. (Erre a mozzanatra már a borító is felhívhatja a figyelmünket. A külső fedőlapon – a többi deKon-kiadványtól eltérően – illusztráció található: három porcelán játékbaba egy paraván előtt. Egyikük – a legkisebb – egy kádban áll. A borítófülek tovább fokozzák a játékosságra utaló képi világot/képiséget, hiszen mindkét szerző egy-egy gyerekkori fotón plüssállat társaságában látható. Mindemellett, a tanulmánykötetek általános jellegzetességeit tovább figurázva, humoros „szubjektum-(de)konstruáló” adathalmazt olvashatunk „Legfontosabb adatai” címszó alatt a könyv alkotói[tól]ról.) Hódosy Annamária maga idézi Gadamer játékelméletét, igaz „némileg elferdítve és abszolút alkalmatlan

kontextusba helyezve” (171.): „a játékos maga is tudja, hogy a játék csak játék (...) De ezt nem oly módon tudja, hogy játszóként még gondolna is (...) erre (...). Hiszen a játszás csak akkor éri el célját, ha a játszó feloldódik benne (...) Aki a játékot nem veszi komolyan, az játékrontó. (...) A játszó jól tudja, hogy mi a játék, s hogy amit tesz, az »csak játék«, de nem tudja, hogy mi az, amit itt »tud«”. (171.) Nem akarok játékrontó lenni, hisz Hódosy Annamária konklúziója szerint „(a) játékrontó (...) arról ismerszik meg, hogy nem élvez.” (172.), mikor a játék fogalmát a szövegeket létrehozó szerveződés leglényegesebb alakzataként írom le. A játékot ezen szövegek esetében a jelölők végtelen láncolatán való eltolásban és a figuralitásba való oda-vissza transzformációban látom, ami nagyban kapcsolódik a betűk materialítását kihasználó értelem- és asszociációkonstrukciók egymásrautaltságának kialakításához, dekonstruktív olvasatához. (*Homotextualitás, A Khrüszipposz-szindróma*) Ez a sajátos olvasat a nyelv ideológiai terheltségét hivatott szubverziókon keresztül kimutatni, folyamatosan megkérdőjelezni és aláásni egy a hagyomány köntösében megjelenő, hierarchizált (patriarchális) nyelvhasználat jog(talanság)át. Így fordul át Babits Mihály *Sugár* című szerelmes versének elemzésében (*Tükör-kép-más-képp*) a „*patrius sermo*” „*materna lingua*”-ba.

A játékmozzanat öntudatosított jelenlétére a tételzáró dolgozat a legjobb példa. („a játék most arról szól” [211.]) A DeKonFerencia harmadik, *A nagyidai cigányokat* elemző előadássorozatára készült ez az írás, mely a komikus eposz szándékos félreolvasásával egyfolytában úgy érti félre a szöveget, hogy annak minden citált részlete az üritéssel és termékével van kapcsolatban. Ezeket Hódosy Annamária egy kiterjesztett metafora elemeiként könyveli el, ahol az ürités folyamatát a harc aktusa jelöli, az ürüléket pedig a harci dicsőség. Tehát egy következetes (félre)olvasat a hadakozás egész más erőfeszítéseket követelő mozgásait kísérheti nyomon. Majd „[o]lybá tűnik (...), hogy e komplex metaforában egy kalap alá (...) kerül a dicső harc és a művészi alkotás” (206.). További fázisok felderítésével: 1., „a szöveg saját magáról szól” (206.), 2., „A nagyidai cigányok története (...) nem annyira a Nagyidai Cigányok létrehozásának a története, mint inkább annak hatástörténete” (212.), 3., „a Nagyidai Cigányok még csak nem is egyszerűen Arany hatástörténete, hanem e hatástörténet szerzőre tett hatásának a története” (214.), elérkezik az elemzés oda, hogy szó szerint kifogy a szövegből, azaz a metaforizált állításainak metaforizálásával arra a pontra ér, ahol már „nem rendelkezik” Arany János szövegével, így kap értelmet a tanulmány ideiglenes címadása: (*Cím*) (*Még emészthődik*). Hódosy Annamária ezen írása (is) ötletes, kellő humorral átítatott. Önkényes „jel-elmélete” némi kívánnivalót hagy maga után, de még elfogadható. Azonban, ami egy-egy folyóiratban elszórt szöveg olvasásánál esetleg üdítően hat, az a kötet tanulmányainak összességében már az ismétlődés alakzatává válik.

Az interpretációk olyan posztmodern szövegüniverzum elgondolását feltételezik, melyben az egyes részek (játékosan) szabadon társíthatók bármelyik másik elemmel. Esetleg Bloom nyomán „feltételez[nek] egy olyan »szövegegeszt«, amely” lehetővé teszi az előd-költő hatását akkor is, ha az utód nem is olvasta azt. (vö. Menyhért Anna, „Összövegnevezés”, *Café Babel*, 1996/1., 57.) Egyik szöveg jelölheti a másikat, nincs semmifajta megkötés kapcsolódásuk létrehozásában. Ez a túlzó szabadság azonban – szerintem – néhol következetlenségekre és megkérdőjelezhető legitimációjú szövegtársításokra ragadtatja a szerzőt. Ilyen például a *Homotextualitás* című írásban végigvitt eljárás, mely többségében huszadik századi konnotációk alapján értelmezi Christopher Marlowe II. *Edwardját*. A homoszexualitást szinte témaként kezelő tematikus értelmezésben, az abszolútum kiiktatásával, a Marlowe-darab az olvasatok „szabad játékává” válik. Úgynevezett „gay science” olvasatában minden mondatból a szexuális aberráltságot véli kiolvasni az elemző. Mivel nemcsak a pszichoanalízis szótárában, de magában a mindennapi beszédben, szándékos félreértések nyomán szinte „minden” szó jelölheti a sze-

xuális érintkezést, ezért könnyű dolga van annak, aki ilyesféle konnotációt vél kiolvasni bármely szövegből. Furcsamód a reneszánsz kori angol nyelvű dráma néhol mai magyar nyelvű félreértésekre alapulva értelmeződik, ami az asszociációnak tág, de a történeti olvasat lehetőségének igen szűk teret szab. De a történetiség ilyen szempontú kezelése jellemző a *Ha a pallost felváltja a Magnum* című nyitó írásra is, ahol egy külső, jelen esetben a hazafias költészet vitathatóan érvényes egységesítő (intertextuális) szervezése által kerülnek egymás mellé versidézetek Berzsenyitől Adyig. Ezen szöveg részletesebb vizsgálatával felfedhetővé válnak a tanulmányíró azon elméleti alapfeltevései és módszertani technikái, melyekkel a kötet többi szövege is leírható.

A *Ha a pallost felváltja a Magnum* című tanulmányban a reklámszövegek (a képi megjelenítés is a szöveg fogalma alá sorolódik) és a hazafias költészet, tömegkultúra/elit, népi kultúra/hivatalos kultúra oppozíciós párokon alapuló, dichotóm megkülönböztetésének szegül ellen a szerző. A két szövegtípus együttes vizsgálata egy rádiós riporton alapul, melynek aprópója az volt, hogy az utca embere nem tudja a *Himnusz*t vagy a *Szózat*ot, ellenben reklámszöveget minden további nélkül idéz teljes terjedelmében. A szövegben megfogalmazottak szerint a két eltérőnek tételezett (H. A. szerint a riporter „kommentár nélküli” kommentárja mint kontextus teszi nyilvánvalóvá a költészet és a reklámszöveg, elitkultúra és tömegkultúra közti szembeállítást) szövegtípus nem két kánon ütközése, hanem „egyazon kánon időbeli működésének a megnyilvánulásáról is szó lehet.” (97.) Ennek igazolására Zsélyi Ferenc *Az irodalom (mint) a kánon kritikája* című írásából idéz, miszerint „a kánonnak az olvasó személyiségén kívül még két összetevője van (...), az Oidipusz-történet és a Szent-Család története.” (97.) Ezen a szemüvegen át nézve végzi a szövegek értelmezését, hogy „[m]egfelel-e a két szóban forgó szövegtípus [hazafias és reklám] egy effajta szerepnek, s ha igen, miként?” (97.)

A pszichoanalitikus értelmezés bevonásával tehát azt vizsgálja, hogy miként nyilvánul meg a szubverzitás a két adott szövegtípusban: milyen szubjektum-konstruálás és azonosítás folyik a szövegekben, amelyek egyszerre készítetik egymást kiegészítő, segítő működésre az ösztön-ént és a felettes-ént „az ödipalizáció folyamatát játszva el újra” (98.).

Egy olyan szilárdnak és koherensnek képzelte diszkurzus kontextusába helyeződik a szövegvizsgálat, melynek diszkurzus volta nem, de érvényessége mindenképp megkérdőjelezhető. Elsőként az ilyen interpretáció jogosságát vonja kétségbe. Két diszkurzus összehasonlítása egy harmadik, ideologikusságtól nem mentes előfeltevérendszer által kerül érintkezésbe. Ha egyáltalán érintkezésbe kerül. Ugyanis mindegyik szöveg egy pszichoanalitikus elemzéssel lép/kerül kapcsolatba. A hazafias költészetben a kánonalkító szövegek fellelése a pszichoanalízis *Hamlet*-értelmezése alapján történik, míg a reklámszövegek esetében ennek a *Macbeth* a hasonlítottja. A két szövegből (hazafias költészet és reklám) kiolvasott vágymechanizmusok, melyekben a szereplők az azonosulás révén remélik fellelni vágyuk tárgyát, egyben a nyelv elsajátítása folyamán épp ennek ellenében cselekszenek, ily módon nem kerülhetnek ekvivalens állapotba egymással, csak egy, ma már igen kétes érvényű diszkurzus értelmezési kerete vonhat köztük egyenlőséget. Az ebből leszürrhető azonosság inkább az utóbbi diszkurzus érvényességét erősíti, annak pozícióját írja újra, mintsem a hazafias költészet és a médiaszlogenek közti szubverzió között von egyenlőséget.

További kétségeket támaszt, hogy maga a kérdés, amely mentén a vizsgálat folyik, a pszichoanalízis értelmezése által tevődött fel (lásd Zsélyi-szöveg) s nem a vizsgált hazafias és reklámszövegek által.

A reklámszövegeknek a médiakritika szemiotikai aspektusából történő elemzése hasonló, de máshogy működő szubverziót állapít meg, mint a hazafias költészetnél. Azonban itt az elemzés mintha kissé eltávolodna eredeti céljától, és nem minden indulattól mentesen, ironikus és szatirikus hangnemben olyan reklámozási attitűdöket „leplez le”,

melyek nem a reklámokat jellemzik, hanem a szerző saját álláspontját, mely egy értő elit kultúra egyetértésére apellál annak kapcsán, hogy ezek a reklámok a „hiány hiányának” felmutatói, miközben fogyasztásra hívnak fel („vegyél után egyél”), épp a dolgozat alap-
tézisének ellentmondó hangot élesítve fel, tehát visszaírva az oppozíciópárokba: igenis a különbségek dominálnak a két szövegtípusban.

Mindezen meglátások alapján felmerül a kérdés, hogy – jelen esetben – az apa/fiú/anya és fallosz/szubjektum/haza közötti megfeleltetés, mint maga is erotizált beszédviszonyként megjelenő, a szavakat morfokra bontó, ezek alapján ún. dekonstruktív kapcsolatokat feltérképező szöveg kezelhető-e többként, mint csupán olyan, amely „játszik a gondolattal”. (98.) – [R. I. P.]

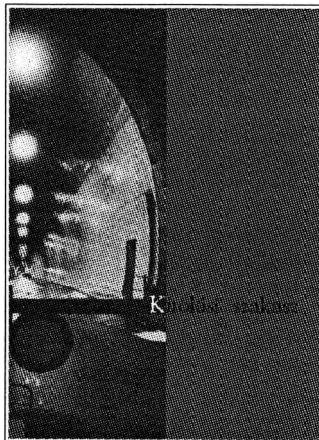
BAGI ZSOLT

FIATAL FILOZÓFIA SZÜLETÉSE

Kitolási szakasz

A filozófia

„A címben szereplő születési szakkifejezés sokkal inkább a gondolkodásra mint olyanra utal (melyet Nietzsche méltán hasonlított egy gyermek kihordásához), ám semmi esetre sem szeretnénk korlátozni a szókapcsolat többértelműségeiben rejlő játéktétőseket.” Ezt a magyarázatot fűzi a *Kitolási szakasz* című JAK-füzet fülszövege saját címéhez. S valószínűleg nem szükségtelen ez a magyarázat az első pillantásra kicsit talán meghökkentő, de legalábbis rejtélyes címhez és a nem sokkal egyértelműbb borítóhoz. Nyilván éppen az egyértelműség elkerülése mozgatta a kötet címadóját, amikor ezt a kifejezést választotta, ami azonban a fülszöveggel kiegészítve sokkal bonyolultabb alakzatot mutat. Igaz ugyan, hogy a fülszöveg megpróbálja fenntartani (legalábbis tematikusan) a kifejezés poliszémáját, de mindenképpen ad neki egy értelmet, és ezzel kikerülhetetlenül irányultságot is (a nyugati filozófia nagy nyelveiben az „értelem” szónak



*A kötetet Kukla Krisztián és Sutyák Tibor állította össze
Az előszót Vajda Mihály írta
JAK-füzetek, 90.
Balassi Kiadó–József Attila Kör
Budapest, 1997
250 oldal, 460 Ft*

‘irány’ jelentése is van: *sens, sinn*), tehát a többértelműség már csak mint irányított többértelműség működhet.

A kötetben tehát „a gondolkodásról mint olyanról” van szó, azaz a filozófiáról. A kötet „nagyobbrészt pályakezdő filozófusok írásait gyűjti egybe”. Arról, hogy mit jelent ez a „nagyobbrészt”, valamint hogy milyen következményei vannak ennek a metaforikus struktúrának (ahol a kötet tematikáját és szövegműködését tekintve meglehetősen heterogenitást mutató írásainak műfaja helyett a „filozófia” terminus áll) még lesz alkalom beszélni, egyelőre csupán azt rögzítsük, hogy a fülszöveg iránymutatása nyomán filozófiai szöveggyűjteményként jelenti be magát e könyv. Ennek megfelelően Vajda Mihály előszava is a filozófiai szövegek ismérveinek (szükségszerűen elvetélt) meghatározási kísérletével kezdődik: „Filozófiai szövegnek tekinthető, annak kell tekintenünk minden olyan szöveget, amely valamiképpen hagyományosan filozófiai szövegnek tekintett szövegekhez kapcsolódik. Azokra reagál, azok kérdésfeltevéséhez igazodik, vagy – s manapság többnyire ilyen típusú filozófiai szövegekkel találkozunk – hagyományosan filozófiai szövegeknek tekintett szövegeket elemez. (...) Mintha ma a filozófia egyedüli lehetősége önmaga állandó újraértelmezése lenne; mintha ma a filozófia csak mint hermeneutika léteznék. Bizonyára van ebben egy nagy adag igazság. Nemigen tűnik lehetségesnek elszakadni a hagyománytól, s valami radikálisan újjal előállni, valami radikálisan újat állítani.” (7.)

Természetesen magam sem gondolom, hogy Vajda itt kimerítő választ próbált adni arra a kérdésre, hogy „mi a filozófia?”, ám a kötet szempontjából mégiscsak fontosnak tartom, hogy bizonyos tisztázatlanságaira rámutassak. Először is jótékony homály fedi az „elemez” szó jelentését: valószínűleg a szerző sem tekinti filozófiának a filozófiai szövegek nyelvészeti elemzéseit, sem pedig a filológia szövegrekonstrukciós munkálatait (noha kétségtől ezeknek is lehetnek a filozófiai vonatkozásai, sőt valószínűleg elképzelhetetlenek bizonyos filozófiai vonatkozások nélkül). Ezzel már meg is mutatkozott a második probléma: a filozófiai szöveg meghatározásának ezen szöveg tárgyában való leghorgonyzása. Korántsem biztos ugyanis, hogy filozófiai szövegek elemzése magában elegendő új filozófiai szöveg létrehozásához, így az ismérvek felsorolásában a „vagy” kötőszó túlságosan is megengedőnek tetszik, az utolsó kritérium önmagában nem elégséges. De ha még meg is engedjük, hogy a filozófiai szövegek nem nyelvészeti, irodalmi, filológiai elemzése filozófiai legyen, akkor sem mondhatjuk rá, hogy az filozófia, művelője pedig filozófus. Éppen ezeknek a kategóriáknak a legújabbban történt megkérdőjeleződése mutat rá, hogy a filozófia ismérvét valahol máshol, valamiféle szövegműködési módban kellene fellelnünk. Ami által már mondhatóvá válik, hogy azok a szövegek, amelyek szükségszerűen nem képesek valami gyökeresen újat mondani, azonban nem mondanak semmi *mást* sem, amelyek csupán mintegy beigazolják a hagyomány mestereinek szavait, szintén nem filozófiák.

Mindezt csupán azért tartottam fontosnak előrebocsátani, mert az e kötetben szereplő írások egy része – véleményem szerint – nem igazolja a fülszöveg és Vajda Mihály által támasztott elvárásokat. Míg Vajda ugyanis csupán minőségi szempontból tartotta szükségesnek elkülöníteni a „filológiai hermeneutikát”, amelynek jellemzőjeként „bátor talanságát, már-már gyávaságát” emeli ki (10.), addig azok a bátor szövegek, amelyek bizonyos gondolkodókat elemelve meglehetősen szokatlan értelmezést adnak annak gondolatairól, azonban az értelmezés közben előre kitaposott ösvényen járnak (értelmezési stratégiáik, alapelveik és jórészt tanulságaik adottak) nem minőségileg rosszabbak a magyar filozófia átlagánál, hanem nem filozófiák. Ezzel azonban semmi esetre sem akartam értéktételeket megfogalmazni: egy szöveg attól még lehet jó, hogy nem filozófia (sőt lehet sokkal jobb is, mint egy filozófiai szöveg).

A stílus

Ezen bevezető után olyan általános megjegyzéseket szeretnék fűzni a kötethez, amelyek annak minden írását jellemezni látszanak (természetesen mint minden általánosítás alól, ez alól is könnyen találhatók kivételek, de ez nem változtat a kötet egésze által sugallt megállapításokon). Feltűnő jellegzetessége a kötetnek a nyelve. Majd minden írás olyan esszéstílusban íródott, amely meglehetősen távol áll a magyar filozófiában hagyományosan megszokottól. Általában azt lehetne mondani, hogy uralkodó a francia filozófiai esszé hangneme. Derrida hatása a legtöbb szövegen szemmel látható: nem csupán a szerkezet megbontása, a lineáris szövegszerkesztés felforgatása, hanem a francia fenomenológia jellegzetes szóhasználata (a széttöredezettség fenomenójainak túlsúlya), a retorikus kérdések gyakorisága és az első pillanatra partikuláris jelenségekből kiinduló vizsgálatok lényegivé válása is. Olyannyira feltűnő ez a hatás, hogy Derrida szinte szükség-szerűen avatódik a kötetről írt recenzióm főszereplőjévé.

A szövegek elemzési perspektívái és szakirodalmuk nagyrésze szintén a francia filozófiai befolyásolását mutatja, ami elég érdekes fejlemény a magyar filozófia tagadhatatlan német orientáltságát tekintve. Érdekes, hogy miközben az elemzésekhez felhasznált szövegek döntően francia filozófiai kontextusból származnak, az elemzett szövegek általában németek (vagy görögök, de hát ismerjük a görög-német szellem folytonosságának a német felvilágosodásig visszavezethető mítoszát). Ez a francia higitóval oldott német spekuláció meglehetősen egységessé teszi a szövegek megjelenését, de valójában döntő különbségek mutatkoznak bennük.

A rejtély

A szövegek egyik csomópontja, amely kétségkívül hangsúlyosan kerül előtérbe, a rejtély kérdése. Kifejtetten főként Simon Attila és Moldvay Tamás foglalkozik vele. Simon Attila szövege (*A filozófus rejtvényei*) éppen arra lehet példa, miként lehet filozófiaként művelni a filológiát. A szöveg, alcíme szavaival, Hérakleitosz-interpretációk csokra, amelyeket a rejtély és a rejtvény (így ki nem mondott, de implicit) különbsége szervez. Nietzsche nyomán jellemzi azokat a filozófusokat, akik a filozófia problémáját rejtvénynek fogják fel, amelyet meg lehet és meg kell oldani. (117.) Ezek a filozófusok „úgy vélik, hogy az igazság (a regulatív elv) mint reális entitás vagy funkció *megvan* (bennük és/vagy a világban)”. (116–117.) Simon Attila Hérakleitosznak néhány olyan töredékét elemzi, ahol a filozófus látszólag éppen ilyen rejtvényfejtőnek mutatkozik. Valójában azonban – ahogy később igazolni próbálja – a hérakleitoszi *logos* olyan rejtélyességet mutat, amely lényegileg leegyszerűsíthetetlen a *corpus* töredékességére és az időbeli távolságra. Ezek csupán alkotóelemei a *logos* „önmegmutató-önlejtő” (124.) jellegének, amely eredendő meg nem fejthetőségét hordozza.

Moldvay Tamás *Heidegger futása* című szövege mindenképpen a kötet egyik legérdekesebb és leginkább gondolkodásra serkentő írása. A szöveg Heidegger *Vorlaufen* fogalmát vizsgálva a *Lét és időben* felvázolja a „sebesség fenomenológiájának” rejélyét. „Rejtélyes, mivel egy hiányosságban ölt formát – abban ugyanis, hogy a temporalitás fogalmát megcélzó filozófia figyelme átfut azon az eshetőségen, hogy az odáig való eljutás tempója maga is döntő módon beleszólhat e fogalom kialakításába.” (15.) Az előrefutás ugyanis a heideggeri fenomenológiában kitüntetett pozícióval bír: az szavatolja a fenomén egységét. Azonban mozgása paradox módon ellentétben áll a fenomenológia jellegzetes lassúságával, melyet azok a gyakorta előforduló fogalmak képviselnek, mint például az „elidőzés”, a „ráhagyatkozás” és így tovább. Moldvay következtetése szerint olyannyira el-

lentétben áll, hogy magát az autentikus egzisztenciát kérdőjelezi meg: mintegy lehagyja saját ontológiáját, „gyorsabb saját ontológiájánál.” (41.) Ha az előrefutás az egzisztencia végső és legsajátabb létlehetőségéhez történik, és így az autentikus lét záloga, de egyben ez a futás lehagyva az egzisztenciál-ontológiát szükségszerűen bukásra van ítélve, így bele van írva az inautenticitás, akkor a futás rejtélye egy soha meg nem fejthető ígéret marad.

Ezek a rejtélyességet (is) tematizáló szövegek kétségkívül megtalálják eredetüket bizonyos kurrens filozófiai áramlatokban (a metafizika-kritika és a logocentrizmus-kritika nem feltétlenül egyetlen névhez köthető tendenciákban), ám úgy helyezik át a filozófiai vizsgálódás középpontját, hogy létrejön valami más, ami nem akar ugyan gyökeresen új lenni, de mégsem adja fel annak igényét, hogy kihívást intézzon a hagyományhoz. Itt is fontos természetesen, hogy nem Heideggerhez vagy Hérakleitoszhoz képest kell e mást értelmezni, hanem a Heideggert, Hérakleitoszt vagy a *logoszt* elemző mai filozófiákhoz, amelyek jól láthatóan uralni próbálják e szövegek mozgását. Ennyiben tehát kétségkívül filozófiának tekinthetők. A probléma tulajdonképpen ott kezdődik, amikor arra próbálunk rákérdezni, vajon ezek a tanulmányok hol is centrálják újra a filozófiai problémákat.

Úgy tűnik elmozdult a középpont, új kontextusba íródott, és ezáltal más filozófiai írás jött létre. Kérdéses maradt azonban ennek a kontextusnak a mibenléte. Számomra pontosan ez okozza a legnagyobb problémát itt: olyannak tűnnek ezek a szövegek, mint egy világűrbe kilőtt telespektrális űrhajó, amely cél nélkül indult el, hogy valahol létrehozzon egy új világot. Nem is igazán a céltalanságból adódik a vállalkozás kudarcra ítéltettségének érzete, hanem az új világ létrehozásához szükséges eszközök nem megfelelő voltából. Nem arról van szó, hogy e más (és sohasem új) filozófiának valami előre adott kontextusba kellene beleállnia, és arról sem, hogy egy ilyen rövid írásnak (vagy akár egy könyvnyi hosszúságúnak is) egy filozófiai rendszer felvázolásának igényével kellene fellépnie, mégis elvárható lenne, hogy magában a szövegben megjelenjen ennek a másmi-lyen kontextusnak az ígérete. Ezekből a szövegekből bántóan hiányzik ez az ígéret, és a *la philosophie pour la philosophie* attitűd jelentősen csökkenti vonzerejét.

A hiba

Jellegetes példa a fenti attitűdre egy másik remek írás, Sutyák Tibor *Hiba hiba hátán* című szövege, amely bár látszólag egy Deleuze-interpretáció nyomát követi, valójában sokkal inkább egyéni értelmezést nyújt a „hiba apologéájának” filozófiájáról. Sutyák polarizált képe a filozófiáról – miszerint az a „hiba”, a gondolkodás defektje megítélése szempontjából egy purifikátori és egy apologéta megközelítésre lenne osztható – filozófiatörténeti, vagy akár történetfilozófiai szempontból természetesen kifogásolható lehet egyszerűsítései miatt, azonban egyrészt nem válik valamilyen sekélyes korszaktipológiává (például modernitás versus posztmodernitás), másrészt pedig a probléma szempontjából kétségkívül igazolódik hatékonysága. Ebben az esetben tehát szükségesnek kell ítélnünk az egyszerűsítést, mivel lehetőséget ad az írás saját problematikájának kifejtéséhez. Ez a problematika pedig a hiba megítélésének kétféle módja között egy harmadik felkutatása.

Az írás szerint megfigyelhető egyrészt a hiba purifikátori megközelítése (ekkor a filozófus megpróbálja felkutatni a hiba okát, majd ezt az okot kiiktatva „tisza filozófiát” létrehozni, amely az igazság kimondására hivatott), másrészt a – jóval kevesebb példát adó, de a filozófiatörténetben sokszor felbukkanó – apologéta hangnem (amikor a filozófus megpróbálja igazolni a hiba elsőbbségét a tiszta gondolkodással szemben, valamint felmutatni a hiba szabad játékát elfojtani próbáló ideologikus purifikációt). A szöveg leg-

fontosabb tanulsága azonban az, hogy végül az apologéta is egyfajta transzcendentálisizmusig jut el, ahol a hiba lesz a transzcendentális lehetőségfeltétel. (Az írás ezzel ugyan ismétli *A diskurzus rendjében* Derridát egy bekezdésben bíráló Foucault kritikáját, véleményem szerint azonban több ponton félreolvassa Derridát, ahogy ezt később megpróbálom kifejteni.) Ezzel szemben az írás egy Nietzsche és Foucault nevével jelzett utat mutat fel, ahol a hiba nem transzcendentálisan, hanem saját történetiségében foghatjuk fel.

Miközben tisztában vagyok azzal, hogy saját elvárásrendszerem csupán a filozófiáról kialakított saját (vagy méginkább a filozófia által kialakított saját) képemhez igazodik, kénytelen vagyok itt újfent azt tartani ezen írás legnagyobb hibájának, hogy nem hajlandó elismerni, vagy konstituálni saját alapjait. Itt szeretnék hivatkozni Weiss Jánosnak a *Jelenkor* 1998. áprilisi számában megjelent írására, ahol a filozófiai iránti szükségletről, és e szükséglet hiányának konzekvenciáiról beszél. E szükséglet hiánya Weiss János szerint magát a filozófiát, annak legitimitását kérdőjelezi meg. Noha én hajlamos vagyok azt hinni, hogy ennek a szükségletnek nem feltétlenül kell *adottnak* lennie egy társadalomban, az igényt feltétlenül magaménak vallom. E szükséglet hiánya az, amely árulkodó ebben az írásban is, szemben például az írás által elemzett Derridával. Jogosult ugyanis Derrida filozófiáját mint a hiba szabad játékának felszabadítására tett kísérletet értelmezni (ezt főként a *Grammatológia* több szöveghelye támogatja), ám ilyenkor eltekintünk a derridai filozófiának attól az összetevőjétől, amely megkérdőjelezi e játék szabadságát, ez pedig a *másik* (amit nem árt megkülönböztetni a maga szingularitásában a *másság* általánosságától) problematikája. A derridai filozófia mélyén mindig megtalálható ez a (Lévinas által etikainak nevezett) kapcsolat, amely szingularitása miatt nehezen nevezhető transzcendentálisnak (még akkor is, ha főként korai szövegei hajlottak ebbe az irányba), és kissé bonyolultabbá teszi, hogy Derridát besoroljuk a hiba elfojtásának kritikusai közé. Éppen ez a kapcsolat az, amely a derridai filozófia szükségletét biztosítja: a másikkal való viszony teszi szükségessé a dekonstrukciót. (Derrida a *Marx kísérteteiben* ezt a „dekonstrukció dekonstruálhatatlan alapelve”-nek nevezi.)

Egy másik írás, amely szintén filozófiai ambíciókkal bír, és amely egyik elsődleges hivatkozási pontjának szintén Derridát választotta, csak ezúttal negatív (mondhatnánk purifikátori) módon, Kicsák Lóránt *Jelenlét, nyelv, szubjektum* című írása, amely a Manfred Frank által neostrukturalizmusnak nevezett filozófiai áramlat és a hermeneutika közti különbséget próbálja – Frank ellenében – meghatározni és kiélelni. (190) Ebben a műveletben Emile Benveniste Saussure-értelmezését hívja segítségül, ahol a francia nyelvész azzal vádolja svájci elődjét, hogy a nyelvi jel általa kidolgozott bináris felfogása (jelölő-jelölt egysége) ellentétben áll a jel szintén általa hangoztatott diakritikusságával, azaz hogy a nyelvi jel mindig csupán egy másikkal való viszonyában kap értelmet. Kicsák ezt a kritikát kiterjeszthetőnek véli az egész francia (neo)strukturalizmusra, és azt állítja, hogy az a jelölő-jelöltre vonatkozásán, és így a reprezentáción, azaz a jelenlét metafizikáján alapul. Ezzel szemben Kicsák egy olyan – általa heideggerinek tartott – elképzelést állít, amely a jel és jelentés intencionalitásával szemben a megértés passzív intencionáltságát állítja. (200.)

Számomra nem teljesen világos, hogy Kicsák kritikája szándékosan hagyja-e figyelmen kívül a francia „strukturalista” filozófia azon erőfeszítéseit, hogy Saussure-ből éppen ne a jelölő-jelölt egységet emelje ki, vagy pedig azt óhajtja bizonyítani, hogy ezen erőfeszítések ellenére megmarad ebben a hibában. Mégha ezt a második alternatívát fogadjuk is el, egyrészt a bizonyításnak Saussure-ön kívül akkor sem ártott volna a filozófusokat is elemezni, másrészt ez a bírálat kissé felelőtlenül hagyja figyelmen kívül, hogy nem csupán Saussure hatása formálta ezt a jel- és nyelvelméletet. Azt minimálisan kiemelhetjük, hogy Husserl és Hegel hatása legalább ekkora volt. Már Maurice Merleau-Ponty is – aki először vezette be Saussure fogalmait a filozófiai diskurzusba – Husserl-

nek a passzív szintézishez kapcsolódó elemzéseivel rokonította azt, amely pontosan annak a heideggeri koncepciónak az elődje, amelyet Kicsák idéz. (200-201.) Azt pedig már végképp kétséges állítani, hogy például Derrida a jelentésadás (vagy méginkább értelemadás: *Sinngebung*) elméletét ne bírálná lépten-nyomon. (uo.)

A járt út

A kötet írásainak egy másik csoportját nem nevezném ugyan filozófiának, ám nagyon jó szövegeknek tartom őket. Ilyen például Czigány Ákos *Kézbesítők* című szövege, amely már címével is Derrida *Carte postale. De Socrate à Freud et au-delà* írására utal. Ez a *Lakoma*-értelmezés bevallottan előre kijelölt utat jár – mondhatnánk, annak a derridai levelezőlapnak az útját, és ezen az úton nemigen történik más, mint „igazolódik Derrida véleménye” (67.) –, de elemzése a szerelemről való beszéd eleve lezárhatatlanságáról és eredeti eredetlenségéről mindvégig izgalmas és szellemdús marad.

Unoka Zsolt korrekt Lacan-értelmezése nem is próbál több lenni, mint ennek a meglehetősen nehezen értelmezhető gondolkodónak az ismertetése. Nekem tulajdonképpen csak az okozott ebben az írásban problémát, hogy a lacani felfogásnak csupán azokat az aspektusait vizsgálja (Freud- és Saussure-értelmezését), amelyek ma a hazai köz- és filozófiai életben leginkább ismereteseek. Lacan hegelianizmusát, Alexandre Kojève sokat emlegetett hatását, teljesen figyelmen kívül hagyja, noha egy filozófiai ambíciókkal bíró értelmezésnek talán nem ártott volna a filozófiai hagyományhoz való kapcsolódás mikéntjének felderítése. Annál is inkább, mert a háború utáni francia filozófia hegelianizmusa általában is meglehetősen feldolgozatlan a hazai filozófiai és filozófiatörténeti recepciókban, és ennek a hegelianizmusnak Lacan kiemelten fontos pontja.

Bacsó László szövege (*Dionüszosz halotti maszkja*) talán szintén érdekes szöveg lenne mint görög tragédia-értelmezés, de az elemzés alapját olyan romantikus közhelyek alkotják (az allegorikus és szimbolikus művészet megkülönböztetésével a *szentimentális* művészet nem túl eredeti változata jelenik meg mint szimbolikus), amelyek Schillerre vezethetők vissza, a jénai romantikában már elég általánosak voltak, és amelyeket olyan egyszerű írások használtak, mint Hölderlin *Hüperionja*, vagy akár Lukács Györgytől *A regény elmélete*. Ezek mellett kicsit szegényesnek tűnik a tanulmány.

Szabó Csaba írása (*Egy-urna-bakugrásai*) nem pusztán előre kijelölt úton halad, hanem egy sehová nem vezető, és csupán egyénileg indokolható asszociációs láncsal (amelyben mindössze pszichológiai, semmiképpen sem filozófiai motivációt fedezhetünk fel) jut el a „Nietzsche mint Post-Dionüszosz...” állításáig. Érdekes például, hogy miközben a szöveg retorikájában Nietzsche (Oidipusz/Dionüszoszt) Derrida hősévé avatja, olyan állítást tesz, miszerint „[Oedipus] újra meg újra új és/vagy visszatérő hangja: az *önmagával folytatott beszéd* szakadatlan újranemzés és újraszül(et)és lesz.” (Az én kiemelésem – B. Zs.) Egy figyelmesebb Derrida-olvasat talán beláthatóvá tehetné volna, hogy amit itt állít, az éppen nem e filozófus hősévé emeli az általa megjelenített „Oedipust” (lásd Derrida soliloquium-kritikáját a *La voix et le phénomène*-ben).

Bazsányi Sándor írását (*Amíg a férfiak filozofálnak, addig a nők...*) inkább mentalitástörténeti tanulmánynak nevezném, a házasság megítélésének változatairól, amelyben a példaanyagot filozófusok szolgáltatják. Semmiféle filozófiai konzekvenciáját nem véltem felfedezni azoknak az állításoknak, amelyeket a házasság teoretizálása kapcsán különféle filozófiákból kiemelt. Másrészt viszont kérdéses, hogy a filozófusok szubkultúráján kívül van-e valami relevanciája azoknak a házasság-modelleknek, amelyek egy ilyen mentalitástörténeti panorámában elének kerülhetnek (ha már egyszerűen nem teoretikus kontextusukban vizsgáljuk őket).

A kötet utolsó írása Farkas Katalin *Externalizmus és önismeret* című tanulmánya. Ez a szöveg egy kicsit úgy hat, mint „Peter Falk a *Berlin fölött az égben*: Amerika jelerik meg Európában.” A sok merész és néha kérdésessé váló kontinentális spekuláció végén az analitikus hagyomány üdítő földhözragadtsága ez, gondolatkísérletekkel és empirikus igazolhatósággal, logikai analízissel és azzal, amit Husserl a világ naiv (a természetes beállítódottság generáltézisén alapuló) tételezésének mondana. Farkas Katalin az externalista analitikusok álláspontját (a megértés nem a „koponyánkon belül” konstituálódik, hanem vannak „külvilágból származó feltételei”, és így ahhoz, hogy megtudjam, mit is gondolok, empirikus vizsgálatok szükségesek) vázolja, és ennek az önismeret kapcsán felmerülő problémáit fejt ki, majd lehetséges megoldásként egy Wittgenstein késői filozófiáján alapuló utat említ, amelyet azonban itt nem fejt ki.

Összességében azt kell mondanom, hogy ez a könyv minden hibájával együtt nagy teljesítménye a hazai filozófiának. Olyan biztató jele a filozófiai élet fellendülésének, amely a „Budapesti iskola” után a magyar filozófiai életben keletkezett légüres tér betölésének reményét hordozza. Az pedig, hogy legalább néhány fiatal filozófus valóban mer és képes (akárhogy is értsük ezt a szót:) egyéni filozófiát művelni olyan eredmény, amely még az „idősebb generációk” esetében sem megszokott manapság.

A SZÍNHÁZ VÉGE AVAGY AZ APPLIKÁCIÓ MŰVÉSZETE

Jan Kott: Istenevők; A lehetetlen színház vége

A művészet halála. A költészet halála. A tragédia halála. Hegel, Adorno, Steiner. A lehetetlen színház. A halálszínház. Az öröklét és a semmi színháza. Kantor, Kantor, Kantor.

A művészet mint szubkultúra. A költészet mint exkluzív klub. A tragédia mint perverzión. Az elitkultúra mumifikálódása. Az irodalom marginalizálódása. A színház agonizálása. Megannyi jelenség. Megannyi tapasztalat. Megannyi kérdőjel.

A drámai művek értelmezői megközelítésének több évszázados gyakorlata a drámák irodalomként történő olvasására épül. A szcenikus szövegek magyarázóit a művekben csak a textust látják. A színjátszás közegében létrejött művek leválasztódtak arról a színházi praxistról, amely őket meghatározta, s a szövegükre redukálódott daraboknak a színházi szempontokat érvényesítő olvasatuk szinte nincsen, csak ideológiai, esztétikai, motívumtörténeti stb. Ez a helyzet a világirodalmi kánon törzsét alkotó drámákkal, az antikvitás görög drámáitól az Erzsébet-kor színjátékain át a polgári színművekig. Ha az iskolai drámatanításra tekintünk, ugyanez a helyzet. A színdarabban az iskola csak az irodalmat látja, s nem érzékeli és képtelen érzékeltetni a színházat. A drámai művek színházi meghatározottságának kiiktatása, figyelmen kívül hagyása azzal a következménnyel jár, hogy éppen a darabok arculatát a legerőteljesebben meghatározó tényezők kerülnek negligálásra. Ez a módszer olyan, mintha a zeneművek értelmezése esetében nem lennének tekintettel arra a hangszerre, hangszercsoportra (s ennek technikai, akusztikai és melodikus sajátosságaira, adottságaira), amelyre a darabot komponálták.

A szemlélettorzulás következményeként a drámai irodalom értelmezői gyakorlata egy senki által rá nem kényszerített, önként vállalt korlátozással a mai napig úgy működik, mint egy, a freudi pszichoanalízisről tudomást nem vevő lélektan, vagy mint egy, a heisenbergi meghatározatlansági tényezőről tudomást nem vevő kvantumfizika. Természetesen az irodalom (amennyiben egyáltalán írásban rögzített s így ténylegesen literatúrának nevezhető) a technikai sokszorozhatóság és a világháló korában is ugyanazzal az „állandósággal” rendelkezik, mint a másológyműhelyek időszakában. „Írásműként” végérvényesen rögzített. De



Fordította Fejér Irén
Európa Könyvkiadó
Budapest, 1998
406 oldal, 1600 Ft

ahogy az epikai formák (mindenekelőtt az egyszerű formák) magukon viselik az elbeszélői beszédhelyzet jegyeit, vagy ahogy a lírai formák őrzik a hangzó szónak a beszédben megmutatkozó sajátosságait, úgy a dráma is őrzi a megjelenítés feltételrendszerének lenyomatát. A rögzítettség (írásbeliség) preferálása az élő előadásmód változékonyságának és variabilitásának tekintetbe vételével szemben restségre és kényelmességre csábít. A drámairodalom a modernségben olyan értelmezői horizontba szorult, amely lemond(ott) a dráma autentikus magyarázatának igényéről, s a színdarabokat textussá redukálta.

A drámai művek színházi olvasatának illetve a színházi szempont- és feltételrendszer értelmezésbe történő bevonásának az sem vált előnyére, hogy az utóbbi szempontok többnyire a színházi gyakorlatban tevékenykedő rendezők, dramaturgok interpretációiban nyertek teret, akiknek többsége nem tudósa az értelemadásnak, hanem gyakorlója. Emellett a színházi szempontokra az esetlegesség és véletlenszerűség látszata vetült, az a félreértés, mintha a színházi feltételrendszerek azonosak volnának az egyes előadások pillanatnyi esetlegességeivel. Holott a drámát nem a színész pillanatnyi diszpozíciói határozzák meg, hanem a színházi feltételrendszer adottságai. A színjátszás helyszínének architektúrája, a színpad technikai feltételei (például természetes avagy mesterséges fény használata, díszletek alkalmazása vagy mellőzése), a maszkban történő megjelenés, a darabban fellépők számának korlátozottsága (az ebből adódó szerepösszevonási kényszerek, ennek hatása a cselekményfűzésre és a szereplőmozgatásra stb.), az állandó szerepkörök kialakulása illetve megléte, a társulatok nemek szerinti összetétele (például a férfi színészek kizárólagossága, ennek hatása a női szerepek sajátosságaira), a színház társadalmi és helyi környezete, az előadások (és a darabok) alkalmi-ünnepi volta. A teatralitás jelenléte a szövegben, stb.

Ahhoz, hogy a színházi szempontok az interpretációban érvényesüljenek, éppúgy két alternatívát követhet az elemző, mintha csupán irodalomként elemezné a drámákat. Az egyik lehetőség annak a meghatározottságnak a feltárása és bemutatása, amely a művet a létrejöttékor, megírásakor és bemutatásakor jellemezte. Ebben a megközelítésben a színház történeti vonatkozások állnak előtérben, azoknak a történeti tényeknek a feltárása és bemutatása, amelyek a drámát mint megkövült színházat a maga idejében meghatározták. Az értelmezés ilyenkor a múltra irányul, s a műhöz genetikai szempontokat, a létrejöttöt külső feltételként determináló tényezőket rendel. A másik megközelítés során az interpretáció a dráma ma meglévő és hatékony színházi vonatkozásait helyezi előtérbe, az évszázadokkal vagy évezredekkel ezelőtt megszületett műnek a jelenünkre történő vonatkoztatását végzi el. Vagyis áthidalja a múlt és a jelen távolságát, és a darab színpadi életképességét tárja fel az értelmezés során. Ez utóbbi azonban nem azonos egy rendezői elképzelés felvázolásával, nem egy feltételezett előadás színpadi megoldásait tartalmazza, hanem azt, hogy a színházi meghatározottságból ma milyen értelmezések következ(het)nek.

Nemcsak a színházi szempontok érvényesítésének van szalonképtelen jellege, hanem annak az értelmezői magatartásnak is, amely a „szigorú” tények mellett/helyett az alkalmazásban véli megtalálni igazi küldetését. Abban a gesztusban, mely a művel való foglalatosság értelmét a mű érvényességének felmutatásában látja. Az alkalmazás persze sohasem vált szalonképtelenné a jogban és a teológiában, hiszen mindkét diszciplína létét az applikáció szakadatlan újratemtése határozza meg. Az irodalomtudományban (és ezen belül a drámaértelmezésben) azonban mindez magára öltötte az aktualizálás s az ebbe beleértett avulékonyság látszatát. Azt a feltételezést, mintha a mindenkor jelen inkább volna pillanatnyi és esetleges, mint az az egykori jelen, amelyben a mű keletkezett. Az applikáció azonban nem napi vagy eseti kötődésű, hanem horizontokat ível át, amelyek korszakokat képviselnek. Az alkalmazás hitelességét nem önkényessége és in-

koherenciája, hanem a műalkotás és az értelmezői-alkalmazói jelen közötti kapcsolat autentikussága és nívója teremti meg. Egy-egy eredeti, markáns jelenbeli olvasat évtizedekre meghatározhatja egy-egy mű érvényességét.

Ez történt Jan Kott esetében is, akinek ötven éves korában (a hatvanas évek közepén) megjelent *Kortársunk, Shakespeare* című könyve a következő két-három évtizedben alapvetően meghatározta a Shakespeare-játszást(!) és a Shakespeare-értelmezést. Kott ezzel a könyvével lett világhírű. A kötet drámaelemzéseinek egy része az ötvenes-hatvanas évek néhány jelentős Shakespeare-előadásából (így több Peter Brook-rendezésből és lengyel bemutatókból) indul ki, s teremt kapcsolatot a darabok struktúrája és dinamikája, illetve a kor társadalmi és politikai mozgásai között. A könyv szemléletét alapvetően Lukács György irodalomtörténeti munkái határozták meg, aki az irodalomban társadalmi és történelmi mozgások megmutatkozását látta. Kott erről ezt írja: „Lukács szövegei szárazak voltak, de megfényesítette őket a történelemmel. A jellemek drámája tulajdonképpen a történelem drámája volt, olykor pedig a történelem tragédiája. Ezt tanultam Lukácstól. Shakespeare királydrámáiban feltártam a Nagy Mechanizmust...”

A kötet valódi jelentőségét azonban nem a Shakespeare-darabok és a kelet-európai totalitárius rendszerek közötti analógiák bemutatása (vagy legalább is sejtetése) adta, hanem az a tény, hogy Kott ezzel a könyvével kiemelte Shakespeare-t és a Shakespeare-értelmezést több évszázados irodalomtörténeti zárványából, és a korpuszt visszaszínházasította. Ebben az újraszínházasításban pedig a darabok interpretációja két irányban is gazdagodott. Egyfelől feltárult színháziasságuk, színpadi mivoltuk számos eleme, másfelől – a kotti értelmezői stratégia nyomán – mai érvényességük és teatrális működőképességük is megmutatkozott. A Shakespeare-játszásról Peter Brook a hatvanas években azt nyilatkozta egyhelyütt, hogy „Shakespeare-előadásokon többet unatkoztam, és több szörnyű estét szenvedtem vele végig, mint bármelyik más drámaíróval.” Az irodalmias, múzeumi Shakespeare-játszás marginalizálódásában és egy új, színházias Shakespeare-játszás kezdeményezésében Jan Kott Shakespeare-értelmezésének legalább akkora inspiráló szerepe volt, mint Brook rendezéseinek.

A *Szekspir wspotczesny* megjelenését követő évben Kott az Egyesült Államokba ment, ahonnan először 13 év múltán, 1979-ben látogatott haza. Ekkor már amerikai állampolgár volt (az állampolgárságot pár hónappal a hazaút előtt kapta meg). 1966-ban még nem sejtette, hogy a Yale egyetem szlavisztikai tanszékére szóló vendégtanári meghívás elfogadása az emigrációt fogja jelenteni. Az utazás engedélyezése nem ment könnyen. Kott végül a Gomulka utáni második embertől, Zenon Kliszko-tól kért meghallgatást. Ennek végét a következőképp idézi fel Kott: „Az ajtóban pillantott rám először, amikor kikísért, és megkérdezte: »Miről ír mostanában, professzor elvtárs?« »A tragédiáról – mondtam. – A lengyel tragédiáról...« Kliszko elvörösödött, úgy éreztem, tekintetével legszívesebben odaszögezne a műbőr bevonatú párnázott ajtóhoz. – »Nyugodjon meg. Nem a lengyel, hanem a görög tragédiáról.« Kliszko arca fölragyogott: »Helyénvaló téma!«” A görög tragédiáról 1986-ra (húsz év múlva) születik meg a könyv, *Zjadanie Bogów* címmel. A mű 1988-ban megkapja a lengyel kritikusok díját. Kott ekkor már a Stony Brook Egyetem (NY) nyugdíjas professzora. Az előző két évtized nagyobbik részét ott töltötte. A könyv magyarul ez év tavaszán jelent meg, *Istenevők* címmel.

Arról az első, tizenhárom évnyi emigrációt követő hazatérésről Kott részletesen beszámol *Életrajzi adalékok (lengyel diaszpóra)* című írásában. A lengyel értelmiségi életutakban oly meghatározó alternatíváról és a lengyel tudat számára oly erős mintát és hagyományt jelentő emigrációról is átfogó képet rajzol. A hazatérés első napjának egyik mozzanataként Kott megemlíti a következőt: „Még aznap este bementem az Egyetemre. Elnéptelenedett már. A lengyel tanszék portásnője távozóban volt, de a kedvemért kinyitotta azt a termet, amelyben az előadásaimat tartottam. Leültem a székemre. Felírtam a

tablára: ITT JÁRT JAN KOTT. Azután letöröltem.” A visszatérés ambivalenciája, a nyomot hagyás vágya és az ezzel kapcsolatos kétely, a tanári magatartásban meglévő kettősség: a tekintélyelv és a gyermekiség egyidejűleg vannak jelen ebben a gesztusban.

Az epizódban megmutatkozó személyesség és szemérmesség jellemzi Kott írásait, tanulmányait, esszéit is. Pályáját nem egy diszciplína uralkodó beszédmódjai mentén, nem iskolák kötelékében járta be, hanem azzal a függetlenséggel és szabadsággal, amire épp a kívülállás pozíciója predesztinálta. Ez a kívülállás nemcsak ötvenéves kora után, amerikai emigrációja idején jellemezte, hanem már első köteteiben, írásaiban is. A kívülállás, diszciplínákat átívelő és összekötő szemléletmód mélyén az az esszéírói magatartás áll, amely nem tekinti szalonképtelennek a művészettel való foglalkozásban felvállalni a személyességet. Mint *A lehetetlen színház vége* című kötet bevezetőjében a szerkesztő, Király Nina írja, Kott „mint irodalmár és mint színikritikus mindig jelen van az írásai-ban. Nem titkolja el személyes, sokszor intim véleményét, meggyőződését, meghökken-tőt, szeszélyes választásainak okait.” Kott eredetisége persze nem (csupán) személyességében rejlik. Írásművészetének jelentősége szemléletének különösségében áll, abban, hogy képes unalomig ismert és elemzett alkotásokat új/más megvilágításba helyezni, hogy esszéiben a világirodalmi horizontú tájékozottság ötvöződik a színházi gyakorlat érzéki tapasztalatával. Elemzéseiben a szakszerűség összekapcsolódik az egyéni asszoci-ációkkal, Euripidész Beckettel, Shakespeare a hippikkel.

A közelmúltban megjelent két kötet (az 1968-as *Színház az egész világ* és az 1970-es Shakespeare-könyv után) Kott munkásságának elmúlt három évtizedéről ad képet a ma-gyar olvasónak. A *Kortársunk, Shakespeare* megjelenését követően is több-kevesebb rend-szerességgel közöltek Kott-cikkeket a hazai folyóiratok (elsősorban a *Nagyvilág* és a *Szín-ház*, valamint a 2000). A két könyv közül *A lehetetlen színház vége* részben ezeket az esz-széket, cikkeket gyűjti egybe, de megtalálható benne az *Istenevők* (*Vázlatok a görög tragé-diáról*) néhány fejezete is. Az utóbbi kötet egy monográfia fordítása, az előbbi válogatás harminc év terméséből.

Az *Istenevők* főszerzője kilenc írást tartalmaz. Az első egy rövid esszé a tragikum és a halál kapcsolatáról. „A tragédiák világában a holtak nem távoznak el. A tragikus hős (...) a holtak világában él. Azok között, akiket megöltek, vagy azok között, akiket ő ölt meg” – írja. Ezt követően egy-egy görög tragédia mitológiai, színház történeti, tipológiai, motívus, teatrológiai értelmezése következik, elsősorban a címadó hősök képviselte problémák mentén. Aiszkhiülosz Prométehusza, Szophoklész Aiasza, Héraklésza, (*Trak-hiszi nők*), Philoktétész, Euripidész Héraklésza (*Az őrvölgy Héraklész*), Alkésztisz és a *Bakchánsnők* állnak az esszéek fókuszában. A kötet két függeléke közül az elsőben két ki-sebb írás található, melyek közül az első útbeszámoló és egy *Médeia*-előadás recenziója (1962-ből), a második a tragédiának és a mítosznak a továbbélését vizsgálja a szophoklé-szi és a shakespeare-i dráma kapcsolatában (1966-ból). A második függelék egy 1970-es rövid esszé „A görög tragédia és az abszurdum” címmel.

Az *Istenevők* tizenkét írásából öt *A lehetetlen színház vége* című válogatásban is szere-pel (az *Aiasz*-, a *Philoktétész*- és az *Alkésztisz*-elemzés, továbbá a másik kötet két utolsó ír-sa.) Ez a Király Nina által válogatott és szerkesztett könyv négy (közel azonos terjedel-mű) fejezetbe csoportosítja Kott esszéit. Ezek: I. A görög tragédia és az abszurd színház (az *Istenevők* öt fejezetéből négy ebben a részben található), II. Mítosz és történelem, III. Shakespeare még mindig kortársunk, IV. A Tiszta Forma Színházról az Esszencia Szín-házig. A könyv 37 írást tartalmaz. A legkorábbi (a másokban is szereplő „Hamlet és Oresztész” mellett) egy „Molière jelentőségéről” című írás, ugyancsak 1966-ból, a leg-utóbbi pedig egy Ionesco-nekrológ 1994-ből. Az írások zöme a nyolcvanas évekből való. A könyv a szerkesztő előszava mellett függelékében életrajzi kalendáriumot, magyaror-szági Kott-bibliográfiát és -receptiót illetve név- és tárgymutatót is tartalmaz. Noha első

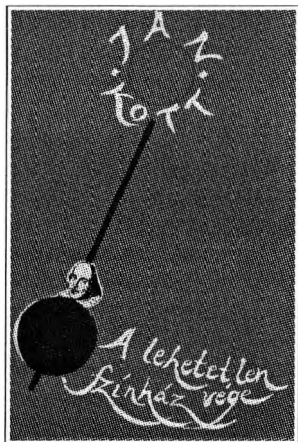
pillantásra a fejezetek kronológiába rendeződnek (s ez a fő témákra és korszakokra igaz is), az egyes fejezeteken belül az írások között inkább tematikus-motivikus, semmint kronologikus a kapcsolat.

Kott egyik vezérszólama a két könyvben a színház vége. Nemcsak az innenső vége, a befejeződés felőli, hanem a túlsó, a kezdetek felőli vége is. Az *Istenevők* középpontjában ez a kezdet felőli vég áll. A tragédia születése a mítoszból. Vagyis a színház keletkezése, s amit erről a görög tragédiákból megtudhatunk. „Nincs tragédia mítosz nélkül, de a tragédia egyszersmind a mítosz tagadása is” – írja Kott. A színházi építmény architektúráját összekapcsolja a görögség világképével, s több helyütt megemlíti, hogy a kör alakú orkhésztra a lapos földkorongot jelöli, melyen az emberi szféra színpadi ténykedése folyik. A színpadi mozgásokra megkülönböztetett figyelmet fordít. Kiemeli például, hogy „Szophoklész mindig rendkívül pontos a mozdulatok leírásában”, amit a fennmaradt drámák szövegének alapos és érzékeny elemzésével bizonyít. Mindvégig kitér a vizsgált dráma színpadi megjelenítésének sajátosságaira, például arra, hogy amikor a *Trakhiszi nők*ben a Kar először marad egyedül a színpadon s szörnyszülöttekről énekel, akkor ezeket a szörnyeket el is táncolja. „Két szörny harcol egymással. Tizennégy fejük van, tizennégy egymásnak feszülő hasuk, tizennégy pár vadul föl-fölemelt kezük, és tizennégy pár összegabalyodott lábuk. Egyre vadabbul pereg a dob.” S a kar énekét idézi: „Zörrennek az íjak, öklök dühe döng, / reccsen-roppan a vad bika-szarv is; / egymást karolják / s indulatos gomolyagban dulaodva / összezihálnak, a homlok / csattan ...” (Kardos László fordítása.)

A könyv az antik görög tragédiák színházi olvasatát adja. Kott az egyes művekről plasztikus színpadi értelmezést nyújt. Az *örjöngő Héraklész* kapcsán kiemeli, hogy „Euripidész drámáit mindig színházként kell nézni. A Héraklészről szóló moralitás énekestáncos, pantomimmal megtűzdelt darab.” Majd az aggok karának megjelenítéséről ezeket írja: „Ebben a tragédiában az aggok kara táncolja el Héraklész tizenkét munkáját. A hosszú, fehér álszakállt viselő aggok botra támaszkodva, sántikálva játsszák el Héraklész... [akinek] nagy munkái már anakronisztikusak. Éppolyan nevetségesek ebben az új világban, mint az aggok gyászos balettje.” A plasztikus színházi olvasat mellett Kott gyakran egy mondaton belül hidal át évezredekkel s köti össze a görög tragédiát a világirodalom vagy színház történetével jóval későbbi jelenségeivel. „A fekete Szophoklész avagy a mérgek keringéséről” című fejezetben például párhuzamot von a *Trakhiszi nők* és Racine *Phaedrája* között, s a két mű között szorosabb kapcsolatot mutat ki, mint a *Phaedra* és Euripidész *Hippolitosza* között. Mint írja: „Szophoklész Héraklésze – teológiai és struk-

turális szempontból – a Hüdra és Zeus, az alvilági erők és az ég között »tépetett szét«, Racine *Phaedrája*, »Minosz és Pasziphaé lánya« pedig a fekete Venus és a Nap-isten között.”

Az *Istenevők* esetében a szerző a színház kezdetével, a drámákban önállóvá váló emberi szféra jelenségével foglalkozik. Azzal, amit a cím úgy jelöl, mint az istenekkel



Válogatta és szerkesztette Király Nina

Fordította Balogh Géza, Cservenits Jolán, Éles Márta, Fejér Irén, Feldmár Terézia, Király Nina, Pálfi Ágnes, Pálfalvi Lajos, Pászt Patrícia, Regős János, Szántó Judit, Ungár Júlia

Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet

Budapest, 1997

528 oldal, 1500 Ft

szembe szegülő és az emberiség pártjára álló hősök küzdelmét, az emberi emancipálódás korai pillanatát. Az istenből való evés azonban túlmutat a dionüszoszi rítusokon, s analógiát mutat a keresztény misztériumokkal. „A mise rítusában, amelyet a kínszenvedés, a halál és a feltámadás re-kreációjaként értelmezünk, a szakrális dráma az élő Isten elfogyasztásával zárul; az áldozás szentség és az öröklét ígérete.” Az istenevők tehát voltaképpen maguk az emberek, akik a mítosztól eltávolodva és leszakadva az isteni világról, a színházban és a színházszerű szertartásokban igyekeznek megtartani valamit a másvilággal való érintkezés és az arról való tapasztalat lehetőségéből. Ez volna tehát a színház egyik vége.

A másíkról, a lehetetlen színház végéről a másik kötet címadónak választott írása beszél. Ez az esszé a IV. fejezetben, a lengyel színházzal foglalkozó írások között szerepel. A cikkben szerepel Artaud, Grotowski és Brook, de nem említi meg Kott a Lehetetlen Színház terminusának megalkotóját, Tadeusz Kantort, aki egyik alkotói periódusát jelölte ezzel a kifejezéssel. Kantor erről a következőket írta: „...megjelenik a LEHETETLEN élménye, mint a műalkotás befogadásának fő összetevője. TALÁNYOS, zárt és felfoghatatlan jelenetekkel dolgozik. Lassú távolodást jelez a NYITOTT mű és színház eszméjétől. (...) E pillanatra számomra a *propozíciók sokaságának* egyesítése a fontos, melyek olyan elgondolás szerint működnek, hogy a nézőben »a néző szemszögéből« a *lehetetlenség érzése* alakuljon ki az egész *átlátását és befogadását* illetően.” A Kantor-gondolat csak rejtetten van jelen a fejezetben, mely a lengyel dráma és színház huszadik századi vezéralakjait állítja középpontba. Ezekről a személyekről, alkotókról Kott nem egy filosz távolságtartásával ír, hanem azzal a bensőségességgel, amellyel az ember személyes ismerőseiről nyilatkozik. S Kottnak ezekről a színháztörténeti jelentőségű művészekről személyes élményei vannak. „1934-ben Witkacy felolvasó estet rendezett varsói lakásában. Maga olvasta fel utolsó darabját, *A cipészeket* meghívott vendégek számára. A közönség a varsói egyetem két filozófiaprofesszorából, két költőből, négy, a közelben dolgozó cipészből, a házfelügyelőből, a cseléd lányból és két diákból állt. Az egyik diák én voltam.”

Ugyancsak személyes tapasztalata van Grotowski pályafutásáról, a hatvanas évek eleji kezdetről és annak a nyilvánosság előtti végéről a nyolcvanas években. „Grotowski színházát első ízben Opolében láttam, ebben a sziléziai kisvárosban, úgy 7-8 évvel ezelőtt [írja 1970-ben]. A nézőtér 25 fős volt, de az *Akropoliszra* azon az estén mindössze négy vagy öt varsói vendég jött el és két helybeli iskolás lány.” Két évtized múltán Kaliforniában ugyancsak tanúja Grotowski irvine-i ténykedésének, s erről szóló beszámolóját az alábbi jelenet megidézésével zárja: „Kora reggel, a búcsúzásnál megkérdeztem Grotowskit, van-e dokumentációja – fényképek, rajzok, feljegyzések – az egyeztetendős munkáról. Úgy látszott, csodálkozik a kérdésen. »Ugyan minek? Igazi nyom úgyis csak az emlékezetben marad.« Majd rám mosolygott. »Ezt igazán te tudhatod a legjobban, Jan. Hiszen te írtál a test emlékezetéről.«” Mint az közismert, Grotowski pályafutása ugyancsak (még hozzá elég radikális módon) a színház végéről szól, arról, hogy ez a művészeti ág a meglévő intézményes keretek között kiürülőben van, s hogy a teatralitás autentikusságát az adott szféra határait túllépve lehet vagy érdemes kutatni.

A Shakespeare-fejezet a nagysikerű Shakespeare-könyv szemléletét és módszerét idézi. Az írások között szerepel egy áttekintés az európai recepció főbb sajátosságairól, beszámoló Strehler *A vihar* rendezéséről, elemzés a *Szeget szeggel* struktúrájáról, a nemek cseréjének funkciójáról és ennek a korabeli színházi konvencióval való kapcsolatáról az *Ahogy tetszik* és a *Vízkereszt* esetében. Foglalkozik továbbá Kott Hamlet és Lear alakjának különböző értelmezéseivel, színházi feldolgozásaival. A „Mítosz és történelem” című részben Marlowe Faustus-drámája, Molière *Don Juanja*, Büchner *Danton halála*, Gogol *A revizora* mellett írói portré és pályaképet rajzol Molière-ről és Ibsenről, illetve bemutatja néhány távol-keleti színházi műfaj (a nó, a bunraku és a kabuki) sajátosságait. A felerész-

ben az *Istenevőkkel* azonos tartalmú nyitófejezetben a görög tragédiák mellett Kafkáról, Ionescóról és Becketttről olvasható egy-egy esszé.

A *lehetetlen színház vége* című válogatás is mutatja, hogy Jan Kott cikkeiben, tanulmányaiban, esszéiben nem írja át az uralkodó európai irodalom- és színháztörténeti kánon, nem változtatja meg a klasszikusnak ítélt szerzők és művek helyét, de ugyanakkor árnyalja, hitelesíti, és egy új szempontrendszerrel erősíti meg ezt a pozíciót. Nevezetesen azzal, hogy módosítja a szokásos kiindulópontot, és a műveket nem irodalomtörténeti nézőpontból mérlegeli, hanem színházi vonatkozásaik alapján. Ezek a színházi szempontok pedig visszaigazolják illetve megindokolják, hogy mi teszi működőképessé és élővé ezeket a darabokat. Ez utóbbi összefüggést Kott azzal is hangsúlyozza, hogy értelmezéseiben és asszociációiban mindenütt előtérben áll a jelenre történő vonatkoztatás mozzanata, az applikáció manővere, amivel feltárja a tárgyalt drámákban rejlő érvényességi, önismereti aspektust.

Az *Istenevők*-kötet hátsó borítóján ez áll: „Az elemző tájékozott, olvasott, különösen eredeti látásmódú irodalmár – nem klasszika-filológus. Vagyis nem tudományos szakmunkát tart a kezében, kedves Olvasó, hanem a hagyományostól eltérő asszociációnak is tág teret engedő, személyes hangú, izgalmas gondolatgyűjteményt.” Hogy a most megjelent két Kott-kötet nem tudományos szakmunka, nem csökkenti a könyvek értékét és jelentőségét. Kott ugyanis tudós, csak nem tudományosan ír. Úgy ír, mint George Steiner, mint Susan Sontag, mint Martin Esslin, mint Frank Kermode, vagy mint Cs. Szabó László. Van, amikor az évezredek áthidaló (szakszövegben megengedhetetlen) asszociációk teremtik meg Kott esszéinek eredetiségét, van, amikor a szaktudomány által figyelmen kívül hagyott gyakorlati szempontok megjelenítése, van, amikor a kifinomult elemzői érzékenység megmutatkozása, van, amikor a műveltség elkápráztató gazdagsága. De bármi legyen is a forrás, ezek az írások mindig izgalmasak, inspirálók és gondolkodásra késztetők. Legyen témájuk a *Leláncolt Prométheusz* vagy *A játszma vége*.